Микаил Рзагулузадә

ЈАЗ ЖҮНӘШИ

Микајыл Рзагулузадә

С(АЗ)2
ОТ. Р.59

ЈАЗ ЖУНӘШИ

Мәчбури нүсхә

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дәвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 37919

Кәнчлик · Бакы · 1977

Охучулара тәгдим етдијимиз «Јаз күнәши» китабы М. Рзагулузадәнин 70 иллик јубилеји мүнасибәтилә чап олунур. Бурада топланмыш бәдии нүмунәләр онун 50 иллик јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулудур.

Китабда кедән әсәрләрин башлыча мөвзусу совет адамларынын шән, фираван һәјаты, ишыглы, романтик дујғу вә дүшүнчәләридир.

«Сајрышан улдузлар» — хатирәләр севимли халг шаиримиз Сәмәд Вурғуна һәср едилмишдир.

Р 70803
М 653 (12)—76 94—76 © „Кәнчлик" 1977

ШЕ'РЛӘР

ХОШ КӨРДҮК

Хош көрдүк!
Еј
јетмиш ил бундан әввәл
илк дәфә көрүшдүјүм
илк баһар!..

Күн ајдын:—
Еј јетмиш ил бундан әввәл
көрдүјүм јаз күнәши!..

Хош көрдүк!
Еј мећрибан
гојнунда доғулдуғум,
һүснүнә вурулдуғум,
севимли, көзәл Бакы!—

Күн ајдын!
Еј јетмиш ил
севән оғлу олдуғум
аначан—
Азәрбајчан!..

Хош көрдүк,
еј күзкүдән
көзалты мәни күдән,
көз вуруб күлүмсәјән
јетмиш иллик сирдашым,—
ағ сачлы чаван оғлан!
Һәлә тәләсмә, дајан!
Демә ки,
кәл динчәләк,
даһа чатдыг мәнзилә!..
Јох, јох!
Тәләсмә һәлә,

һәлә доjмајыб үрәк—
көзәлә-көзәллијә,
јахшыја
м ә һ ә б б ә т д ә н!
Чиркинә-чиркинлијә,
јаманлыға
н и ф р ә т д ә н!..

Нә гәдәр ки, бунлар вар,—
еј мәни оғрун-оғрун
күзкүдән
күдән оғлан,—
дурмағы-динчәлмәји
һәлә јадындан чыхар,
һәлә мәнзилә чох вар!..

10 феврал, 1975

ВӘТӘН НӘҒМӘСИ

Азәрбајчан!..
Мүгәддәс одлар јурду, еј Вәтән!
Еј дүнјанын әбәди одлу-нурлу чырағы!
Сән инсана меһрибан мәскән олдун әзәлдән,
еј гәһрәман елимин сөнмәз ата очағы!

Минләр јаша, еј Вәтән,
сәдагәтлә, вүгарла,
азад бир дүнја гуран
гардашлыг өлкәсиндә!
Минләр јаша, еј Вәтән,
сәадәтлә, вүгарла
ингилаб бајрағынын
шәрәфли көлкәсиндә!

Азад көрмәк истәмиш мәрд өвладын һәр заман
Чаванширин-Бабәкин алныачыг елини.
Сәмәндәр тәк јарандын аловлардан-одлардан,
гардаш елләр узатды сәнә достлуг әлини.

Минләр јаша, еј Вәтән!
. . . . . .

Сән, еј Шәргин үфүгүндә азад һәјат күнәши,
Парла, учал, елләрә фәрәһ версин кәләчәк!
Башын үстдә учалан азадлығын бајрағы
даһа да учалачаг, даһа да јүксәләчәк!

Минләр јаша, еј Вәтән!..
. . . . . .

1937

КҮНӘШ

Ej күнәш,
асиманын, ej әбәди чырағы!
Сөнмәз һәјат мәш'әли,
гүдрәт гајнағы,—
күнәш!..

Ej гоча каинатын
аловланан бајрағы!—
Ej јандырыб-јарадан,
ej јыхыб-гуран атәш!
Сәндәндир көјдә зија,
Сәндәндир
јердә һәјат!
Һејрандыр гүввәтинә, гүдрәтинә
каинат!..

Ej күнәш,
бабаларым
ситајиш етди сәнә,
элач истәди сәндән
бәшәр, дүшдүјү дәрдә...
Парладын әзәмәтлә,
учалдын асимана.
парладын,
көјдә,
јердә,
сарајда,
мә'бәдләрдә...
Јандын!..
Анчаг
бәшәрин дәрдләринә јанмадын!..
Гаранлыг күч кәләндә,—
чәкилдин,
дајанмадын!

Ej күнәш,
әсрләрчә,
дүнјаны сарды зүлмәт.
Нурун кирә билмәди
гаранлыг зинданлара...
Инсанын һәјатында
дәһшәт гопарды зүлмәт.
Сәндән әлач олмады,
ej күнәш,
инсанлара.

Әсрләрчә дүнјада
һөкм еләди
зүлм-шәр.
Әсрләрчә дүнјада
күнәш ахтарды бәшәр...

Ej күнәш,
зүлмәтлә зүлм
һөкм едән бир заманда,
бир јени күнәш доғду
јер үзүндә
чаһанда:
Октјабр!—
Ингилаб күнәшидир, бу күнәш!
Һәм јыхан,
һәм дә гуран
бир атәшдир бу атәш!

Ej күнәш,
онун нуру
тез јол тапыр һәр јерә,
ишыг сачыр елләрә.
Ишыг сачыр ән узаг,
ән дәрин зинданлара.
Нур верир,
шүур верир
мүбариз инсанлара!

Ej күнәш,
онун нуру
дүз јолу нишан верир.
Сәадәт јолларыны
ачыр бәшәријјәтә.
Онун үрунда инсан

күлә-күлә чан верир.
Галан—
зәфәрә чатыр,
өлән—
әбәдиҗҗәтә!

Она ад ахтаранда,
ел сәни јада салды,
она—Күнәш дедиләр,
сәнин адын учалды!

1944—45

ЈАНҒЫ

Ј а н ғ ы—
бағрыјаныг торпағын
әбәди су һәсрәти.

Ј а н ғ ы—
дојмаз инсан гәлбинин
амал-арзу һәсрәти.

Јүксәкләрдән дојмајан гарталын
кәһкәшана
әкс едән сон нәфәси...

Чошгун үрәкдән гопан,
фыртынада-туфанда
үрәкләрдә әкс едән
ешг вә гәзәб нәғмәси...

Ј а н ғ ы—
дојмаг билмәјән сусузлуг,
чошгун атәш.

Ј а н ғ ы—
үрәкдә јанан
сөнмәз, әбәди атәш!..

15 феврал, 1975

БӘНӨВШӘЛӘР АЧЫЛАНДА

Сәрин-сәрин меһ әсәндә
сәһәр-сәһәр,
үфүгләри бәзәјәндә
ал шәфәгләр,
үрәкләрдә илк дујғулар
дилә кәләр—
бәнөвшәләр ачыланда.

Дәниз сакит, һава ајдын,
сулар шәффаф,
Сәма көмкөј, күнәш парлаг,
үфүгләр саф...
Јадындамы илк мәһәббәт,
илк е'тираф,—
бәнөвшәләр ачыланда?!

Илләр өтсә, дағ башыны
гар алса да,
күн батанда ал шәфәгләр
саралса да,
јаз әтирли илк арзулар
кәләр јада—
бәнөвшәләр ачыланда,
бәнөвшәләр ачыланда...

22 феврал, 1975

ҮРӘКДӘ ИЗЛӘР

Үрәк гранитдән мөһкәм олса да,
Јанан шамлар кими бә'зән јумшалыр.
Онда мәһәббәтин, сәмимијјәтин,
Гәзәбин, нифрәтин изләри галыр.

Кәһ мунис бир бахыш, кәһ ширин бир сөз
Инчә, хош нахышлар салыр үрәкдә.
Кәһ ачы бир бөһтан, кәһ кәч бахан көз
Сағалмаз јаратәк галыр үрәкдә.

Нә рентген шүасы, нә кардиограф
Әсла тапа билмәз галан изләри.
Чизкиләр мүнтәзәм, үрәк-чијәр саф...
Көстәрмәз чиһазлар пүһан изләри.

Бу изләр шаирин үрәк сөзүндә,
Рәссамын рәнкарәнк ләвһәсиндәдир.
Ја да бәстәкарын мусигисиндә,
Бөјүк симфонијанын кур сәсиндәдир.

20 сентјабр, 1968

ҮРӘК ЈАНЫР

Јаныр үрәк...
Гарсалајан алову јох,
истиси јох,
көз чыхаран түстүсү јох...
Јаныр үрәк—
ичи алов,
үстү сојуг...
Јаныр үрәк,—
додаг күлүр,
көз дә күлүр;
анчаг көздән
јанар гәлбә
көз төкүлүр...

28 сентјабр, 1968

ИНСАН ҮРӘЈИ

Поладдан мөһкәмдир инсан үрәји.
Онун мәтанәти һаны поладда?
Јерсиз мәзәммәтә, һагсыз төһмәтә,
Надан бујруғуна дөзмәз полад да.

Чивәдән һәссасдыр инсан үрәји.
Онун дујуглуғу һаны чивәдә?
Бир оғрун бахышы, инчә күлүшү,
Гәмзәни-әданы дујмаз чивә дә.

Бүллурдан көврәкдир инсан үрәји,
Онун инчәлији һаны бүллурда?
Бир сојуг нәфәсдән, бир сөздән сынар,
Шишә дә тај дејил она, бүллур да.

28 сентјабр, 1968

ҺӘКИМЛӘ СӨҺБӘТ

Дејирсиниз, үрәјә зәрәри вар!
Нә олар,—
атарам үрәјә зәрәри олан һәр шеји:
атарам ләззәтлә јејиб-ичмәји.
Атарам јағы да,
гајмағы да,
һәтта, күнәшин атәшин бусәли гызы—
конјакы да...
Сөзүм јохдур,
доктор...

Анҷаг...
Дејәсән, јенә сөзүмүз баш тутмајачаг...
Дејирсиниз үрәјә зәрәри вар,
дәрин дујмағын,
чох дүшүнмәјин,
үрәкдән јанмағын,
чох севинмәјин,
чошуб аловланмағын,—
јә'ни көрмәјин-ганмағын!..

Бах, буна тәһрим јохдур,
доктор!
Бир үрәк ки,
севинмәјәчәк,
јанмајачаг!
Бир бејин ки, дүшүнмәјәчәк,
ганмајачаг...
О нә бејиндир,
о нә үрәкдир!
Онда бунлар нәјә кәрәкдир!..

28 сентјабр, 1968

КИМ

—Нәдир шикајәтиниз?
—Јахшы ешитмирәм.
—Мәсәлән, нәји?
—Хырдача гушларын өтүшмәсини,
Инчи шеһ дамчыларынын сәдәф гумлара дүшмәсини,
јарпагларын пычылтысыны,
нарын јағыш чиләјәндә,—
отларын хышылтысыны,
сәба јелинин һәзин тәранәсини...
Бир сөзлә:
тәбиәтин нәғмәсини...

Һәким бахды хәстәјә
алтдан-алтдан,
оғрун-оғрун,
шүбһә илә.
Дүшүндү:
«Мәни долајыр көрәсән?»
Амма, јашлы-башлы бир кишијди хәстә,—
көзләриндә һәм кәдәр,
һәм үмид,
һәм арзу...
«Бәлкә дә һушу азыб?»

Башыны булады һәким:
—Јох,
мән нә белә хәстәлик билмирәм,
нә дә буна бир әлач!..

Хәстә булады башыны:
— Һејф!..
Чыхды кетди...

«Гәрибә адамдыр!..»

Көрәсән ким?
Хәстә, ја һәким?!

27 апрел, 1967

ҺӘРӘКӘТ

Дүнјада һәр шеј
һәрәкәт едир:
Күнәш дә, ај да,
дәниз дә, чај да;
һәр шеј, һәмишә
һәрәкәтдәдир...

Күндүз, ја кечә,
һәмишә, һәр вахт;
бир ан
дурмадан,
ишләјир бејин,
дөјүнүр үрәк;
каһ ағыр-ағыр,
каһ јејин-јејин,—
онлар һәмишә
һәрәкәтдәдир.

Јалварыр бәдән:
—Ди бәсдир, дурун,
динчәлин бир аз...
Мән
дүшдүм әлдән!..

Бејинлә үрәк
Сөјләјир:
—Јох, јох,
јалварма, олмаз!..
Күндүз, ја кечә,
һәмишә, һәр вахт
бир ан
дурмадан,
үрәклә бејин,
каһ ағыр-ағыр,
каһ јејин-јејин
ишләсин кәрәк.

Биз дурсаг бир ан,
сән мәһв оларсан!

Бизим чанымыз,
дирилијимиз
һәрәкәтдәдир!..

Дүнјада һәр шеј
һәрәкәт едир:
Күнәш дә, Ај да,
дәниз дә. чај да
һәр шеј һәмишә
һәрәкәтдәдир!..

14 март, 1974.

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дөвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 37919

ИНСАН ӨМРҮ

Достум, шаир ***Осман Сарывәллијә.***
Дејирсән ки:
«Һәр кәс јүз ил јашамаса,
күнаһ онун өзүндәдир».

Јүз ил?!
Чохдур, јохса аз?
Ахы инсан өмрүнү
күнләр, ајлар, илләрлә
өлчәрәк, сајмаг олмаз...

Бизим мүдрик бабалар
буну демәјиб әбәс:
«Күн вар мин илә дәјәр,
ил вар бир күнә дәјмәз!»

Зибилдә ешәләнән
гарға, јүз ил нәдир ки,
јашаса да јүз илләр,
шимшәкләрлә јарышан
гарталын бирчә күнү
онун јүз илдән артыг
бүтүн өмрүнә дәјәр!..

Гарға тәк, корамал тәк
јүз ил јашамагданса,
гартал тәк бир күн јаша!

Гарға-гартал бир јана...
Инсан һәјаты кәрәк
лајиг ола инсана:

нечә-нечә гәһрәман,
нечә-нечә сәнәткар,
кими өз әчәлијлә,
кими чәллад әлијлә.

амма вахтсыз-замансыз
кетдисә дә дүнјадан,—
һәлә дә јүз илләрлә
јашајачаглар, инан!

Јашамаг—јаратмагдыр:
торпаға тохум әкмәк,
көрпү салмаг, ев тикмәк,
дирилтмәк—јашатмагдыр!..

Бунларсыз, бош-бошуна
јүз ил...
Ја чох, ја да аз,—
јох икән вар көрүнмәк,
мөвчуд олмаг—сүрүнмәк
инсан өмрү сајылмаз!..

Инсан өмрү
ән узун өмүрдүр бу дүнјада:
кечсә дә мин-мин илләр,
јох олса да дүнјадан
нечә-нечә нәсилләр,—
Колизеј дағылса да,
Данте һәмишә сағдыр.
Гочаман Олимп бир күн
јерлә јексан олса да,
Һомер јашајачагдыр!

Февral—апрел, 1975

АДАМ ВАР КИ...

Адам вар ки, адамларын нахшыдыр,
Адам вар ки, диндирмәсән јахшыдыр.
Ел сөзү

Һәр адамын бу дүнјада
аздан-чохдан изи галар.

Адам вар ки,
өзү кедәр,
јахшы-јаман сөзү галар

Адам вар ки,
накам кедәр,—
бу дүнјада
көзү галар.

Адам вар ки,
хејрә-шәрә јарамајан,—
онун анчаг
һиси галар, тозу галар!

Адам вар ки,
завал көрмәз:
һејкәл олар,
кәми олар,
шәһәр олар,
нәғмә олар,
дастан олар,—
өзү галар!..

12 октјабр, 1972

СҮРҮНӘНЛӘР, УЧАНЛАР

«Сүрүнмәк үчүн јаранан уча билмәз».
М. Горки

Сүрүнмәкчүн јаранан
уча билмәз!—
дејибсән;
Горки,—
ej бөјүк устад!
Доғрудур,
дүз дејибсән!

Анчаг буну да билсин,
билсин буну да һәр кәс:
учмагчын јаранан да
јердә сүрүнә билмәз!
Шаһин өлсә дә һәтта,
јердә сүрүнүб өлмәз.
Учар, учар, учалар—
шимшәкләрин гојнунда,
учада, көјдә өләр!..

14 март, 1974

БӘЈАЗ КЕЧӘЛӘР

Нечин белә һичранлыдыр бу јаз кечәләр?
Ah, дадлы бир әзаб олан бәјаз кечәләр!..

Күмүш Ајдан көнүлләрә нур ахар кими,
дәниз инләр, гәлбиндә бир дәрди вар кими,
ајын сәрин ишығында пар-пар парлајан
сәдәф гумлар ағаппагдыр, тәзә гар кими...

Нечин белә һичранлыдыр бу јаз кечәләр?
Ah, дадлы бир әзаб олан бәјаз кечәләр!..

Нә бир сәс вар, нә бир нәфәс,
тәбиәт биһуш.
Һәр јер сакит,
ширин-ширин һамы үјумуш...
Ah, бу кечә үјумајан тәк бирчә мәнәм,
бир дә тәнһа саһилләрдә инләјән бир гуш...

Нечин белә һичранлыдыр бу јаз кечәләр?
Ah, дадлы бир әзаб олан бәјаз кечләр!..

Еј гәриб гуш,
еј күмүш Ај,
еј һәзин сулар...
Нә дадлыдыр һичран дәми, о хош арзулар!
Бәс сиз нечин безарсыныз ширин јухудан,
Ah, сизин дә көздән ираг јарынызмы вар?..

Нечин белә һичранлыдыр бу јаз кечәләр?
Ah, дадлы бир әзаб олан бәјаз кечәләр...

Бивәфамы?
Ја чәфамы ешгин һәмдәми?
һичран—үмман,
вәфа—јелкән,
вүсал—бир кәми...
Ешгимизин шаһидисән, көзәл Ај, сөјлә,
сөјлә, онун көзләри дә инди сәндәми?!

Нечин белә һичранлыдыр бу јаз кечәләр?
Ah, дадлы бир әзаб олан бәјаз кечәләр!

1927

АХШАМ КҮНӘШИ

Һәзин оларды гүруб,
гојнунда сабаһы дашымасајды.
Сејр етдикчә үфүгдә күн батан јери,
билирәм ки, сабаһ јенә алышачаг дан јери.
Ачылачаг сәһәр;
Јенә аловланачаг
инди солғун үфүгдә сөнән атәш,
јенә доғачаг күнәш!
Ачылачаг
бу күнкүндән даһа парлаг,
даһа саф,
даһа шәффаф
бир сәһәр...
Буна көрә ахшам
күнүн батмасы мәнә
нә гәм кәтирир, нә гүссә, нә кәдәр.
Билирәм ки, јенә
ачылачаг сәһәр!..

Maj, 1968

ЧАҒЫРЫШ

Аналар, бачылар, әзиз јолдашлар!
Фашизм, о јыртычы гудуз чанавар,
Одлајыр асудә-динч шәһәрләри,
Талајыр, јандырыр-јахыр һәр јери.
Истәјир дүнјаны бојасын гана,
инсан гула дөнсүн, дүнја зиндана.
Анчаг бу хамхәјал баш тутмајачаг!
Һитлер, о кор бајгуш, о кор јапалаг
јахшы сечмәјибдир гарадан, ағы,
баша дүшмәјиб ки, совет торпағы
азад инсанларын азад јурдудур.
Ики јүз милјонлуг полад ордудур—
бирләшмиш гәһрәман совет елләри!
Полад партијадыр онун рәһбәри...

Јолдашлар, чәбһәјә чағырыр Вәтән!
Гызыл әскәрик биз һамы—бу күндән:
Вәтән бу күн үчүн бөјүтмүш бизи,
јетирәк јеринә вәзифәмизи!
Әскәрлик шәрәфдир һәр вәтәндаша.
Бу әзиз торпаға, бу даға-даша
борчлујуг һәр дамла ганымызы биз,
Вәтәнә борчлујуг чанымызы биз!
Биз—Бабәк, Короғлу, Чаванширләрик,
Чаван гарталларыг, чаван ширләрик!
Биз Чапај, Фрунзе, Шорсдан дәрс алдыг,
чох-чох гәсбкары дәрбәдәр салдыг!
Еј мәрд гызыл әскәр, бу вәзифәни
тарих сәнә вериб, сынајыр сәни!
Еј әскәр, чәбһәјә! Һүнәр ордадыр!
Мәрдлик, гәһрәманлыг, зәфәр ордадыр!
Сиз, еј бурда галан, әзиз јолдашлар,
Билин, гәләбәнин бирчә шәрти вар:
һәр гарыш торпағы мүгәддәс билмәк,
шәрәфлә јашамаг, шәрәфлә өлмәк!
Билин ки, чәбһәдир, инди арха да,

Сиз дә мөһкәм дурун бурда, архада!
Сајығлыг, икидлик, мәрдлик, чәсарәт,
фәдакар дөјүшлә, фәдакар зәһмәт
бирләшиб кәтирәр Вәтәнә зәфәр,
даим азад јашар, бу азад елләр.
Зәфәр бизимкидир, ишимиз һагдыр!
Фашизм өз ганында боғулачагдыр!

Ијул, 1941

АНА ӨЈҮДҮ

Еј әзиз балалар, икид оғуллар!
Динләјин, мәним дә сизә сөзүм вар:
Инди алтмышы да өтүбдүр јашым,
чәкдијим дәрдләрдән ағарыб башым.
Нәләр көрмәмишәм мән бу дүнјада?
инди о күнләри салырам јада:
чар дәрди, бәј дәрди, мүлкәдар дәрди
бизи чанымыздан безар едәрди.
Билмәздик дүнјада хош һәјат нәдир,
дејәрдик сәадәт бир әфсанәдир...
Анчаг ијирми ил бундан ирәли,
Бизим бу елләрә хош күн кәләли,
билдик сәадәтин дадыны биз дә,
инсан тәк јашадыг өз өлкәмиздә...
Көнлүмүз ачыгдыр, үрәјимиз шад,
Вәтәнимиз абад, елимиз азад!..
Амандыр, икидләр, бу азад елә
гојмајын јенидән гара күн кәлә!
Гојмајын бу ана Вәтән торпағы
ола јад тапдағы, јағы тапдағы!
Гојмајын бу елин башы алчала,
достлар јас сахлаја, дүшмән әл чала!
Гојмајын бу јурда јад ајаг баса.
нишанлы гызлары сачындан аса...
Бура аслан јурду, әр ојлағыдыр,
һәр гарыш торпағы мәрд јатағыдыр.
Улу мәрд бабалар сизи сәсләјир:
—Кедин, мәрд вурушун, мәрд кәлин!—дејир.
Кедин, ај оғуллар! Уғурлар олсун!
Кедин, вуран әлләр-голлар вар олсун!
Кедин!—Белә дејир бу күн һәр ана:
ја өзү, ја көзү далда галана
бизим саф сүдүмүз һалал олмасын!
Ана өјүдүнә сиз гулаг асын!

Мүгәддәс Вәтәнин сәсидир бу сәс:
Оғул мәрд оларса, ана әјилмәз!
Кедин, арханызда дурмушуг даҝтәк,
кедин, билин орда дејилсиниз тәк:
Сизинлә биркәдир гәлби бу елин!
Кедин, мәрд вурушун, зәфәрлә кәлин!..

Ијул, 1941

АНД

Азәрбајҹан,
ej ана,
динлә, ej әзиз Вәтән!
Милјонлардан бирҹәм,
бир әскәр оғлунам мән.
Гојнунда јатыр мәним
гәһрәман бабаларым.
Гојнунда јашамагда
анам, севкили јарым.
Мүгәддәс торпағында
бир говагтәк битмишәм,
сәндән гүввәт алараг,
боја-баша јетмишәм.
Күнәшиндән, сујундан
јаранмыш әтим-ганым,
сәнинкидир, ана ҹан,
сәнә гурбандыр ҹаным!

Азәрбајҹан,
ej Вәтән,
сән мәнимсән, мән сәнин.
Бојнумузда һаггы јох,
миннәти јох кимсәнин!
Бизимдир бу әјилмәз
башы вүгарлы дағлар,
гырговуллу мешәләр,
дурна көзлү булаглар.
Бизимдир ҹејран кәзән,
турач сүзән дүзәнләр.
Бизимдир бу ҹүјүрлү,
кәкликли көј чәмәнләр.
Бизимкидир јашылбаш—
соналы сәдәф көлләр.
Дәниз тәк далғаланан.

Бәрәкәт долу чөлләр:
Дөвләти ашыб-дашан
бу дәниз, чај бизимдир,
мәдәнијјәт очағы,
шән сарајлар бизимдир.
Аналарын намусу,
пак вичданы бизимдир.
Дүнјаја ишыг сачан
Бакы ганы бизимдир.
Бу Вәтән, бу әзәмәт,
бу шәрәф-шан бизимдир!
Әзиз, доғма анамыз—
Азәрбајчан бизимдир!

Азәрбајчан,
еј ана,
сән мәнимсән, мән сәнин!
Бојнумузда һаггы јох,
миннәти јох кимсәнин!..
Бәс о ганлы чанавар,
гудуз Һитлер нә дејир?
Бу Вәтәнә көз дикән
о гулдур нә истәјир?
Бу шән әмәк јурдуну,
бу хошбәхт Вәтәними?
Еј әзиз Азәрбајчан,
ана Вәтән, сәнми?

Анд олсун аналарын
о саф, тәмиз сүдүнә!
Анд олсун бабаларын
мүгәддәс өјүдүнә!
Анамызын кәлинлик
дувағына анд олсун!
Бабәкин, Короғлунун
торпағына анд олсун!
Анд олсун кәнч гызларын
меһрибан көзләринә!
Дил ачан көрпәләрин
илк ширин сөзләринә!
Вәтән гурбанларынын
саф ганына анд олсун!

Елимин пак, ләкәсиз
вичданына анд олсун!
Анд олсун ашыгларын
телли-сәдәф сазына,
севиб-севиләнләрин
әһдинә-вәфасына—
гојмарыг бу ана јурд,
әзиз Вәтән торпағы
ола јадлар, јағылар
аjағынын тапдағы!..

Ијул, 1941

СӘАДӘТ ВӘ ЗӘФӘР

Мәһтаб...
Бүлбүл нәғмәси...
Суларын сәрин сәси...
Ијдә чичәкләринин
мәст едән рајиһәси...

Ики көнүл әл-әлә,
јөнәлдиләр саһилә...

Әримиш күмүш кими
шәфәгләнирди дәниз...
Әримиш күмүш кими
үрәкләри тәртәмиз:
нә һичран,
нә изтираб
дадмамышдылар һәлә...

Көнүл ачыг,
үрәк саф...
Илыг сәдәф гумларын үстүнә отурдулар...
Илк бусә,
илк е'тираф...
Ај көрдү, күлүмсәди,
улдузлар көз вурдулар...

О, нә дадлы сәһәрди!..
О, нә мәш'ум хәбәрди!..
Илк ешгин
илк сәһәри
дүшмәнә синә кәрди...

Бу, нә бөјүк сынагды,
нә мүгәддәс имтаһан!..

Ганлар гајнады-чошду,
үрәкләр чуша кәлди;

Вәтәнин дә'вәтинә
көнүлләр гоша кәлди:
көнүл мәһәббәт истәр,
мәһәббәт исә—гурбан!..

Алын ачыг,
үзләр ағ...
Чан гурбан ана јурдун,
торпағына-дашына!
Илк мәһәббәт,
илк фәраг:
Зәфәр—чәбһәјә кетди,
Сәадәт—иш башына...

Доланды ајлар-илләр...
Сәадәт илә Зәфәр
илыг бир јаз ахшамы
чәбһәдә көрүшдүләр:
Бири—
вәтән елчиси,
бири—дөјүш асланы...

—Көрәсән, бир дә нә вахт,
көрәсән,
бир дә һарда
көрүшәчәјик?—
дејә,—
көзләри интизарда,
сүздү Сәадәт икид
чәбһәчи гәһрәманы...

Автоматы әлиндә
узадыб
үфүгләри алышан гәрбә сары:

—Бу јахында...
Берлиндә!..—
деди...

Уғурлу олсун Азәрбајчан илгары!..

3 чојабр, 1944

ЈАДЫНДАМЫ?..

Јадындамы,
ешгимизин илк баһары:
күлкүн сәһәр...
күмүш мәһтаб...
кечә јары...
Бусәләрлә әһд-пејман...
Хијабанда...

Јадындамы,
сејр едәрдик бағчалары—
бәнөвшәләр ачыланда...

Јадындамы,
гөнчә-гөнчә оланда күл,
Јаздан мүждә кәтирәндә шејда бүлбүл,
күнәш јердән бусә алан бир заманда—
ешгимизин нүбарыны дәрди көнүл,
бәнөвшәләр ачыланда...

Үч јаз
сәнсиз
ачды-солду бәнөвшәләр...
Үч јаз
сәнсиз
көрпәмлә мән сәһәр-сәһәр
о бағчада,
јенә һәмин хијабанда,—
әсән меһдән.
учан гушдан
сордум хәбәр,
бәнөвшәләр ачыланда...

Аһ...
бу сабаһ
чағыранда көрпән сәни,

— Кәләр!..—
дедим,
мурад етдим гәләбәни...
—Кәләр!—
деди,
тәкрар етди асиман да:
Гадир бир әл
чалды гүдси бир каманда,
мунис бир сәс
бәстәләди
бу нәғмәни:
Бәнөвшәләр ачыланда,
Бәнөвшәләр ачыланда!..

20 нојабр, 1944

һАГГЫН ЗӘФӘРИ

Зинданлар,
сарајлар,
ганлы гылынчлар
верди әсрләрчә пәнчә-пәрчәјә,
һәр гудуз чаһанкир,
ачкөз тачидар,
гүввәтә күвәнди:
— Һагг будур!—дејә.

Зиндандан учалды
һаггын кур сәси,
зүлмәти шимшәк тәк
јарды шө'ләси...

Кечди гәринәләр,
дәјишди дөвран.
Дүнјада јени бир аләм јаранды:
Шүары—азадлыг!
Бајрағы—вичдан!
Һагга сәдагәтди онун илк анды...

Әбәди дүшмәндир
нур илә зүлмәт.
Јенә ики гүввәт
кәлди үз-үзә.
Гызышды амансыз бир мүбаризә:
нур илә зүлмәтин мүбаризәси,
һагг илә гүввәтин мүбаризәси!..

Кечди ағыр илләр,
кечди нәһс илләр...
Севинсин,
өјүнсүн
бүтүн нәсилләр:

парлады күнәш тәк
һаггын зәфәри!
Учалды дүнјада сәһәр нәғмәси,
сәадәт нәғмәси,
зәфәр нәғмәси!..

9 мај, 1945

ДАҺА ДА ЈҮКСӘКЛӘРӘ

Јүксәлди фәзалара
јенә дә
үч гәһрәман!—
Үч совет вәтәндашы,—
од ганадлы үч инсан!
Һејран олду көнүлләр
бу јени шад хәбәрә...
Үчүн,
еј гәһрәманлар,
даһа да јүксәкләрә!..

Гәлбимиз
гәлбинизлә бир вурур,
бир дөјүнүр.
Сизинкидир бу гүрур,
бизимкидир бу гүрур!
Сизинлә ана Вәтән,
бүтүн дүнја өјүнүр!

Фәзалардан хош хәбәр,
һүнәр
кәтирин јерә!
Сағ-саламат гајыдын,
зәфәр кәтирин јерә!

Үчүн,
еј гәһрәманлар,
даһа да јүксәкләрә!..

Алгыш сәнә,
мин алгыш,
еј совет елми-фәнни!
Еј совет техникасы!

Алгыш сәнә,
мин алгыш,
еј совет адамынын
түкәнмәјән зәкасы!
Фәтһ елә фәзалары,
Јол ач, бүтүн бәшәрә!
Даима јүксәкләрә!
Даһа да јүксәкләрә!

2 октјабр, 1964

КОСМОСДА ИЛК ҺЕЈКӘЛ

(Јени ил арзусу)

Чүрбәчүр тарихләр вар дүнјада,
чүрбәчүр илләр...
Өзүнә чүрбәчүр тәгвимләр јарадыб елләр:

күн тәгвими,
ај тәгвими,
дин тәгвими,—
атәшпәрәстләр,
јәһудиләр,
христианлар,
мүсәлманлар,
нә билим, филанлар-бәшмәканлар...

Амма,
ән доғру,
ән дәгиг,
ән јахшы тәгвим,—
бизимкидир,—
билир һамы...

Бу тәгвими
мин доггуз јүз он једдидә
јаратды
јени әсри,
јени дөврү,
јени дүнјаны
јарадан совет адамы...

Бу јени әсрин
икинчи јарысына гәдәм гојуруг инди...

Бу шәрәф сизиндир,
еј дөшү улдузлу,
оғланлы-гызлы
совет кәнчләри!

Ирәли!
Даим ирәли!
Даһа да јүксәкләрә!..

Сәнин јердәки бөјүк ишләрин,
мисилсиз һүнәрин
өз јериндә...
Көјләрә учал, көјләрә,—
даһа да јүксәкләрә!..

Бу јени әсрдә
космосда илк планетә
илк гәдәм гојан сән олачагсан, сән!
Орада да гурачаг, јарадачаг сәнин әлин.
Орда да гојулачаг илк һејкәл,—
сәнин һејкәлин!

Еј кәнч достлар,
кәлин,
бир јени ил арзусу тәк
илк лајиһәсини мән верим бу һејкәлин:
Бизим Гыз галасы бојда бир постамент,
үстүндә—
нәһәнк
ики кәнч,—
Јан-јана,
чијин-чијинә,
әл-әлә:
бир оғлан, бир гыз,
дөшләриндә гызыл улдуз.
Оғланын
учалан әлиндә—
чәкичлә чин,
гызын әлиндә—
бир ағ көјәрчин!..

28 декабр, 1967

ПЛАНЕТДАШ

Ej космосда
илк планетә
илк ајаг басан
инсан!
Сән
нә рус,
нә американ,
нә хачпәрәст,
нә мүсәлман олачагсан.

Сән
Jер планетиндә
һәр инсанын гардашы,
үрәкдашы,
диләкдашы,
jердашы,—
сән
дүнја вәтәндашы,
инсанларын планетдашы,—
илк инсан олачагсан!

21 ијул, 1969

БИЗИМ КҮНӘШ

Шүарымыз беләдир:
«Бизим атом әскәр дејил, фәһләдир!»

Дубнода бина үзәриндә јазы

Сөндү екран,
нәһәнк
дағ тәк
јүксәләрәк,
од јағдыран
о дәһшәт дә сөндү.
Горхунч-уғултулу сәс дә
батды...
Отаг бир анлыға
сүкута вә гаранлыға
бүрүндү...
Нә бир сәс вар, нә бир нәфәс...
Јорғун-арғын инсан јатды...

* * *

Сәһәр-сәһәр
ал шәфәглөр
алышанда,
бүллур сулар аллашанда,—
чај ојанды.
Ағ ләпәләр ал бојанды.
Сәмаларын ал тонгалы
сәрин-сәрин
чајда јанды..

* * *

Анчаг бирдән
көјдән-јердән,
түстүләнән сәһилләрдән
саф сулара
јанар күллөр сәпәләнди,

од әләнди...
Чај чалханды,
су буланды,
јатағыны ашды-дашды,
гатылашды...
Чај дајанды...
Јазыг
балыг
су ичиндә сусузлугдан
сызылдаја-сызылдаја
чајда јанды.
Дөзмәди чај
бу дөзүлмәз чинајәтә,
бу дәһшәтә,—
аловланды,
чај да јанды...

* * *

Јох!.. Јох!.. Олмаз!
Ола билмәз!..
Ојан,
инсан!...
Јухудур бу—
Пис бир јуху!..
Ојан, ојан,
бу јухудан!
Ојан, бир бах!
Бах, бу парлаг
шәфәгләрә:
нур чиләниб көјә-јерә!

Бах, еј инсан,
бах, көр, инан:
сәмадакы күнәш дејил—
көјдә јанан,—
бизим атом күнәшидир!
Бизим—инсан шүурунун
чансызлара һәјат верән,
чанлылара гүввәт верән,
гүдрәт верән
атәшидир!..

Мај-октјабр, 1974—1975
Дубна—Бакы

БУЛВАРДА

(«Булвар шеʼрләри»ндән)

Һәр шәһәрин
көрмәли-көстәрмәли
бир јери вардыр.
Бакынынкы—булвардыр...

Јеничә дил ачан,
јеничә ајаг ачан
көрпәләрдән
сач-саггалы ағармыш,
гочалмыш бабалара,
ағбирчәк нәнәләрәдәк,—
сәһәр, күнорта, ахшам,
кими ахтарсан,—
һардадыр,—
һамы бир сөз дејәчәк:
—Булвардадыр...

Көрпәләр һәр бири
бир гөнчә-чичәкдир.
Көзәл бир кәләчәкдир.
Гочалар—чанлы тарих...
Үрәкләрин ичинә кирә билән,
бир гәтрәдә—үмманы,
бир зәррәдә—чаһаны
көрә билән бир көзлә бахсан әкәр—
нәләр көрәрсән булварда, нәләр:
шән, мәзәли, ләззәтли
вә ибрәтли
нә сәһнәләр!..

Нә кизли көрүшләрдән,
нә оғрун өпүшләрдән

нә дә башга белә-белә ишләрдән
дејил «булвар ше'рләри»,
көзәллијә мәһәббәтдән,
чиркинликләрә нифрәтдән,
азачыг да
һәјатдакы һикмәтдән
дејир
«булвар ше'рләри...»

4 октјабр, 1967

ИКИ БУЛВАР

Булвар...
һәрәнин јанында өз һәмсөһбәти,
өз јолдашы.
Кәзиширәм мән дә
Мајаковски илә јанашы.

Кәзирик аддым-аддым,
сејр едирик һәр бир јери:
чәркә-чәркә
јашыл, салхым сөјүдләри.
Һовузларда фәвварәләр шырылдашыр.
Гызылкүлләр гучаг-гучаг,
нәркиз, занбаг
галаг-галаг
далғаланыр, ашыр-дашыр.
Меһ дә әсир јаваш-јаваш,
сәрин-сәрин...

Дејирәм ки:
—Шаир јолдаш,
јадындамы бу сөзләрин:
«Гыз галасы өнүндә—
бүтүн булварда анчаг,
санасан,
олар-олмаз
доггуз чүт бир тәк јарпаг...»

Кәл булвара инди бах!..
Фикрә кедәрәк шаир,
хатырлајыр
о күнләри, о чағлары:
«Бакы,
һисдир јарпаглары...

Мәфтилләрдир будаглары.
Бакы.—
күләкли бир шәһәр,
гуму көзләрә түпүрәр...»

Сонра дөнүб сејр едир
јамјашыл хијабанлары.
Күлләрин-чичәкләрин мәст едән рајиһәси...
Булвар:
«Сағламлыг сәһәси»...
Бурда шәфа верирләр адамлара
Чичәкләрин нәфәсилә,
мусигинин хош сәсилә.
Кәнчләшдирир гочалары,
гүввәт верир үрәкләрә
көј Хәзәрин дузлу, сәрин һавасы.
Гоча Хәзәр—
лоғманларын бабасы...

Чаванларчын
әјләнчәләр, ојунлар:
көј суларда,
Венесија тәк
каналларда гајыг сүрмәк,
күч сынамаг,
түфәнк атмаг,
Парашүтлә һоппанмаг,—
нә десән вар...

Ушагларчын—јелләнчәкләр,
һоппанчаглар,
ојунчаглар...
Ады-шәкли
енсиклопедијалара дүшмүш
ушаг кино-театры.
Гој һеч кәсин
инчимәсин
хатыры...
Кәздин, ачдын, сусадынмы,—
«Кәл-кәл!»—дејир
«Гағајы»;
сәрин шәрбәт. дондурма, су...
Тәзәдәм Бакы чајы...

Кечә дәнизин ајнасында
ојнашан ај золағы.
Сањилдәчә рәнк-рәнк
нәһәнк
сәдәф «Балыггулағы»—
Үрәкачан көркәмилә
дә'вәт едир гонағы:
һамы дадсын Хәзәрин не'мәтини,
тој көрсүн ләззәтини:
дадлы балыг кабабы,
јанында наршәрабы...

Бахыр шаир севә-севә,
бахыр булвара.
Бахыр севинә-севинә,
күлүмсәјир...
Бу тәбәссүм санки дејир:
—Бах, буна варам!
О булвар һара,
бу булвар һара!..

Анчаг бирдән
нә дүјурса,
нә дәјирсә
ити шаир көзүнә,—
дејәсән пешман олур
дедији сөзүнә.
Бахыр-бахыр
бир булвара,
бир дә чирклі, зир-зибилли сулара.
—Дүшмәнәм,—дејир,—мән
әзәлдән
һәр чүр чиркә, чиркинлијә
һәм һавада,
һәм дәнизdә,
һәм гуруда,
һәм дә—шүурда!..

Нефтчи достлар,
кәлин јарыша кирәк,
әл-әлә верәк,
тәмизләјәк зир-зибили.

чиркинлији, үфунәти
сиз—сулардан,
биз—шүурлардан!
Тәртәмиз олсун кәрәк дәниз,—
думдуру, көмкөј, тәртәмиз!..

Мај-ијун, 1967

КӨРПӘЛӘР

Бульварда
үч көрпә:
ит көрпәси,
пишик көрпәси,
инсан көрпәси...
Дурмушлар үз-үзә,
көз-көзә,
ојнашырлар...

Ит көрпәси
инчә-инчә һүрә-һүрә,
пишик көрпәси
мәзәли-мәзәли мијолдаја-мијолдаја,
инсан көрпәси
гығылдаја-гығылдаја, күлә-күлә...

Ојнашырлар, далашмадан бир-бирилә,—
өјрәнмәјиб чүнки һәлә:
ит көрпәси—
гапмағы,
пишик көрпәси—
чырмагламағы,
инсан көрпәси—
гуруб-јаратмағы...
Көрпәдирләр ахы һәлә!

3 октјабр, 1968

ИЛК АДДЫМЛАР

Истираһәт күнү.
Ахшам.
Булварда отурмушам.

Бир јанымда,—
һәјатын ширин-ачысыны дадмыш,
сачлары
күмүш тәк,
ағбирчәк,
јетмишлик бир гары.

Бир јанымда,—
одлардан-аловлардан кечәрәк,
алтмышы аддамыш
бир забит.

Бир дә,—
кәнч бир аилә:
сәси-сифәти һәлә
кишиләшмәмиш ата.
һәлә үзүндән-көзүндән
гызлыг утанчы силинмәмиш,
гадынлашмамыш ана.
Бир дә,—
илкләри...

Јеничә дил ачыр көрпә:
—па... ма... ба... мә...
бу,—һәм «папа» демәкдир,
һәм—«баба»,
һәм—«мама».
һәм дә—«мәмә»...

Бүтүн планетдә
бејнәлмиләл бир дилдир
һәр бир көрпәнин дили,
бу дили һамы билир!

Тәзәчә ајаг ачыр көрпә.
Тутуб әлиндән ана,
илк аддымлары атмағы өјрәдир
бу күн она.

Көрпәнин аддымлары—
Илк аддымлар!..
Каһ саға сәнтирләјир көрпә,
каһ сола.
Кәнч ана
нәвазишлә, фәрәһлә, ифтихарла,—
аддымлајыр јанашы,
гојмур көрпә јыхыла.

Ана да күлүмсәјир, көрпә дә,
ағбирчәк гары да,
гочаман забитин сәртләшмиш додаглары да...

Көрпәнин,
ананын,
гарынын,
забитин
үзләриндәки бу тәбәссүм:
саф көрпә тәбәссүмү,
ана тәбәссүмү,
нәнә тәбәссүмү,
баба тәбәссүмү
гој һеч бир вахт сөнмәсин!
Бу тәбәссүмләр—
көрпәнин үзүндә—
горхуја,
ананын үзүндә—
дәһшәтә,
гарынын үзүндә—
гәмә, кәдәрә,
забитин үзүндә
кинә-гәзәбә,
додагларында—
горхунч әмрә
дөнмәсин!..

20 октјабр, 1966

ХӘЗРИ, КӘЛ!

«Мән анамын илкијәм,
ағзыгара түлкүјәм,
кылавар јат!
Хәзри, кәл!»

Ел сөзү

Һава тутгун,
сис, думан.
Булудлар јорғун-арғын,
Дәниз гурғушун кими...
сүрүнүр ағыр-ағыр,
позулмуш гошун кими...
Елә бил азар јағыр
көјүн гашгабағындан.
Јухулу дәниз үстдә
гағајылар јеринә,
боз гарғалар учушур...
Һаны фыртына, туфан?
Һаны фыртына гушу?
Һаны фыртына гушу?

Һардасан,
ej дәли хәзри?
Һаны о јел ганадын?
Һаны һәр кишнәјәндә,
јери-көјү титрәдән
о һарын көһлән атын?
Сүр атыны чапараг,
шимшәкләринлә курла!
Гоп, ej хәзри,
кәл јағышла-јағмурла!
Тәмизлә үфүгләрдән
һиси,
сиси,
думаны.
Тәмизлә
бу сис-думанлы һаваны!

29 декабр, 1966

МИНАРӘЛӘР

Минарәләр,—
инсанын көјдәлән
дәрди-гәми,
донмуш әмәлләридир.

Минарәләр,—
Инсанын көјләрә узанараг,
даш олмуш әлләридир...

25 ијун, 1967

КҮСҮ-БАРЫШ

Күсүшдүләр,
ајрылдылар...
Кар етмәди
нә достларын,
гоһумларын нәсиһәти,—
нә дә мәһкәмәнин
гәти һөкмү...

Барышдырды күсәнләри
кәнч ананын гучағында
көрпәнин
бир тәбәссүмү.

11 декабр, 1970

КӨЗЛӘР

Јум көзүнү бир анлыға,—
гәрг оларсан гаранлыға...
Нурсуз өмүр өмүр дејил,—
көзләринин гәдрини бил!

Дүнја көзәл, дүнја гәшәнк,
сәһәр-ахшам шәфәг рәнк-рәнк...
Нурсуз шәфәг шәфәг дејил,
Көзләринин гәдрини бил!

Чых күлшәнә сәһәр-сәһәр,
һәр јер әлван, шух чичәкләр...
Нурсуз чичәк чичәк дејил,—
Көзләринин гәдрини бил!

Көзләр: гара, ала көзләр,
хумар көзләр, шәһла көзләр!..
Нурсуз көзләр көзләр дејил,—
көзләринин гәдрини бил!

Март, 1975

ӨПҮШЛӘР

Өпүш вар,—буз кими,
дондурур јанағыны.
Галыр изи өмүр боју
сојуг бир көлкә кими.
Галыр, јујулмагла, силинмәклә кетмәјән
бир ләкә кими...

Өпүш вар,—алов, атәш,
Јандырыр додағыны.
Галыр изи өмүр боју
Јанар көз кими...

Өпүш дә вар,—
илыг, мећрибан, әзиз.
Көрпә нәфәси кими,—тәртәмиз.
Үрәјә дирәкдир белә өпүш,
дамара ган,
һәр дәрдә дәрман...

Бир гыз көрдүм бир сәһәр,
сәккиз-доггуз јашларында,
Әлиндә бир мәктуб...
Јахынлашды почт гутусуна,
галхды пәнчәләри үстә,
әли күчлә чатды.
Мәктубу өпдү, өпдү, өпдү,
Сонра еһмалча гутуја атды...

Көрәсән, һансы хошбәхтә чатачаг
о мәктуб, о өпүшләр!..

Әкәр,
алачагса ону
узаг-узаг сәрһәддә дуран
бир әскәр,—
дујачаг бу өпүшләрим

дадыны, ләззәтини,
һәрарәтини,
сеһрли күдрәтини.
Үрәји фәрәһлә долачаг,
сәрһәддә даһа ајыг,
даһа сајыг олачаг...

Әкәр,
алачагса ону
узаг бузлу дәнизләрдә
балыг овлајан бир балыгчы,
ја Арктикада кәшфијјат апаран
бир алим,—
дујачаг бу өпүшләрин дадыны-ләззәтини,
һәрарәтини,
сеһрли күдрәтини...
Бу өпүшләр
јахын едәчәк узаглары,
күллү-чичәкли чәмәнә дөнәчәк өнүндә
чошгун дәниз,
буз дағлары...

Әкәр,
алачагса ону
јерин дәрин-дәрин гатларында,
ја далғаларын гојнунда
өлкәјә күввәт гајнағы ахтаран
бир шахтачы, бир нефтчи,—
дујачаг бу өпүшләрин дадыны-ләззәтини,
һәрарәтини,
сеһрли күдрәтини...
Бирә-јүз артачаг
күчү-һүнәри,
әзми-ирадәси...
Сыхмајачаг, горхутмајачаг ону
алт гатларын ағыр нәфәси,
дәнизин горхунч ләпәләри...

Бәли, бунлардыр бу өпүшләрин
мисилсиз гијмәти,
сеһрли күдрәти...

Узагларда оланлара,
аталара-аналара,
бачылара, гардашлара,
достлара-танышлара
ән көзәл совгат—
мәктубларда һәрарәт көндәрин,
мәһәббәт көндәрин,
әлбәт, әлбәт, көндәрин!..

30 сентјабр, 1968

АЛМАЗ

Дејирләр ки, алмаздан
гијмәтли шеј тапылмаз.
Бәс ким дејәр,—
һардадыр
ән гијмәтли шаһ алмаз?

Ахтармајын шаһларын
тачларында сиз ону.
Чар хәзинәсиндә дә
тапа билмәзсиз ону.
Ахтармајын ән бөјүк
фир'онларын гәбрини.
Ахтармајын ән гәдим
сарајларын јерини.
Ахтармајын чајларын,
көлләрин кәнарыны,
Дағларын тәпәсини,
јерин алт гатларыны.
Ахтармајын,
шаһ алмаз
бу јерләрдә тапылмаз!..

* * *

Азад зәһмәт дијары.
Тарлада сәһәр-сәһәр
әмәк гәһрәманлары
Чан-башла ишләјирләр.

Тунч үзлү, тунч биләкли
икид вәтән кәнчләри
бәрәкәтли торпаға
гатырлар алын тәри.

Торпаг алын тәриндән
Күч алыр, гүввәт алыр.
Артыр онун гүдрәти,
ән јүксәк гијмәт алыр.

Бир дамчы алын тәри
дүшсә торпаға анчаг,
ән гијмәтли алмаза
чевриләр гара торпаг!..

15 март, 1974

ОДЛАР ГУШУ

Мән бир гушам—
Одлар гушу!
Мән одлардан-аловлардан доғулмушам!
Үмидләрдән, әмәлләрдән јоғрулмушам!

Инсанлары көләликдән гуртармаға
өзләрини ода атан
үрәкләрдә јашарам мән.
Арзуларда-диләкләрдә јашарам мән.

Мән бир гушам,—
Одлар гушу!
үрәкләрдә од олмаға доғулмушам.
Үрәкләри одламаға доғулмушам.

Прометеј шимшәји јох,—
мәни гапды сәмалардан,
Данконун да башы үстә
гәлби дејил,
Мәнәм јанан!

Гәлбләриндә шимшәк чахан икидләрлә,
зинданлары јыхыб-јахан икидләрлә,
мән дә јаныб күл оларам;
јана-јана јенә оддан доғуларам.

Икидләрин гәбри үстдә даим јанан,
вүгар илә далға-далға аловланан
о пак, сөнмәз од ичиндә јашарам мән,
о мүгәддәс од ичиндә јашарам мән.
Мән бир гушам—

Одлар гушу!
Чошғун-одлу үрәкләрдә доғулмушам,
арзуларда-диләкләрдә доғулмушам!

12 апрел, 1974

ИНАМ

Инан, күнәшә инан!
Нә гәдәр гаралса да,
әсла сөнмәз һеч заман.
Дүз дејибләр аталар:
«Һәр гаранлыг кечәнин ишыглы күндүзү вар!»

Инан, торпаға инан!
Әмәјә гијмәт верәр, һагг итирмәз һеч заман:
парлаг алмаза дөнәр гојнунда һәр дамла тәр,
бәркијәр, полад олар јолунда төкүлән ган.
Јахшынын мәзарында әлван күл-чичәк битәр,
Јаманын мәзарында—боз гангал, гара тикан.

Инан, инсана инан!
Нә гәдәр бәркә дүшсә, сөнмәз гәлбиндә вичдан.
Доғруну дејән дили, дүзү көрән көзү вар!

Инан, елинә инан!
Чан дејәнә—чан дејиб даим, ган дејәнә—ган!
Нә чохдур јер үзүндә мәрд елләр, ширин дилләр...
Һәр ели сев, һәр дили өјрән,—бачарсан әкәр.
Анчаг доғма елини,
әзиз ана дилини
Јадырғама һеч заман!

27 декабр, 1975

ЕШГ ОЛСУН

Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафаты верилмәси мүнасибәти илә халг рәссамы, достум Сәттар Бәһлулзадәјә.
28 апрел, 1972

Ешг олсун—
рәнкләрини
көј гуршағындан алан,
фырчасында каман тәк
муғамлар-рәнкләр чалан
нәғмәкар сәнәткара!

Ешг олсун—
сәнәтилә
елләри севиндирән,
Фүзули рүбабынын
телләрини диндирән
Бәһлулоғлу Сәттара!

28 апрел, 1972

РӘССАМ—СНАЈПЕР

Рәссам достум Һәсән Һагвердијевә

Көзләр—
гартал көзләри,
һеч нә јајынмаз ондан;
гәләмилә фырчасы—
әлиндә охла-каман.
Кечә-күндүз,
һәр заман
кешикдәдир дејәсән...

Достларына тикансыз,
дүшмәнләрә—
амансыз...

Маһир снајпер кими,
һәдәфини һәмишә
сәррсат вурандыр Һәсән.

19 мај, 1967

САТИРА

КАМАЛ ВӘ ЧАМАЛ

Шаирләр ашигдир һүснә әзәлдән
күл јанаг,
ал додаг,
хош сурәт олсун!..
Бу бир рәвајәтдир,
нәгл еләјим мән,
сурәтпәрәстләрә гој ибрәт олсун...

Дејирләр, һәрчаји бир көзәл вармыш,
зәр-зиба ичиндә назла јашармыш.
Дилләрдә әзбәрмиш һүснү-чамалы,
анчаг сејрәк имиш әгли-камалы...

Бир дә бир философ вармыш о јердә,
Лоғман тәк мәшһурмуш бүтүн елләрдә.
Камалдан—мәмнунмуш,
чамалдан—мәғмун...
үзүнә бахмазмыш көзәлләр онун...

Бир күн һәмин көзәл дојуб һәјатдан,
һәр чүр тәмтәрагдан, һәр чүр бүсатдан...
Куја фәдакарлыг етмәк истәмиш,
кәлиб философа наз илә демиш:
—Мән дүнја көзәли,
сән дә ки,—Лоғман,
әкәр биз евләнсәк,
бу издивачдан
бир көзәл төрәр ки,—
ә'ла, мүкәммәл:
сәнин тәк ағыллы,
мәним тәк көзәл!..

Философ күләрәк демиш:
—Нә олар!

Чан-башла разыjам,—
анчаг бир иш вар:
дүзү, горхурам ки,
о jазыг сәһвән,
һүснү мәндән ала,
камалы сәндән!..

18 апрел, 1946

УЗУН ВӘ БӨЈҮК

«Узун адамын ағлы дабанында олар».

Ел мәсәли

Бабалар jәгин ки, һәмин мәсәли
Шухлугла дејибләр,—ширин-мәзәли.
Jохса, нә бојдадыр, нә дә jашдадыр,
ағлы олан билир,—ағыл башдадыр!..

* * *

Бөјүк бир сәркәрдә вармыш бир заман,
һејранмыш ондакы зәкаја чаһан.
Чүр'әтдә,
үдрәтдә,
һикмәтдә
тәкмиш.
Амма...
дејирләр ки,
бојдан көдәкмиш...

Бир күн бу сәркәрдә уча бир рәфдән
бојланыб бир китаб алмаг истәркән,
әли чатмајанда,
узун бир јавәр
демиш ки:
—Сәркәрдәм, мәнә изин вер,
көтүрүм...
Ахы, мән сәндән бөјүјәм.

Сәркәрдә күләрәк сөјләмиш о дәм:
—Вер...
Анчаг, әзизим,
дүзүнү билсән.
сән мәндән *узунсан!*,.
б ө ј ү к дејилсән!..

* * *

Ким билир, бәлкә бу бир әфсанәдир,
еләсә, бәс бунун мә'насы нәдир?
Гој билсин-ешитсин узун јазанлар:
узунла
б ө ј ү ј ү н
бөјүк фәрги вар!..

20 апрел, 1945

АДАМ—АЛИМ

«Алим олмаг асандыр,
адам олмагса,—чәтин!»
Бу аталар сөзүнү
һамы ешидиб јәгин.

Бир күн бир гоча алим
бу сөзә шүбһә етди,
бир годуға дәрс верди,
әдәб-әркан өјрәтди.
Годуг да итирмәди
устадын зәһмәтини;
сәрф едиб вар күчүнү,
бүтүн фәрасәтини,
јазы-позу өјрәнди,
һәтта ше'рләр јазды,
һекајә, роман, тәнгид...
Даһа чох шејләр јазды...
Ахыр «алим» дә олду,
газанды һөрмәт-иззәт.
Устад она кәнардан
бахыб алырды ләззәт.
Һәрдән өјүнүрдү дә,
«шакирдимдир»—дејәрәк...

Анчаг годуг бөјүјүб
ахырда олду ешшәк.
Ловғаланды, гудурду,
бәјәнмәди һеч кәси.
Бүрүдү һәр тәрәфи
онун «мәғрур» нә'рәси:
«Мәнәм, мәнәм алим дә,
әдиб дә,—һәр шеј мәнәм!
Дилим һамыдан узун,
һамыдан бәркдир чәнәм!»

Белә дејиб, дик тутду
«алим» өз бош башыны,
танымады көрәндә
достуну, јолдашыны.
Күвәниб өз гондарма
шөһрәтинә-адына,
бир күн дә шыллаг атды
өз гоча устадына...

Көрәнләр дедиләр ки:
«Фикир вермә, нә олар,
ады алим олса да,
бир аз наданлығы вар».

Гоча устад һеч бир сөз
демәди, күлүмсүндү.
Башыны јырғалады,
јаныз белә дүшүндү:
«Онун шыллағы мәнә
етмәди әсла әсәр.
Мәнә дәјән будур ки,
әмәјим олду һәдәр.
Һаjыф ки, ахырда о,
өз әслини көстәрди.
О, өз ешшәклијилә
мәнә јахшы дәрс верди.
Билдим ки, ел сөзүнүн
мә'насы чох дәринмиш:
«Асанмыш алим олмаг,
а д а м о л м а г чәтинмиш!

Октјабр, 1958

МӘСЛӘКБАЗ ТИМСАһ

Бир тимсаһ јашармыш
бир заман
Нилдә.
Мәсләк дәјишәрмиш
һәр ајда-илдә:

бир күн кәбр олармыш,
бир күн мүсәлман.
бир күн атәшпәрәст,
бир күн браһман...

Ахыр тәнкә кәлиб
бүтүн тимсаһлар,
ону Нил чајындан
етдиләр кәнар.
О да истиһалә етди
бир сабаһ:
јары—инсан олду,
јары да—тимсаһ!

1938

КӨЗӘЛЛИК БАРӘСИНДӘ

Чejранла гурбағадан
чох jазыб шаирләр.
Адәмдән—Езопа—
Езопдан букүнкү тәмсилчиләрә гәдәр.

Нә олар!
Һәр өлкәнин, һәр елин,
һәр дөврүн, һәр илин
вә һәр тәмсилин
өз чejраны,
өз гурбағасы вар.
Бирини дә биз дejәк,
Нә чыхар көрәк:

Бир күн чejран
су ичмәjә кәлди көлә.
Бахды көлүн күзкүсүндә
өз әксинә:
севинә-севинә,
күлә-күлә,
бир азча да
өjүнә-өjүнә...

Инсафа галанда,
һаггы да варды!

О нә гамәт,
О нә әда,
О нә вүгарды?!.
Һәлә көзләр, һәлә көзләр!..

Бирдән
зиjилли бир гурбаға
һоппанды,
чejранла jан-jана дajанды.
Вә башлады
көлүн күзкүсүндә
өз һүснүнә бахмаға.
Бахды, бахды,
олду өзүнә һejран,
вә дилләнди:
—А чejран,
дүзү,
сән дә көзәлсән,
мән дә...
Бир иш вар анчаг:
сәнә көзәл дejәр һәр кәс,
Амма, мәним көзәллиjими
һәр jетән гиjмәтләндирә билмәз!..

Бурда мән
истәдим jазам:
Чejран бу сөзләрдән
од тутду, jанды.
Jaj кими кәрилиб бирдән тулланды!
Өзүнү көлә атды...
Вә батды...

Амма һejфим кәлди чejрана,
тәмсил дә битди...

Кәлдим jекун вурмаға:
Дедим:
—Jазыг!—
Анчаг билмәдим
ким?—
Чejран, jа гурбаға?

15 иjун, 1967

ТОВУЗ ВӘ ДӘНИЗ

«Һәр көзәлин бир ејби вар»,
белә дејиб бабалар...

Булварда мәрмәр һовуз,
кәнарында бир товуз...
товуз ачыб рәнкбәрәнк
гәшәнк ләләкләрини,
нәһәнк бир јелпазә тәк.
Чилвәләниб сејр едир
һовузун ајнасында
әлван бәзәкләрини,—
һејран олур өзүнә...

Бирдән өз ајаглары,—
гарғанынкындан да чиркин,
кобуд, ијрәнч ајаглар,—
дәјән кими көзүнә,
дәрдиндән фәрјад едир,
улајыр бајгуш кими...
Көрәсән, бәдбәхт вармы
дүнјада бу гуш кими!..

—Вар!.. Вар!..
Сәсләр учалыр дәнизин кәнарындан,
Бакынын булварындан:
—Мән дә сәнин кимијәм,
һәр јерим көзәл-көјчәк.
Гојнумда хијабанлар,
рәнк-рәнк әлван күл-чичәк...
Анчаг...
Бир бах:
саһилимдәки мазут, леһмә, үфунәт!..
Ијрәнирәм өзүмдән, нифрәт едирәм, нифрәт!..
Дашларым дилә кәлир,
учалыр аһым-дадым,
әфсус
«даш үрәкләрә экс еләмир фәрјадым!..»

Тәмсил бурда гуртарыр.
Нәтичәси нәдир бәс?
Ешитсин-билсин һәр кәс:
Ики дәрдли көзәлин ики бөјүк дәрди вар:
биринчи—
товузун ајаглары.
Икинчи—
булварын саһилиндә мазут, леһмә анбары.

Биринчинин јохса да әлача ehтијачы,
Бизим әлимиздәдир икинчинин әлачы!..

24 мај, 1967

СӘХАВӘТЛИ ХАНЫМ

Отуруб троллејбусда,
булвара кедир ханым:
көзләринин алты-үстү гапгара,
кирпикләр бир гарыш,
(синтетика јапышдырылмыш),
Бир аптек бојагдан суваг чәкилмиш
үзүнә,
көзүнә,
јанагларына,
додагларына...
Бирчә шеј чатмыр анчаг,—
јазылы бир вараг:
«Диггәт, диггәт!
Рәнкләнмишдир!»

Булвара кедир ханым,
көрүшә,
һүснүнү нүмајишә,
ја да башга бир ишә...
Күнәш көзлүјү дә вар,
шүшәләри—гағајы ганадлары.
Күндән горунмаг үчүн дејил,
модалы көрүнмәк үчүн...

—Билет алын, вәтәндаш!—
«Вәтәндаш» јә'ни ханым,
дөрд гәпик узадыр
билет сатана,
бармагларынын учунда,
ијрәнә-ијрәнә,
әдалы-әдалы
ишарә едир:
«Лазым дејил билет!»
Бу нә кәрәм!
Бу нә сәхавәт!..

Билет сатан гыз,—
бојасыз,
сувагсыз,
әјниндә садә палтар,
садә вә учуз,
ајағында ади чуст,—
көзлүксүз көзләриндә,
үтүлмәмиш гашларында,
тәртәмиз алнында
зәһмәткешләрә мәхсус
бир вүгар,—
сәхавәтли ханымы сүзүр
вә
силлә кими вуруб үзүнә
бу сәхавәтини,—
узадыр она билетини,
ачы-ачы, күлә-күлә...

Ханым додагларыны бүзүр,
аз галыр сувағы гопуб төкүлә.

12 мај 1967

УШАГ, АТ ВӘ ҺӘЈАТ

Булварда
бир оғлан миниб тахта атына,
сүрүр
чапараг...
Әслиндә өзү јүјүрүр.
Анчаг
јаваш кедәндә,
тагсыры атда көрүр.
Дөјүр аты,
сөјүр аты.
— Ај чәр дәјмиш,
нә олуб сәнә?..
Ај чәр дәјмиш,
јерисәнә!..

Бәрк кедән дә өзүдүр,
јаваш кедән дә...
Анчаг, јаваш кедәндә,
тагсыры атда көрүр...
Гынамаг олмаз ону,
ушаг оjунудур бу!..
Олмаз она демәк:
— Ај бала,
гамчыны һәрдән
өзүнә дә чәк!
Ахы сүрән дә
сәнсән,
јүјүрән дә
сән!..
Анчаг...
Ди кәл, бөјүкләрә бах!
Һәрдән
белә дә олур һәјатда:
бир дә көрүрсән
бир колхозда,
бир совхозда,

ја башга бир тәсәррүфатда
рәис дејән олмады.
Өз планы долмады...
О саат рәис
«көтүрүр чидди өлчү»
(јә'ни тәдбир көрүр).
Од пүскүрүр:

— Филанкәсә чидди хәбәрдарлыг!
Филанкәсә шиддәтли төһмәт!..
Филанкәси бәрк мәзәммәт!
Вә белә-белә бир чох тәдбир...

Бир дејән кәрәк:
— Ај рәис јолдаш,
бир өзүн дә дүшүн, фикир ет.
Ахы, бу гатара минән дә сәнсән,
Сүрән дә сән!
Өзүнә дә бир азча зәһмәт версәнә!
Ја да һеч олмаса,
Јумшагча бир төһмәт версәнә!..

28 ијул, 1967

ГОРУҹУ

Ағаҷ әкмәк,
күл-чичәклә бәзәмәк
талвар гурмаг,
һәјәтләри, күчәләри јашыллыгла,
күл-чичәклә бәзәмәк
вә бунлары горумаг
јахшы ишдир, шүбһәсиз.
Һәр ким белә бир иш көрсә, кәрәк
сағ ол!—
дејәк
она биз...

Анчаг...
Будур,
һәрдән белә дә олур:
бир чаван оғлан
суварырды һәр сәһәр
күчәдәки ағаҷлары бир-бир.
Каһ ачыр дибләрини,
каһ будагларына дәрман сәпир,
каһ көтүкләрини әһәнкләјирди.
Горујурду һәшәратдан
вә һәр чүр зијанәвәрдән...
Һәр көрән дејирди:
— Афәрин, әһсән!..

Анчаг...
ишә бир бах:
бир күн
бир тула говду бир пишик баласыны.
Пишик гачды, гачды,
чаныны гуртармаг үчүн ағача дырмашды.

Бурда гәрибә вар?
Гәдимдән белә дир гајда,—
пишик бәркә дүшәндә,

ағача дырмашар.
Һәтта,
һәрдән адамы да гыснашдырырлар
«пишијини ағача дырмашдырырлар».

Анчаг бизим чаван,—
һәмин горучу оғлан
хәбәрсизди дејәсән
бу ади һәгигәтдән.
Пишији ағача дырмашан көрәндә,
бејнинә вурду ганы.
Гапыб әлинә јекә бир јабаны,
чумду ағача сары.
Пишији говмаг үчүн,
ағачы горумаг үчүн,
вурду, вурду,
вурдугча гызышды, гудурду.
Гырды-төкдү јарпаглары,
көрпә јашыл будаглары...
Ахыр вуруб пишији дә салды.
Пишик ган ичиндә јериндәчә галды...

Амандыр, вәтәндашлар, аман!
Горујун ағачлары,
чичәкләри,
пишикләри,
көрпәләри,
белә горујучулардан!..

5 ијун, 1967

ДОЗАНГУРДУ ВӘ САИР ҺӘШӘРАТ

Бири варды, бири јохду,
дүнјада һәшәрат чохду;
дозангурду да бунлардан бири...
Олмушду мешәдә
сакит бир кушәдә
кушә мүдири...
Јығмышды башына
сохулчаны,
чырчыраманы,
чәјирткәни...
мүхтәсәр,
ишинә јарајаны, хошуна кәләни...

Анчаг
мүдирин әли дәјән һәр шеј
пис гохујурду јаман:
мәзәли-дадлы чијәләк,
көбәләк,
әтирли ал-әлван күл-чичәк,
әли дәјчәк,
олурду зај,—
гохујурду үфунәт,
дадырды ачы-әзвај.

Баш мүдирлә олуб әлбир,
өтүрүрдү әлинә дүшәни.
Сөз мүхтәсәр,—
кор гојмушду мешәни...
Һамы шикајәт ејләјирди,
кими күнчдә-бучагда,
кими дә јығынчагда,
ачыг-ашкар буну дејирди.

Бир күн бир јығынчагда
бүлбүл дә деди она:
—Ахы бу пис адәтдир,

натәмизлик, надүрүстлүк чинајәтдир.
Ајыбдыр, тәмизкар олсана...

Бу сөзләр
дозангурдуна хош кәлмәди бир гәдәр.
Нә исә,
көрүб чох гудурдуғуну,
мүдирликдән көтүрдүләр дозангурдуну...
Арадан хејли кечди.
Ишләр дәјишди.
Дозангурду јенә олду мүдир,
мешәдә,
хәлвәти бир кушәдә
јенә һөкмранлыг едир.
Јығыб башына сохулчаны
чәјирткәни...

Карына јарајаны,
ишинә кәләни...
Јетәнә јетир,
јетмәјәнә шыллаг атыр.
Әлиндән чыхан һәр шеј
јенә үфунәт гохујур, әзвај дадыр.
Јанында, јери кәләндә,
бүлбүлүн ады чәкиләндә,
туршудур үз-көзүнү;
гыјыр, гыјыг көзүнү:
—Eh, нә бүлбүл?
Онун да ады вар анчаг!
Һәлә өз мәлаһәтли фысылтымы демирәм,
будур,
бизим чырчыраманы динлә бир,
чырылдајанда адамын үрәји әсир!..

Бүлбүлә дедиләр бу сөзү,
күлдү,
чәһчәһ басды мешәни.
Димдијиндән санки инчи төкүлдү,—
деди:
— Кедин дејин она,—
дозангурдуна,—

сөзүм сөздүр:
дозангурду натәмиздир.
Әлдә,
дилдә
натәмизлик, надүрүстлүк пис адәтдир.
Буна дөзмәк чинајәтдир!..

8 октјабр, 1968

АСЛАН ҮРӘЈИ

I

Дүнјада гәрибә ишләр вар:
бир асланын үрәјини чаггала чаладылар,
иши дүзәлди.
Чаггал
сағалды, дирчәлди.
Аслан кими көзмәјә башлады вүгарла.
Дуруб-отурмады даһа
түлкү кими, чаггал кими
чана-чуна һејванларла.
Онлара күлүрдү.
Өзүнү доғрудан да аслан билирди.
Һәгиги аслан кими нәрилдәјирди дә һәрдән,
Кечәләр, јухуда...
Чүнки ајыглыгда утанырды өзүндән
шәклини көрәндә суда...

Бәли,
јашајырды белә
аслан үрәкли чаггал,
өзүнү аслан билә-билә.
Бәлкә дә чох јашајачагды һәлә...

Анчаг
бир күн мешәдә
ағзы, пәнчәләри ганлы бир чанавар көрдү.
Чаггал тез јүјүрдү,
тә'рифләди чанавары:
«Сән бөјүк гәһрәмансан!
пәләнк нәдир,
аслан нәдир,
фил нәдир?
Бу дүнјада сән әсил һөкмрансан!»
Сонра да онун ганлы чәнәсини,
ганлы әл-ајағыны јалады...

Елә бу ан
дәзмәjиб jалтаглыға
көксүндәки аслан үрәји партлады...

2

Бу гиссәдән һиссә дә вар,
о да будур:
Еj үрәк чалашдыран
чәрраһ достлар,
әлач едәндә
үрәк азары кими ағыр бир дәрдә,
һеч вахт
мәрд үрәјини чаламаjын намәрдә!
Тохумалар уjушар бәлкә,
хәстә сағалар, jашар бәлкә,
амма jенә
әмәjиниз итәр әбәс.
Чүнки
мәрд үрәји
намәрдлиjә таб кәтирмәз!

8 октjабр, 1968

МӘРД—НАМӘРД

Белә ешитмишик дәдә-бабадан:
«Мәрди гова-гова намәрд еләмә!»
Анчаг дәдә-баба олса да инсан,
jанылмаз,—демә.
Нә чохдур белә сөз:
чәкин,
бахма,
көрмә,
ешитмә,
ганма!..
Амма бу сөзләри ешит, инанма!..
Намәрдлик еләмәз говулмагла мәрд!
Мәнсәблә. рүтбәjлә мәрд олмаз намәрд...
Гылынч сынар, әjилмәз,—
мәрд намәрд ола билмәз!

16 октjабр, 1967

БӘДБИН—НИКБИН

1

Франсанын ән ә'ла
Фин-шампан конјакыны
Венетсија гәдәһинә
төкәрәк ичир јенә
бир дарыхмыш милјонер.
Сонра бурнуну тутур,
үз-көзүнү туршудур
вә дејинир:
—Нә јаман
тахтабити гохусу кәлир
бу зәһримардан!..

2

Бир барда хидмәт едән
јохсул тәләбә оғлан
тахтапушда-чардагда,
јашадығы отагда
дырнағыјла әзәрәк
тахтабитини бир-бир,—
гохлајыб дырнағыны,
шән-шән маһны охујур:
«Бәһ!.. Бәһ!..
Тахтабитиләр
ә'ла конјак гохујур!..»

Март, 1975

ЧАНАВАРЛАР

Чүрбәчүрдүр чанавар,
Дөрдајаглысы да вар,
Икиајаглысы да...
Һансы даһа горхунчдур?
Һансы јамандыр?—десән,—
Бир әһвалат данышым,
Чавабы өзүн де сән:

Човғунлу, гар-боранлы
Гыш күнү бир чанавар
Шығыды бир чејрана.
Чејран,—
нејләсин јазыг?—
Гачды, гачды, горхудан
Сығынды бир инсана...

Чанавар чанабардыр:
Јыртычы, балта дишли...
Инсанынса әлиндә
Горхунч силаһы варды,—
Вуран-јыхан, атәшли...

Инсан бирчә күлләдә
Чанавары өлдүрдү.
Буну чејран да көрдү.
Горхду да, севинди дә...
Чанавардан гуртарды,—
инсанын әлиндәјди
онун чаны инди дә...

Сонра...
инсан нејләди?
Әкәр чејраны тутуб,

сонра азад етмәкчүн
јаза кими бәсләсә,—
инсан оғлу инсанды.
Әкәр овлајыб јесә,
онда чанавардан да,
кафтардан да јамандыр!

Март, 1974

ДАҒ ҚӘЛИНИН ҺЕЈКӘЛИ

Димдик дуруб
јекә, нәһәнк—
бир дағ кәли.
Јағыш төкүр тәпәсинә...
Донгар бурнундан
су дама-дама,
димдик дуруб
зорбалығын,
ловғалығын
бәд һејкәли.

Домбалан
кәл көзләрилә
үстдән бахыр адама...
Санки дејир:
—Горхун мәндән!
Ај јазыг кәл!
Јазыг һејкәл!..
Һәм горхунч, һәм күлүнчсән сән!
Ахы өзүм јаратмышам сәни мән!

17 декабр, 1955—Сочи

ЧӘЛЛАДЫН ӨЛҮМҮ

Өлдүн...
...Ej чәллад, өлдүн...
Елләрин көзү ајдын!
Һајыф ки, раһат өлдүн,—
сән кәрәк асылајдын!..

ТОРАҒАЈЫН НӘҒМӘСИ

Мешәдә мүсамирә һазырлајырды гушлар;
нәғмәкарлары сечмәјә
баш мүнсиф сағсағанды.
Ә'ла дејилдисә дә,
сәси-нәғмәси,
анчаг һөкмү рәванды.

Үјуб хош бир һәвәсә,
бир торағај да кәлди.
Мүнсифләрин өнүндә
учуб көјә јүксәлди...
Көјүн уча гатында
ән хош диләкләрини,
севинчини-ешгини,
дәрдини-кәдәрини,
бүтүн һәјәчаныны,
үрәјинин ганыны
гатараг өз сәсинә,
башлады нәғмәсинә...

Мин-мин бүллур зәнк кими
чинкилдәјир үфүгләр,
рәнк вериб-рәнк алырды
бу нәғмәдән шәфәгләр.
Бу,—нә бүлбүл, нә гумру,
нә гарангуш, нә турач,
нә сығырчын сәсијди,—
Торағајын өз сәси.
Өз үрәк нәғмәсијди.
Елә бундајды онун
сафлығы, тәравәти,
дады,—бүтүн ләззәти...

Күнләр кечди-өтүшдү.
Бир күн торағајын јолу
јенә орадан дүшдү.

Асылмышды ағачдан
мүсамирә е'ланы,
иштирак еләјәнләр:
башда—гарға, сағсаған,
долаша, ағачдәләп
вә саир, вә саирә...
Бу сијаһы мә'лумду
һамыја әввәлчәдән:
даими бир гајдајды,—
бу адлы-санлы гушлар
кәрәк һәмишә башда олајды...

Торағај сијаһыны
башдан-баша охуду.
Јох, онун ады
сијаһыда јохду...

Торағај инчимәди.
Өзү-өзүнә деди:
—Нә олар!..
һәрәнин өз зөвгү вар.
Мәнә дә хош кәлмир онларын нәғмәси,
гарғанын, сағсағанын,
долашанын сәси...
Вә чыхыб кетмәк истәди.

Анчаг,
елә бу заман
кәлиб чыхды сағсаған.
Көзләрини гыја-гыја
бахыб үстдән ашағыја:
— Бура бах,—
деди,—а торағај,
сәсин дә јахшыдыр, нәғмән дә.
Диггәтлә гулаг асдыг
бизим бөјүкләр дә, мән дә...
Амма бир шеј дә вар:
ахы сәсин нә гарға, нә долаша...
(«Тәвазөдән» өз адыны чәкмәди)
нә бүлбүл, нә сығырчын,
нә гумру, нә гарангуш,
нә башга гуш сәсидир.

Нәғмән дә һеч нәјә бәнзәмир,
бәс бу нә нәғмәсидир?!.
Гәрәз, гәрарымызы гој дејим бил:
«Мәсләһәт дејил».

Торағај бахды, бахды сағсағанын үзүнә,
гыјылмыш чәп көзүнә,
шән, хош нәғмәләр долу үрәји көврәлди
вә дилә кәлди:

—Мән нә бөјүкләрә
гошурам нәғмәми,
нә дә онлара—ајагалты көтүкләрә...
Мәнә лазым дејил
нә гијмәти,
нә төһмәти
һеч кәсин.
Гој мәни
гызаран үфүгл:
ал шәфәглөр,
ачылан сәһәр
динләсин!..

19 ијун, 1967

ТИКАНЛЫ СӨЗЛӘР

Әглини башына јығ,
тамаһ салма дашбаша.
Зәһмәтлә ағ күнә чых,
Јохса, даш дүшәр баша!

* * *

Дүздүр:
«Јашда дејил, башдадыр әгил».
Анчаг әгли баша
јаш кәтирир,—бил!

* * *

Ана—јахшы ана оларса әкәр,
Ағламајан ушаға да сүд верәр.

* * *

Ағ пулу јыға-јыға
ағ күндән гара күнә,
дөндәрмә ағ күнүнү
индидән гара күнә.

* * *

Тамаһкардан өз үзү дә безардыр:
ағыз јејир,
јазыг үзү гызардыр.

* * *

Пендири сахлар дәри!
Арвады...
Јох, әри јох,—
өз иши,
өз һүнәри!

* * *

Аста кедән тез кедәр...
иш-күчү јохса әкәр!

* * *

Әкәр азар-безардан
олмаг истәсән азад:
аз је,
аз даныш,
аз јат!..

* * *

«Аз вер,
чох јалвар!—
Чох вер,
аз јалвар!»—
дејиб бабалар...

Нә вер! Нә јалвар!

* * *

Пул дејиб:
«Сахла мәни,—
мән дә сахларам сәни!»
Анчаг бу вахта гәдәр
сахламајыб кимсәни!..

* * *

Јахшы ишлә,
јахшы динчәл,
јахшы јат:
ајағыны јорғанына көрә јох,
јорғаныны бојуна көрә узат!

* * *

Куја «ағыллы дүшмән
јахшыдыр надан достдан».

Дүшмәнә вермә аман,—
һансындан олур-олсун,
ја ағыллы, ја надан!..

ПОЕМАЛАР

ГАРАНГУШ ЈУВАСЫ

1

Көзәл кәнд

Дәниз күлүр, ојнашыр,
фәрәһләнир гајалар.
Саһилдә көзәл-көјчәк
бир балыгчы кәнди вар...

Сығынмыш бир јамачын
сәрин зүмрүд гојнуна;
дәнизин далғалары
нәғмәләр дејир она.

Ағаппаг дахмачыглар
дүзүлмүшдүр баш-баша;
узаглардан бу кәндә
ејләдикчә тамаша,—
санки јамач үстүндә
дурна гатары сүзүр,
ја да јашыл суларда
бир дәстә ағ гу үзүр...

Сәһәр сулар шәфәгдән
әлван рәнкә бојаныр;
көзәл кәнд раһат-ширин
јухусундан ојаныр.

Ағ јелкәнли гајыглар
јајылыр су үзүнә;
кәнддә әмәк һәјаты
чошур-гајнајыр јенә.
Гајыглар бәрәкәтли
јүкләрлә долур-дашыр;
торларда күмүш кими
балыглар парылдашыр...

Ахшамлар саһилләрдә
чошур тар-каман сәси,
Гафгаз икидләринин
азад әмәк нәғмәси...

2

Арслан

Арслан бу көзәл кәнддә
бөјүмүш, бој атмышды.
Гочаг бир икид олмуш,
он дөрд јаша чатмышды.

Дәниз кими чошғунду,
гајалар кими мөһкәм;
билмәзди әсла нәдир
дүнјада гүссә, дәрд-гәм.

Руһу азад, көнлү шад,
гәлби үфүгтәк кениш.
Она ләззәт верәрди,
азад һәјат, азад иш...

Далғалар дағлар кими
гопуб чошан заманда,
онлар кими чошарды,
севинәрди Арслан да.

Дәнизә атыларды,
кедәрди үзә-үзә;
дағ кими далғаларла
күләшәрди үз-үзә.

Арслан билмәзди нәдир
дүнјада горху, азар.
Онун мистәк бәдәни
полад кими гәлби вар...

Белә мәрд бөјүмүшдү
бизим бу кәнч гәһрәман;
белә мәрд бөјүмүшдү
бизим бу икид Арслан.

* * *

Дәниз күлүр, севинир,
—Әһсән!—дејир гајалар.
Саһилдә мәрд ојлағы,
бир балыгчы кәнди вар...

3

Јазда хәзан

Бир күн топ сәсләринә
кәнд јухудан ојанды.
Дәнизин көј сулары
гызыл гана бојанды.

Көјдән, јердән, дәниздән
од әләнди саһилә.
Саһилдән түстү-думан
чәкилмәмишкән һәлә,
фашистләр ач гурд кими
кәлиб долушду кәндә.
Әли силаһ тутанлар
иши белә көрәндә,
гоча-чаван,
гыз-оғлан,
бир-бириндә гошулду;
дағлара чәкиләрәк,
һамы партизан олду.

Аналар вәһшиләрдән
узаг олсунлар,—дејә,
көрпәләри көтүрүб
сығындылар мешәјә.

Бағлардан-бағчалардан
гушлар да учду-кетди.
Һамы бу көзәл јурду.
јетим гојду, тәрк етди...

Јазын көзәл чағында
бағлара чөкдү хәзан.
Бүрүдү һәр тәрәфи
јанғын, түстү, өлүм, ган...

* * *

Дәниз чошур, гајнашыр,
фәрјад едир гајалар.
Саһилдә түстүләнән
бир балыгчы кәнди вар.

4

Кин

Арсланын да атасы
олмушду бир партизан;
анасы көрпәләри
алыб кетмишди чохдан.

Өз хәстә нәнәсилә
галмышды Арслан анчаг,
көзләјирди көрсүн ки,
ишләр нечә олачаг...

Чох кечмәдән вәһшиләр
дахмаја долушдулар;
башладылар сојмаға,
таламаға һәр нә вар.

Хәстә гарыны тутуб,
тулладылар һәјәтә.
Арслан дөзә билмәди
бу вәһши чинајәтә.

Онлары гандырмаға
чалышдыса нә гәдәр,—
фашистләр јаман дөјүб
ону јерә сәрдиләр.

Јыхылды, галды јердә
Арсланы ган апарды...
һәјәтдә, бир кәнарда
көһнә бир мәтбәх варды.
Гары көтүрүб ора
апарды нәвәсини.
Ағлајыб, јалвармады,
чыхармады сәсини.

Бир нечә күндән сонра
Арслан дурду биртәһәр.
Кетди кәндин ичинә
өјрәнмәјә бир хәбәр.

Аловланан јанғынлар
артыг чохдан сөнмүшдү.
Кәндин јарыдан чоху
јаныб күлә дөнмүшдү.

Меjданын ортасында
гудурған һитлерчиләр
тутуб колхозчулардан
асмышдылар үч нәфәр.

Мәктәб төвлә олмушду,
клуб да бир меjхана...
Арслан кинли нәзәрлә
көз jетирди һәр jана;

Күллүкдү, харабајды,
мәзарлыгды кәнд тамам...
һәр хараба, һәр мәзар
санки дејир:
—Интигам!..

* * *

Дәниз кинлә һајгырыр,
гәзәб сачыр гајалар
Саһилдә ган ағлајан
бир балыгчы кәнди вар...

5

Гарангуш јувасы

Арслан гајытды евә,—
гәлби од, ганы гара.
Далмышды ән дәһшәтли,
горхулу хәјаллара...

Бир гарангуш јувасы
варды диварда...
Һәр јаз

кәләрди јувасына
о вәфалы гушчуғаз.

Демәк, гуш да севирди
јувасыны-јурдуну!..
Арслан нәләр дүшүнүр,
инди көрәндә буну!..

Бирдән нәнәси деди:
—Бура бах, оғлум, Арслан!
Даһа дөзә билмирәм,
кәл, апар мәни бурдан!

Евимизи донузлуг
етдиләр бу һејванлар.
Јығышыб долуб бура
јүздән артыг чанавар.
Чәмдәк гохусу кәлир
ев-ешикдән, һәјәтдән.
Даһа гала билмәрәм
бунларла бир јердә мән.

Абыр-һәја ганан јох—
ичләриндә бир нәфәр.
Көзүмүн габағында
әдәбсизлик едирләр...

«Һәјасыздан һәјаны
сахла!»—
дејиб бабалар,
һәр шеј кетди әлимдән,
бары галсын намус-ар!..

Кедәк, бала, разыjам
чөлләрдә өлүм өзүм.
Тәки бу көпәкләри
көрмәсин даһа көзүм!..

Арслан дүшүндү бир ан...
Јох, јох! Һара кедәчәк?
О кәрәк бурда галсын,
интигам алсын кәрәк!..

Анчаг... Нәнәси кетсә,
гала билмәз Арслан да...
О, нәнәјә демәјә
бир сәбәб ахтаранда,—

Бирдән гарангуш кәлди
јувасына бачадан.
Балалар ширин-ширин
чивилдәшди учадан...

Арслан деди:
—Чан нәнә,
сөзүм јох, кедәк, анчаг...
бирчә башыны галдыр,
орда јуваја бир бах!

О гуш, балаларыјла
сығыныб евимизә.
Нечә илдир, һәр баһар
о гонаг кәлир бизә.

Јурд салыб, јува тикиб,
бала чыхарыр һәр јаз...
Нәнә, әзиз гонағы
дүшмәнә вермәк олмаз!

Бир нечә күн көзләјәк,
ганад ачсын балалар,—
онда биз дә кедәрик...
Сөјлә, нәнә чан, олар?

—Сәнин о саф, о тәмиз
гәлбинә нәнән гурбан!
Нијә олмур, көзләрик,
гој учсунлар, бала чан!

* * *

Дәниз дәрдли-кәдәрли,
фикрә кедиб гајалар...
Саһилдә һәзин-гәмкин
бир балыгчы кәнди вар...

6

Фүрсәт

Арслан чыхды һәјәтә,
говсун готур бир ити!
Ону көрдү, чағырды
көк бир алман забити;

Бир тәпик вуруб деди:
—Һә, алдынмы пајыны?..
Инди кет чағыр кәлсин
өз партизан дајыны!..

Ал көрүм бу балтаны,—
чох фикир етмә, зијандыр,—
Бу бағчадан бизимчүн
јандырмаға одун гыр!

Арслан бу ағачлары
өз әлијлә әкмишди.
Һәр биријчин мин гајғы,
мин әзијјәт чәкмишди.

Арслан алды әлинә
ити полад балтаны;
бахды, бахды забитә
бејнинә вурду ганы.

Вар күчүјлә галдырды
балтаны бирдән Арслан.
Забит јарпагтәк әсди,
рәнки гачды горхудан...

Анчаг Арслан галдырыб
балтаны хејли уча
вурду...—Јох... забитә јох,—
јамјашыл бир ағача...

Сонра забит әмр етди
һәјәтдә солдатлара,—
бир машыны бошалдыб
дашыдылар анбара...

Арслан бахды кизличә,
гутулар чох ағырды.
Солдатларын үзүндән
тәр вә зәһәр јағырды.

Билди ки, гумбарадыр,
күлләдир, бунлар бүтүн.
Вәтән өвладларына
јағдырачаглар бир күн...

Арслан дүшүндү бир ан:
Евин алты анбарды;
бир азча кәнарда да
сусуз бир гују варды...

Демәк ордан анбара
бир лағым атмаг олар.
Бу фашист јувасыны
онда партлатмаг олар!..

Арсланын бу планы
хәјал дејил, керчәкди,
Она да чохдан бәри
белә фүрсәт кәрәкди!..

* * *

Дәниз бәрк уғулдајыр,
гыжылдајыр гајалар.
Саһилдә гәзәбләнән
бир балыгчы кәнди вар!

7

Горхунч көлкә

Кечә...
Тәк бир ишыг јох,
көјләр гара, јер гара.
Улдузлар да көмүлүб
гапгара булудлара...

Кечә сәссиз-сәмирсиз,
сүкут гәлбләри дәлир.

Јалныз һәрдән узагдан
тутгун топ сәси кәлир.

Кечә тәнһа, кимсә јох,
кәнд бомбош мәзарлыгтәк:
гапыда горха-горха
бир кешикчи дуруб тәк...
Кечәләр...
дүшмәнләрә
әзаб олан кечәләр.
Кечәләр..
дүшмәнләрә
јохдур аман, кечәләр!..

Кечәләр дүшмәнләрин
гәлбинә горху долур:
Бурда бир көлкә кәзир,
бахан кими јох олур...

Кешикчи тир-тир әсир,
ким билир, јенә бәлкә
көзүнә көрүнәчәк
о горхунч, сирли көлкә...

Будур, јенә дә кәлир,
кан галхыр, кан сүрүнүр;
кечәнин зүлмәтиндә
кан итир, кан көрүнүр...

Бу горхунч көлкә нәдир?
буну билмәк маһалдыр,—
интигам пәрисими,
јохса бош бир хәјалдыр?!

Јох, јох, бу чанлы көлкә
нә хәјалдыр, нә пәри—
Бизим икид Арсландыр
јатмајыр кечәләри...

Партизанларла кизлин
көрүшүб, олуб әлбир.
Дүшмәнләри гырмаға
көрүбләр белә тәдбир:

Зүлмәт чөкүб бајырдан
әл-ајаг чәкилинчә,
Арслан сусуз гујуја
кедиб кирир һәр кечә...

Гујудан аддым-аддым
анбара лағым атыр:
јаваш-јаваш бинанын
өзүл дашына чатыр...

Јувадан гарангушлар
учачаг бу күн-сабаһ,..
Нә чәтиндир интизар,
нә дадлыдыр үмид, аһ!..

* * *

Дәниз сусур, динмәјир,
пычылдашыр гајалар:
Саһилдә баһимәли
бир балыгчы кәнди вар...

8

Г а р а н г у ш л а р у ч д у л а р

Сүбһ олду, бир гызарты
чөкдү үфүгә, суја;
отлара, јарпаглара
ган чиләнмишди куја.

Күнәш ганлы нәзәрлә
бојлананда һәр јана,
санки бир пәри гызы
бојанмышды ал гана...

Арслан деди:
—Нәнә чан!
Гарангушлар учдулар!
Һазырлаш, јаваш-јаваш
бизә дә кетмәк олар.

Анчаг нөјүт габынын
јерини сөјлә, кедим,
ону ағла кәлмәјән
бир бучагда кизләдим.

Дүшмәнә бир дамчы да
јаначаг гојмајаг биз,
чүнки белә әмр едиб—
партизан сәркәрдәмиз...

—Одур һеј, тәндирдәдир,
көтүр апар, бала чан!
Ағлына, камалына
бу гоча нәнән гурбан!

Онлар дүшдүләр јола,
дәрә-тәпә кечдиләр.
Бир нечә саат сонра
Мешәјә јетишдиләр.

Дәниз һәсрәт ичиндә,
көзү јолда гајалар:
Саһилдә интизарлы
Бир балыгчы кәнди вар...

9

Чанаварын бајрамы

Мешә...
Дөрд бир тәрәфи
сәрт гајалар, дик дағлар...
Мешә...
Моруг, чијәләк,
дурнакөзлү булаглар...

Мешә әзәлдән бәри
мәскән олмуш инсана.
Һәјат мүбаризәси
бурда кәлмиш мејдана.

Бурда һәр бир мағара,
һәр бир заға, һәр гаја
шаһид олмуш ким билир
нечә ганлы говғаја:

Бурда гәдим бабалар,
ајыларла, филләрлә
кәлмиш пәнчә-пәнчәјә,—
чарпышмыш јүз илләрлә...

Чан гуртармагчын вәһши
азғын јыртычылардан,
бура пәнаһ кәтирмиш,
бура сығынмыш инсан...

Инди дә әсримизин
ганичән вәһшиләри
јыртычылыгда өтмүш
о кечән вәһшиләри...

Будур, бах, арвад-ушаг
гачыб гандан-өлүмдән,
јенә доғма мешәни
етмиш өзүнә мәскән.

Кими газмаја кирмиш,
мағарада отурмуш.
Кими дә будаглардан
өзүнә дәјә гурмуш...

Һамынын гәлби гырыг,
һамынын көзүндә јаш,
кими ата итирмиш,
кими дә бачы-гардаш...

Арсланкилин башына
јығылды гоһум-таныш,
дедиләр:
—Кәнддә нә вар?
Тез ол, бары бир даныш!

Арслан деди:
—Нә дејим,
бир сөз тапмырам буна...
Бир сүрү ач гурд кирмиш
арсланларын јурдуна...

Анчаг... бир хәбәр дә вар,
дејим сизә кизличә:
дејәсән кәнддә бајрам
едәчәкләр бу кечә...

—Нә бајрам? Нечә бајрам?
Бу вахт бајрам олармы?
Кәнд бомбош бир хараба...
Бајрамын јери вармы?..

Арслан инамла деди:
—Олар, јолдашлар! Олар!
Һәр јасын, һәр бајрамын
өзүнүн бир һөкмү вар!..

Бәли, бу кечә кәнддә
атәшбазлыг олачаг,
үфүгләр бу атәшин
шө'ләсилә долачаг.

Вәһшиләр нә'рә чәкиб,
улашыб һүрәчәкләр.

ганлы «зәфәрләринин»
дадыны көрәчәкләр...

Истәјирсиниз кечин
бу балача дәрәни.
Сејр еләјин узагдан
кечә бу мәнзәрәни!

* * *

Дәниз чошгун, әсәби,
һәјәчанлыдыр гајалар!
Саһилдә гәлби долу
бир балыгчы кәнди вар...

10

Азад һәјат јолунда

Кечә кардыр, кечә лал,
һәр јан гапгара зүлмәт
Нә гәдәр ләззәтлијмиш
ишыг, күн, азад һәјат!

Азад һәјат јолунда
Өлүмә кедир Арслан:
Дик атылды дәнизә
сылдырым бир гајадан.

Амандыр, ана дәниз,
чох јорма мәрд оғлуну!
Ана дәниз, амандыр,
саһилә чатдыр ону!

Арслан јетишди евә,
сәссиз кирди ичәри.
Бирчә анда топлады
лазым олан шејләри:
Одлу Азәрбајчанын
үрәјини, ганыны,

әзиз дәфтәрләрини,
нәнәнин Гур'аныны...
Алды, дүшдү гујуја,
кетди дивара чатды.
Бир нечә бөјүк дашы
сәссиз чыхартды, атды...

Анбар...
Гумбараларла,
барытла долу анбар...
Үстүндә сәрхош јатмыш
бир сүрү ач чанавар...

Арслан дәфтәр-китабы
парча-парча едәрәк,
үстүнә нефт чиләјиб,
сонра да од вуран тәк,—

Өзү гујудан чыхды,—
күллә кими бир анда...
Арслан сәссиз јүјүрүб
гајалыға чатанда,—
дәһшәтли бир партлајыш
јери-көјү титрәтди.
Бир јығын чанавары
бирчә анда мәһв етди.

Зәфәр кими јүксәлди
онун курлајан сәси.
Гаранлыглары дәлди
шимшәк кими шө'ләси...

Ајдынлатды саһилдә
Арсланын һејкәлини,
гаја әјилди, өпдү
гәһрәманын әлини...

Дәниз мәғрур, вүгарлы,
од пүскүрүр гајалар:
Саһилдә үсјан едән
бир балыгчы кәнди вар!

1943

ЛЕЈЛА

1

Дағлар, вүгарлы дағлар,
дик башы гарлы дағлар,
шаһин, гарталлар јурду,
мөһкәм илгарлы дағлар!

Дағларын әтәкләри
бәрәкәтли дүзәнләр,
ган-тәрләсуварылмыш
бурда һәр бир гарыш јер.
Бағ, бағча, тарла, бостан,
чәмәнликләр, отлаглар,
соналы сәдәф көлләр,
сәрин сулу булаглар...
Јурд салыб, јува тикмиш
бурда мин илдән бәри
Гафгаз әтәкләринин
икид гардаш елләри.
Гарачајлы, габардин,
Ногај, осетин, ингуш,
әсрләрчә дөјүшдә—
әмәкдә гардаш олмуш;
хош күндә, гара күндә
әл-әлә вермиш һамы;
биркә гаршыламышлар,
һәм јасы, һәм бајрамы.
Чох чаһанкир ат башы
салыб кәлмиш бу јурда;
чохлары өз ганында
боғулуб галмыш бурда.
Гачан гачмыш, гырылан
мәһв олуб кетмиш... Јенә
бу көзәл өлкә галмыш
өз әсил саһибинә....

2

Јамачда бир көзәл кәнд,—
үстүнә булуд чөкмүш.
Тәбиәт гәзәблидир,
гашгабағыны төкмүш.
Чискин, думан, гыров, чән,—
најыз јелләри әсир;
дағларын буз нәфәси
ити гылынчтәк кәсир.
Һәр јерә чөкмүш хәзан,
бағ-бағчалар сапсары,
гырылмыш говагларын
голлары, будаглары.
Нә бир бүлбүл сәси вар,
нә дә күлдән бир әсәр.
Һәр тәрәфи бүрүмүш
матәм, гүссә, гәм, кәдәр.
Нә бир гузу мәләјир,
нә кәлир инсан сәси,—
арабир әкс еләјир
ач гурдларын нә'рәси...

3

О нәдир?.. Бир тәрәфдән
учалыр түстү-думан;
көрәсән јенә чөлдә
тонгал галамыш чобан?
Јох, јох, бу тонгал дејил,
бир дахмачыгдыр, јаныр,
алов чошур кет-кедә,
од булуда дајаныр.
Бәс нијә сөндүрмәјир
јанан дахманы һеч кәс?!
Одур, бир дәстә адам
нијә кендән бахыр бәс?..

Ah, бунлар адам дејил,
бир сүрү чанавармыш,
јалныз кендән баханда
адама охшарлармыш...
Бунлар һитлерчиләрдир,—
одламышлар дахманы,

бәлкә сојуг Берлиндә
тызсын һитлерин чаны.
Дахманын «тәгсири» вар:
саһиби партизандыр:
ону тутмаг чәтинсә,
ев јандырмаг асандыр...

Фашистләр нечә ајдыр
сохулмушлар бу кәндә,—
«икидлик» көстәрирләр
әлә фүрсәт дүшәндә.

Одур, ики арвады
асмыш онлар сачындан.
Кәнддә галанлары да
өлдүрүрләр ачындан

Анчаг нә дар ағачы,
нә ганлы ишкәнчәләр
кәндин икидләринә
әсла еләмир әсәр.
Һәр күн телефонларын
мәфтилләри кәсилир:
ја бир нечә фашистин
сәрсәм башы әзилир;
ја көрүрсән од дүшүр
тахыл долу анбара,
ја партлајыр көрпүдә,
гәраркаһда гумбара...

Комендант һеј ахтарыр,—
бунлары кимдир едән?
Кәндин јолу бағлыдыр,
нә кәлән вар, нә кедән.
Кәнди «тәмизләмишләр»,
бурда галанлар анчаг
гарылар, гочалардыр,
беш-он да оғул-ушаг...

Комендант анламамыш,
анлаја билмәз буну:
бизим ушаглар нечә
севир ана јурдуну!..

4

Кәндин јанмыш јериндә
гаралыр бир зирзәми;
кәнардан баханлары
горхудур бу көркәми.
Ев јаныб күлә дөнмүш,
учмуш дамы, ејваны;
горхунч бир харабадыр
һәр тәрәфи, һәр јаны...

Бурда кәнч партизанлар
јығышырлар кизличә;
јенә дә кәлиб һамы,
бурдадырлар бу кечә.
Зирзәмидән кәнара
чыхмыр онларын сәси,
јавашча охујурлар
кәнч партизан нәғмәси:

Нәғмә

«Ана јурд, әзиз Вәтән,
севирик сәни чандан!
Әзиз јурд, ана Вәтән,
чанымыз сәнә гурбан!

Меһрибан ана гојнун
бојанды ал ганлара;
оғлун-гызын сүрүлдү
јад елә, зинданлара.

Анд олсун әмдијимиз
тәмиз ана сүдүнә!
Анд олсун бабаларын
мүгәддәс өјүдүнә!

Гојмарыг күл бағында
гарғалар салсын мәкан.
Ана јурд, әзиз Вәтән,
чанымыз сәнә гурбан!»

Нәғмә битди, һамысы
һөрмәтлә сусду бир ан;

чошду үрәкләриндә
мүгәддәс бир һәјәчан.
Сонра дәстә рәһбәри
комсомолчу Хасполад
деди:
—Јолдашлар, бу күн
радиомуз, сон саат
чох фәрәһли бир хәбәр
верди, сөјләјим сизә;
јени бир гүввәт кәлсин,
сизин дә гәлбинизә:
Гәһрәман Гызыл Орду
бәрк әзмиш фашистләри;
инди онлар дөјүлмүш
көпәктәк гачыр кери...

Һамынын көзләриндә
үмид ишығы јанды:
бу шад хәбәр сәссизчә
үрәкдән алгышланды.
Хасполад давам етди:
—Анчаг, бирчә иш дә вар.
бәд олар, билирсиниз,
јаралашмыш чанавар.
Онлар кери гачаркән,—
бизә галмасын,—дејә,
дөндәрирләр һәр кәнди,
шәһәри хәрабәјә.
Азугәни, сурсаты
апарырлар, кедирләр.
Адамлары ја әсир,
ја да тәләф едирләр.
Анчаг бир јандан Орду,
партизанлар бир јандан
дүшмәнә көз ачмаға
әсла вермирләр аман.
Инди даһа мәс'улдур
бизим дә вәзифәмиз.
бирә-он гат артыраг
ишимизи кәрәк биз...

Бирдән бајырдан пишик
мијолтусу дујанда,
шамы сөндүрүб, һамы

дик галхды тез, бир анда.
Бир аз сонра мијолту
бир дә тәкрар едәркән,
билдиләр өзкә дејил,
өзләринкидир кәлән.
Јенә шам јандырылды,
кәлди аддым сәсләри,
дағларын икид гызы—
Лејла кирди ичәри.

Бу дәстәдә һамыдан
кичикди бу кәлән гыз.
Он икичә јашына
бу ил кирмишди јалныз.
һамы севирди ону;
Лејла көзәл-көјчәкди,
һәм ағыллы-камаллы,
һәм дә гочаг-зирәкди...
Мешәнин ортасында
бир дахмалары варды.
Атасы сүлһ заманы
бу мешәјә бахарды.
Инди партизанлара
башчы иди мешәдә.
Атадан јадикарды
бу мешә дә, пешә дә...

Лејла,—партизан гызы,
партизанын нәвәси,—
рабитәчилик иди
дәстәдә вәзифәси.
Инди дә бу дәстәјә
тапшырыг кәтирмишди.
Бу, дүшмәни боғмагчын
Вачиб, мүһүм бир ишди...

Кәндин һәр үч тәрәфи
дик гајалар, мешәләр...
Бурдан гачанда дүшмән
бир јердән кечә биләр.
Бирчә тәрәфдән анчаг,—
бүтүн или: гыш, јаз, јај,—
ахыр,—саһили димдик,

дәрин, далғалы бир чај.
Бу чајын үстүндәки
көрпү партласа әкәр,
чыха билмәз бу кәнддән
фашистләрдән бир нәфәр...

Лејла бу тапшырығы
Хасполада јетирди;
партизанлар көндәрән
бағламаны да верди...

5

Кәнддә бәрк вурнухмадыр;
солдатлар ач гурдлартәк
кәзирләр һәјәтләри,
соjғунчулуг едәрәк.
Комендантын үзүндән,
көзүндән зәһәр јағыр;
ағзы алов пүскүрүр,
көзләри шимшәк чахыр.
Тәләсик тахыл-сурсат
јүкләнир машынлара.
Забитләр кирир-чыхыр,—
һамынын ганы гара...

Ордумуз зәһәр гатмыш
гулдурларын ашына.
Ким билир, нә кәләчәк
һәр биринин башына?

Бу кечә сүбһ олунча,
әнкәл чыхмаса әкәр,
кәнди јахыб-јандырыб
көрпүнү кечәчәкләр...
Анчаг, һәлә күндүздүр,
топ сәсләри учалыр,—
бу, горхаг чәлладларын
чанына горху салыр...

6

Лејла таныш чығырла
мешәјә гајыданда,

бирдән һәнирти дујуб,
сәс ешитди... Бир анда
о, һүркмүш чүјүр кими
сычрајыб гачан заман,
дөрд-беш түфәнк ачылды,—
таг-таг, тараг...
Һәр јандан...
Ајағындан бир күллә
јаралады Лејланы...
Беш чанавар сүрүдү
бир јаралы чејраны ..

Бир чындыр сарыјараг
јаралы ајағына,
салдылар комендантын
бәзәкли отағына.
Комендант чағыртдырыб
коханы һүзуруна,
танымагчын көстәрди
јаралы гызы она.

Коханы елә бил ки,
гәлбиндән илан чалды;
гарға гарылтысытәк
мурдар сәси учалды:

—Ах, ај комендант ага,
бу шејтан гырмызыдыр!
Партизанлар башчысы
Гандәмирин гызыдыр!
Јәгин мүһүм бир ишчин
кәлиб бу гыз бу кәндә...
Ах, күчүк!.—дејә, гыза
бир тәпик ендирәндә,—
Комендантын Лејлаја
санки үрәји јанды.
Ајағыны дөјәрәк,
кохаја ачыгланды.
Тез бир һәким чағырдыб
сарытды јарасыны,
силдирди үст-башынын
ганыны-гарасыны...

Комендант,—гоча түлкү
һијлә етмәк истәди.
Лејланы алдатмагчын
ширин дил илә деди:

—Дүнән кечә јухуда
өз гызымы көрмүшәм;
аллаһа анд ичәрәк,
гызыма сөз вермишәм.
Јахшылыг едәм кәрәк
мән бурда ушаглара.
Ахы мән дә атајам.
Ата һара, зүлм һара?..
Гызым, бу һејван кими
солдатлара бахма сән.
Мән атајам, һеч әсла
горхуб чәкинмә мәндән!
Билирәм, чох севирсән
өз атаны, ананы.
Инди өз әлиндәдир
бил ки, онларын чаны...
Бу дава бу күн-сабаһ
битәчәк, гуртарачаг.
Гызым, сән ағыллы ол,
бирчә шеји бил анчаг:
инадчылар бош јерә
өләчәк-өлдүрәчәк;
дүнјанын ләззәтини
сағ галанлар көрәчәк.
Сән, кәл дүзүнү сөјлә:
һардадыр, атан-анан?
Мән сәнә сөз верирәм—
өз гызымын адындан:
онлары бағышларам
сәнин көјчәк үзүнә.
Бил ки, севән бир ата
садиг олар сөзүнә.
Кәндә коха гојарам
сәнин гочаг атаны.
Варланар-дөвләтләнәр,
артар шөһрәти-шаны.
Бир дә сөјлә, көзәл гыз,
бу кәндә нечә кечдин?

Һара, кимин јанына
нә иш үчүн кәлмишдин?..

Гыз динмәди... Забитсә,
јандырыб .бир сигара,
деди:—Гызым, нечәдир,
чох ағрытмыр ки, јаран?
Фикир етмә, чох чәкмәз,
бир һәфтәјә сағалар.
Өлүм писдир...
Јаранын
һәр заман әлачы вар...
Һә, нә дејирдим, гызым!..
Бил ки, өзүн билмәдән,
ганлы бир фәлакәтә
сәбәб ола биләрсән!..
Һамы һәлак олачаг
ачыб демәсән әкәр...
Бил ки, гызым сәнә дә
бундан чох зијан дәјәр!..
Хиласкар бир мәләк ол,
сөзләримә гулаг ас.
Атаны, достларыны—
һамыны ејлә хилас!..
Ah... мәним әзиз гызым
нечә бәнзәјир сәнә!..
Гызым, нијә динмирсән?
Бир кәлмә дилләнсәнә!..
Лејла дөзә билмәди
бу сахта аһү-зара:
алтдан јухары бахды
һијләкәр чанавара.
Деди:
— Кимсән, билмирәм:
билирәм ки, забитсән.
Сән дә гана сусамыш
гудуз, азғын бир итсән!
Сән «мәләксәнмиш», онда
бәс бурда ким һакимдир?

Арвадлары сачындан
асдыран чәллад кимдир?
Сән кимсән? Нечин кәлдин,
сөјлә, бу әзиз јурда?
Бабанын кәлләсими
басдырылмышды бурда?!.

Забитин боғазындан
гопду вәһши бир нә'рә.
Һәмин саат гапыдан
кирди ики һејвәрә.
Гызы сүпүрләдиләр,—
гудурмуш чанавартәк.
Забит дил-додағыны
гәзәбдән кәмирәрәк,
донгулданыб, јаралы
габантәк өз-өзүнә,
көзәрмиш сигарыны
басды гызын үзүнә...
Әмр етди чәлладлара:
—Апарын бу чушканы!
Салын бузлу анбара,
бир аз гызышсын чаны...
Дуз басын јарасына
һөрүкләриндән асын!
Гој алман забитинин
гүдрәтини анласын!..

7

Кечә кечиб јарыдан,
көјүн үзү ләкәли.
Көнүлләр интизарда,
үрәкләр сәксәкәли...

Кәндә лап јахынлашыб
Гызыл Орду һиссәси.
Јолу кәсиб архадан
партизанлар дәстәси.
Бир ишарә көзләјир
гәти һүчума һамы:
—Көрәсән нечә олду,
көрпү партлајачагмы?!.

Лејла сојуг зинданда
асылмыш сачларындан.
Дуз кәсир јарасыны,
анчаг етмир аһ-аман...
Онун да инди јалныз
бир шејдир арзу-камы.
Дүшүнүр:
«Нечә олду,
көрпү партлајачагмы?!»

Бузтәк сујун ичиндә
үзүр гочаг Хасполад.
Голтуғунда динамит,
гәлбиндә мөһкәм сәбат:

«Биз галиб кәләчәјик!..
Бизим ишимиз һагдыр!..»

Белә дүшүнүр:
—Һөкмән,
көрпү партлајачагдыр!..

Дәһшәтли бир курултү...
Јер көј ләрзәјә кәлди.
Бу сәс:
—Ирәли! Һүчум!—
әмри кими јүксәлди...

Үфүгләр ајдынлашыб,
дан јери сөкүләндә,
гәһрәман Гызыл Орду
артыг кирмишди кәндә...

Кәнддән чыха билмәди
дүшмәнләрдән бир нәфәр...
«Дүшмән тәслим олмаса,
ону мәһв еләјәрләр!..»

8

Комендантлыг бинасы
одлар ичиндә јаныр.
Түстү учалыр көјә,
Булудтәк далғаланыр...

Лејла ордадыр, аман!..
Буну вармы бир билән?!
Кимдир үстү-башы јаш,
белә јүјүрүб кәлән?!

Хасполад илдырымтәк
чумду ода бир анда.
Чыхды бир аздан сонра
Лејла да гучағында...

—Аман, сағдырмы Лејла?
—Сағдыр, охучум, сағдыр!
Лејла хош күн көрәчәк,
азад јашајачагдыр!..

1943

ЗӘР ЈАЗЫЛЫ МӘРМӘР КИТАБ

Мәрмәрдән бир китаб вар
Бакыда,
Сабир бағында,
гәдим гала диварынын
габағында,—
үстүндә зәр јазылар...

Дуруб өнүндә
бир нәвә,
бир баба.
Баба нәвәјә бахыр,
нәвә—китаба.
Баба билир ки, ушаг
бу саат сорушачаг...
Будур, нәвә сорушур:
—Баба, бу китаб нә китабдыр?
Көр нә јекә китабдыр!
Ону ачмаг олармы?
Ичиндә јазылары,
шәкилләри дә вармы?..

Баба дејир:
— Бала чан,
јадикардыр бу китаб,—
узаг кечмиш күнләрин
әзиз бир јадикары...
Көзүмлә көрмүшәм мән,—
данышарам әзбәрдән
орда јазыланлары...

Нәвә дејир:
—Бабачан,
нә олар, даныш мәнә...

Бахыр, бахыр китаба,—
белә данышыр баба:

—Бир заманлар Русјада
ганлы чар һөкмүранды.
Онда Русија елләрә
гаранлыг бир зинданды.
Онда бизим өлкәдә
ағалар-гуллар варды.
Фәһлә, саһибкар варды.
Варлылар, јохсуллар варды.
Фәһләләр—чох,
саһибкарлар азды.
Јохсуллар—чох,
варлылар азды.
Гуллар—чох,
ағалар азды.
Чохлар ачды,
азлар—тох.
Тохлар азды,
ачлар—чох...
Буна көрә башланды
азларла чохларын,
Ачларла тохларын
савашы.
Јашамаг савашы.
Һагг савашы...
Тохлар азды,
ачлар—чох!
Тохлар көрдүләр ки,
Јох...
Чохлар әзәчәк азлары.
Фәһләләр саһибкарлары.
Јохсуллар варлылары.
Гуллар ағалары әзәчәк...
Дедиләр:
—Бәс нејләјәк?
Ағалар көмәјә чағырдылар
падшаһы—чары.
Чар—јаман чанаварды,
Чохлу-чохлу гошуну,
топ-түфәнки, гылынчы,
һәр чүр ганлы јарағы,
вәһши атлы-газағы...
варды.

Фәһләләрин, јохсулларын
ачларын, гулларын да
варды топдан-түфәнкдән,
һәр чүр гошундан күчлү
мөһкәм, полад архасы:
башда—бөјүк Ленинлә
Коммунист партијасы!

Бәли, башланды саваш,
нә башланды!
Ил-ил,
ај-ај,
күн-күн
саат-саат
јанды-јанды...
Аловланды
ингилабын кур мәш'әли!..
Фәһләләрин, кәндлиләрин,
әскәрләрин
бирләшмиш күчлү әли
вурду-јыхды ганлы чары,
говду бүтүн ағалары.
Азад етди ана јурду,
чар зинданы әвәзиндә
јени азад дүнја гурду...

Дүз әлли ил бундан әввәл,
Октјабр ајында
галиб кәлди
ал бајраглы ингилаб!..

Бундан дејир, бала чан,
зәр јазылы мәрмәр китаб...

27 мај, 1966

ӘЛ-ӘЛӘ

(Совет Иттифагынын шанлы 50 иллијинә)

Бабалардан јадикар
белә бир һекајәт вар:
Бир күн мүдрик бир баба
нечә көзәл дијардан
чағырыб өз јанына
нечә чаван пәһләван,—
бағлајыб бир-биринә
беш-он нар чубуғуну,
чаванлара дејиб ки:
—Алын, сындырын буну!

Ган-тәр төкүб чаванлар,
чох әлләшибләр әбәс.
Бағланмыш чубуглары
гыра билмәјиб һеч кәс.
Гоча өзү сындырыб
о чубуглары тәк-тәк.
Пәһләван чаванлара
белә дејиб күләрәк:
—Көрүрәм, һәр бириниз
аслантәк бир чавандыр;
бир јумругда гајаны
гыран бир пәһләвандыр.
Анчаг бу чубуглары
сындыра билмәдиниз.
Сәбәбини мән дејим,
ешидин, өјрәнин сиз.
Јахшы јадда сахлајын
бу сөзләри, оғуллар,—
бу садә әјләнчәнин
чох дәрин мә'насы вар:
Нә гәдәр ки, чубуглар
бағлыјды бир-биринә,

күч вуруб һеч бириниз
онлардан бирини дә
сындыра билмәдиниз.
Амма тәк-тәк ајырыб,
гырдым бир әлимлә мән.
Оғуллар, ибрәт алын
сиз дә бу әјләнчәдән:
—Күч бирликдәдир анчаг!..
Әлбир олсаныз, һеч кәс,—
нә гәдәр күчлү олса,—
сизә күч кәлә билмәз!..
Бир дә белә дејибләр
бизим улу бабалар:
Јелин-селин күчүндән
ел күчү үстүн олар!
Ел күчү үстүн исә,
јелин-селин күчүндән,—
үстүндүр елләр күчү
тәк бир елин күчүндән!..
Бу дүнјада ән күчлү,
ән бәхтәвәр бир дијар
јаратмаг истәсәниз,
сиз, еј икид чаванлар,
бирләшин, әлбир олун—
ән јахшы јолдаш кими.
Бирләшин, елбир олун—
ән јахшы гардаш кими!..

* * *

Мүдрик улу бабанын
мүдрик мәсләһәтилә
Елләр вериб әл-әлә,
ганлы чарын тахтыны
јыхдылар-учурдулар.
«Елләр зинданы» олан
чар Русјасы јериндә
јени азад бир чаһан,
шән бир дијар гурдулар.
Һәмин дијарын ады—
Советләр Иттифагы!
Дүнјада азадлығын,
динчлијин, сәадәтин,

сүлһүн, азад зәһмәтин
әсил мөһкәм даҗағы.
Азадлыгчын вурушан
бүтүн мәһкум елләрә,
мәзлумлара, гуллара,
кәләчәк нәсилләрә
ишыглы јоллар ачан,
бу јоллара нур сачан
тарихин күр мајакы—
Советләр Иттифагы!..

* * *

Он беш гардаш әл-әлә,—
әлли гыш, әлли баһар,
гардаш олуб ел-елә,
јашар азад, бәхтијар.
Һәр өлкәнин өз дили,
Өз адәти-нөврагы,
өз ады, өз дөвләти,
өз һимни, өз бајрагы...

Русија—
бөјүк гардашы
бу вәтәндә һәр елин.
Һамы үчүн әзиздир:
Русија,
Москва,
Ленин!..
Гонагсевәр Украјна,
сазлы-сөзлү Күрчүстан,
чичәкләнән Латвија,
бол барлы Таҹикистан,
шән нәғмәли Молдавија,
күнәшли Түркмәнистан,
күләр үзлү Естонија,
сәфалы Ермәнистан,
дәниз үрәкли Литва,
хошсифәт Өзбәкистан,
бәхтәвәр Белорусија,
меһрибан Газахыстан,
шәфалы Гырғызыстан,
од ганлы Азәрбајҹан...

Јох, чоғрафија дејил бу,
тарихдир, ҹанлы тарих!
Тәрлә-ганла јазылмыш
шәрәфли-шанлы тарих!
Биз ганлы савашларда
ган гардашы олмушуг.
Гајнајыб-гарышараг,
ҹан гардашы олмушуг!..

* * *

Он беш гардаш әл-әлә,
турур јени бир ҹаһан.
Онун үфүгләриндә
күнәш сөнмүр һеч заман.
Бир үфүгүндән кедәндә
көјләрин көзәл гызы,—
бир үфүгүндә парылдар
шәфәглә дан улдузу.
Бир учунда торпаға
тохум сәпәр машынлар,—
бир учунда јетишмиш
арпа-буғда дашынар.
Бир учунда гарлы гыш,
шахта, човғун, боран, гар,—
бир учунда дәниздә
шән-шән чимәр ушаглар...
Әфсанәви сәрвәти:
Гызыл, мис, дәмир, алмаз,
күмүш, галај, гурғушун,
нефт, көмүр... Нә десән вар,—
сајыб гуртармаг олмаз...
Бәрәкәтли тарлалар:
Тахыл, памбыг, мејвә, чај,
мешәләр, гарлы дағлар,
јүзләрлә көл, дәниз, чај...

* * *

Он беш гардаш әл-әлә
горујур бу сәрвәти.
Азад, шанлы зәһмәтлә
артырыр һәр не'мәти.

Һәр гардаш елдә бол-бол
јени сәрвәт јараныр.
Һәр гардаш елдә көзәл
јени сәнәт јараныр.
Јени ше'р, мусиги
күндән-күнә бој атыр.
Һансы елдә јаранса,
һансы дилдә јаранса,
Бүтүн елләрә чатыр.
Јесенин нәғмә дејир
Азәрбајҹан дилиндә
Вурғун ше'р сөјләјир
он беш совет елиндә,
һәр елин өз дилиндә...
Бирләшир он беш елин
баһарығы, һүнәри,
јараныр дүнјамызын
ән гүдрәтли әсәри.
Космонавтларла биркә
космоса учуруг биз.
Онларла бир дөјүнүр
бизим үрәкләримиз...

* * *

Он беш гардаш әл-әлә,
Әлли гыш, әлли баһар,—
гурур дүнја үзүндә
јени, азад бир дијар.
Бу дијар сүлһ, динҹ зәһмәт,
гардашлыг дијарыдыр.
Дүнјаја—инсанлара
Ленин јадикарыдыр...

Ешг олсун бу бирлији
гуруб јараданлара!
Ешг олсун бу уғурда
мәрдликлә һәлак олан
өлмәз гәһрәманлара!
Улу атанын бөјүк
јадикары вар олсун!
Јер үзүндә гој бүтүн
елләр бәхтијар олсун!..

9 декабр, 1972

ҺҮНӘР—ЗӘФӘР БАЈРАМЫ

Бизим уҹсуз-буҹагсыз,
бу шән, азад өлкәдә,
елләри шад өлкәдә
пајыз, гыш, ја баһар, јај,—
һәр бир фәсил, һәр бир ај
бир-бириндән көзәлдир...

Анҹаг јенә көзәл мај
илин ән көјчәк ајы,
күл ајы, чичәк ајы—
шән елләр бајрамыдыр:
һәм һүнәр бајрамыдыр,
һәм зәфәр бајрамыдыр!..

Азад зәһмәт уғрунда
вурушуб мәрд бабалар.
Бу бајрам бабалардан
галыб бизә јадикар...

Бир заман атлы-казак—
ганлы чар нөкәрләри
ал гана бојајарды
Бир мајда
фәһләләрин
јығышдығы һәр јери.

О јерләрдә инди дә
фәһләләрин ганындан
гызыл чичәкләр ачыб,
лаләзар олуб һәр јан...

Инди азад јурдумда
вериб елләр әл-әлә.
Чалырлар, охујурлар,
кәзирләр күлә-күлә...

Он беш гардаш, шән-азад,—
гурур-јарадыр һамы.
Һәр ил көнлү даһа шад,—
әл-әлә,
күлә-күлә
гаршылајыр севинчлә
бу севинчли бајрамы...

Јер үзүндә һәр јердә,
бүтүн зәһмәт чәкәнләр,
һәлә аға-гул олан
өлкәләрдә-елләрдә
дәрд-әзијјәт чәкәнләр
һәсрәт илә бахырлар
бизим азад Вәтәнә,—
елләри шад Вәтәнә...

Бу әзиз бајрам күнү
орда солуб күл-чичәк,
балача ушаглар да
ачылмамыш гөнчәтәк
ал күнәш истәјирләр:
— Ај к ү н ә ш, кәл!..—
дејирләр...

Ај узаг өлкәләрдә—
күнәшә, күл-чичәјә,
шәнлијә-азадлыға,
севинмәјә-шадлыға,
ојнамаға-чалмаға,
азад нәфәс алмаға—
һәсрәт галмыш ушаглар!
Сизи инчидәнләрә
ајыб олсун, ар олсун!
Бу әзиз бајрам күнү
совет ушагларындан
сизә үрәк долусу
одлу саламлар олсун!..

Болдур бизим өлкәдә
күнәш дә, күл-чичәк дә,
севинмәк дә, шадлыг да,
шәнлик дә, азадлыг да...

Бизим учсуз-бучагсыз
өлкәдә һәр күн, һәр ај
бир-бириндән көзәлдир,
ајларын көзәли мај,
илин ән көјчәк ајы,
күл ајы, чичәк ајы—
шән елләр бајрамыдыр,
һәм һүнәр бајрамыдыр,
һәм зәфәр бајрамыдыр!

Бу әзиз бајрам күнү—
бизим шән ушаглар да
кејиниб көзәл-көјчәк,
әлләриндә күл-чичәк,
һәр јердә бөјүкләрлә
чыхыблар нүмајишә,—
чијин-чијнә, әл-әлә...
Рәнкбәрәнк ипәк парча
ал-әлван рәнкли шарлар,
үстләриндә шүарлар:

«Јашасын азад зәһмәт!»
«Зәһмәткешләр вар олсун!»
«Ешг олсун сәдагәтә!»
«Елләр бәхтијар олсун!»
«Вар олсун сүлһ, азадлыг!»
«Гој гардаш олсун елләр!»
«Шад јашасын дүнјада
гој кәләчәк нәсилләр!»
«Гој јох олсун ган-гада!
«Дүнјада ағ, гырмызы,
гара, сары, дәрили
бүтүн зәһмәткешләрә
салјут!..
Саламлар олсун!..»
«Һәмишә күнәш олсун,
һәмишә баһар олсун!»

Бахдыгча көз гамашыр,
ахышырлар инсанлар.
далға кими үст-үстә!..

дөврә вуруб учада
ағаппаг көјәрчинләр
учушур дәстә-дәстә...

Учун, еј көјәрчинләр,
еј сүлһүн елчиләри!..
учун ән узаглара,
учун, кәзин һәр јери!..
учун, еј әлван шарлар,
учун ән узаглара,
бизим бу шүарлары
апарын һәр дијара!..
Гој билсин, гој ешитсин
бунлары бүтүн елләр,
гардаш олсун дүнјада
гој кәләчәк нәсилләр!..

Мај кечәси... Өлкәмдә
јер-көј әлван бојаныр.
Јер дә, көј дә одланыр,
санки алышыр-јаныр.
Курулдајыр курһакур
салјут—топ атәшләри,
сәс бүрүјүр һәр јери,
јер дә—көј дә титрәјир...

Анчаг горхмасын һеч кәс!
Бу курулту, бу атәш
бүтүн дүнјаја дејир:

—Гој билсин бүтүн аләм,
гој бүтүн елләр билсин:
һүнәриндир бу бајрам!
Зәфәриндир бу бајрам!

Бу зәфәри газанан
икидләрин өнүндә,
шәһидләрин өнүндә
бүтүн дүнја әјилсин!..

Гој анчаг бајрамларда
курулдасын фишәнкләр.
Гој анчаг бајрамларда

атылсын топ-түфәнкләр.
Гој анчаг бајрамларда
үфүгләр аловлансын.
Гој анчаг бајрамларда
көјләр алышсын-јансын,
ал шәфәгә бојансын!

25 апрел, 1974

НАХЫШЛАР

(Драматик поема)

Ше'р-сәнәт јурдудур әзәлдән Азәрбајчан,
һејрандыр сәнәтинә өлкәмин бүтүн чаһан.
Миниллик гајаларда сәнәтинин изи вар,
тарихдә-дастанларда сөһбәти вар, сөзү вар.
Үрәкләри диндирән ше'ри, сәдәфли сазы,
дашларын синәсиндә инчи тәк, инчә јазы.
Шәбәкә көзләринин о мунис бахышлары,
Елимин халчасынын фүсункар нахышлары...
Нәләр, нә әсрарәнкиз рәвајәтләр нәгл едир,
нечә дәрин мә'налы һекајәтләр нәгл едир,—
јашајыр ел ичиндә мин-мин илләрдән бәри,
будур, бу һекајәт дә о мин-минләрдән бири:

I

Халчачы карханасы... Бадамы көзлү гызлар,
көзәл, назлы-әдалы, сөһбәтли-сөзлү гызлар
јун дарајыр дарагда, галајыр галаг-галаг,
тунч биләкли икидләр, әлләрдә ири тохмаг,
јун тәпирләр һәвәслә... Елә кечә көрәкдир,
елә кәбә көрәкдир, палаз-халча көрәкдир,
дивarларда рәнкбәрәнк чәмән кими чичәкли,
нахыш-нахыш буталы, һәшјәләри бәзәкли
килим, чечим, мәфрәчләр, һејбәләр, халча-палаз,
јәһәралты, јапынчы... Ел бунларсыз доланмаз.
Бунлар елә көрәкдир,
бунлар елә бәзәкдир...
Ишләдикчә гыз-оғлан, артдыгча һәвәсләри,
учалыр карханадан чошғун маһны сәсләри:

Гызларын маһнысы

Јун көрәк тел-тел олсун,
дара, дарағым, дара!

Дарансын, тел-тел олсун,
дара, дарағым, дара!

Икидләрә јапынчы,
атлара јәһәр көрәк,—
дара, дарағым, дара!

Һәр сәнәтдә мәһарәт,
һәр ишдә һүнәр көрәк,—
дара, дарағым, дара!..

Көрәк ким кими јорар,
көрәк ким тез гуртарар!..

Оғланларын маһнысы

Елә халча көрәкдир,
күч верин тохмаглара!
Елә кечә көрәкдир,—
күч верин тохмаглара!..

Дағда чобана дәјә,
аранда отаг-кечә—
күч верин тохмаглара!

Евләрдә халча-палаз
башларда папаг-кечә,—
күч верин тохмаглара!..

көрәк ким кими јорар,
Көрәк ким тез гуртарар!..

(Чаван бир шаһзадә дә дүшүб хош бир һәвәсә,
санки мәфтун олубдур, бу маһныја, бу сәсә.
Анчаг әсил сәбәби ешгдир—мәһәббәтдир,
досту вәзир оғлуна дәрдини изһар едир):

Шаһзадә

Мәһәббәт!.. Мәһәббәт!.. Еј улу гүввәт!
Нә бөјүк һикмәтдир сәндәки гүдрәт!..
Сәндәндир инсанда шәрәфлә вүгар,
сәндәндир мәтанәт, сәбат, е'тибар.
Сәнә садиг олан әсла әјилмәз,

әсла нә хәјанәт, нә рија билмәз.
Сәнә лајиг олан нә бәхтијардыр!
Әсирин олса да, о, һөкүмдардыр!
Рамолмаз гәлбими сән рам еjләдин!
Һәр зөвгү-сәфаны һарам еjләдин!
Галмады әлимдә әсла ихтијар,
ихтијар јарындыр, гој версин гәрар.
Бу күн едәчәјәм ешгими бәјан.
Ја өлүм—ја галым... Гој олсун әјан!..

Мәрдан

Тәләсмә, бир дүшүн, шаһзадә, сәбр ет,
ахы сән—шаһзадә, о гыз—рәиjjәт!

Шаһзадә

Дөнмәрәм бу јолдан, бил ки, дүнjада,
бирдир мәһәббәтдә шаһ илә кәда!

(Бирдән санки бу jерә баһар кәлир, јаз кәлир,
Әлиндә бурма кағыз, чejрантәк бир гыз кәлир.
Кархананын чаныдыр, мисилсиз устадыр бу,
Көзәлләрин көзәли нәгшәчи Күлјазбану).

Күлјаз

Салам, уста баба, күнајдын, гызлар!..

Уста

Хош көрдүк, ај гызым, кәл көрәк нә вар?

Күлјаз

Нәгшәләр һазырдыр, буjурун, бахын!..

Уста

А гызлар, оғланлар, бир кәлин јахын,
кәлин сиз дә бахын!.. Көр нә гәшәнкдир!..

Гызлар, оғланлар

(jер-jердән)

Бәһ-бәһ, нә көзәлдир, нә рәнкбәрәнкдир!..
Бутасы, гозасы, гөнчәси көзәл!

Кәнарәси көзәл, һәшjәси көзәл!
Дағларда чәмәнтәк, күлдүр-чичәкдир,
Бәһ-бәһ, нә көзәлдир, нечә көjчәкдир!..

(Бахыр шаһзадә, бахыр Күлјаза һejран-һejран,
Онун бахышларыны, онун гәсдини дујан,
Халчачы гыз Күлпәри араја шухлуг гатыр.
Күлјаза саташараг, она белә сөз атыр).

Күлпәри

Күлјаз, көзүн ајдын, бах, оғлан кәлди!
Сағ әлин башыма... Ишин дүзәлди!..

Күлјаз

Нә оғлан? Дәлисән нәдир, ај Пәри?

Күлпәри

Ди јахшы, назланма, бәри кәл, бәри,
Одур бах!.. Таныдын? Еләдир ки, вар!..

Күлјаз

Нә олуб? Нә вар ки?

Күлпәри

Дүз бир ај олар
кәлир, куја бурдан мал алыб кедир...
Амма һәмишә дә көзү сәндәдир.

Күлјаз

Јахшы, сөзбаз олма, бәсдир, ај Пәри,
бура азмы кәлир һәр чүр мүштәри?

Күлпәри

Һа-һа-һа... Мүштәри... Мүштәријә бах!
О, сәнә мүштәри чыхыбдыр анчаг.

Уста

Ди бәсдир, чаванлар, һава гаралыр,
гуртарын, ахшама даһа аз галыр.

Шаһзадә

(Мәрдана)

О нә гаш, о нә көз, аһ, о нә гамәт!..
Әглими-һушуму алды о афәт!..
Асланлар пәнчәмдән зара кәләркән,
Бир аһу рам етди мәни нәһаҗәт!
О мәним султаным, башымын тачы,
даһа тахта-тача галмады һачәт!..

Мәрдан

Шаһзадә, өзүнү әлә ал, јетәр,
илк ешгә алудә олма бу гәдәр!
Ешг үчүн дејибләр: афәти-чандыр,
бәладыр, чәфадыр...

Шаһзадә

Јох, јох,.. Јаландыр!
Ешгдир сәрәфраз едән инсаны,
ешгдир инсанын шәрәфи-шаны!..

(Карханадан чыхараг Күлјаз јола дүзәлир. Шаһзадә чүр'әтләниб, дүз она сары кәлир).

Шаһзадә

Бир ан ајаг сахла, сөзүм вар, көзәл!

Күлјаз

Хејир ола?

Шаһзадә

Иншаллаһ хејир олар, көзәл!
Бу дүнја бир јана, сән дә бир јана,—
бил ки, мин көнүлдән вурғунам сана!
Бир ајдыр нә кечәм, нә күндүзүм вар,
ешгин әсиријәм, бирчә сөзүм вар:
сәнин әлиндәдир бүтүн ихтијар.
Ја өлдүр, ја ејлә мәни бәхтијар!

Күлјаз

Нә олар... Мәһәббәт гадаған дејил,
анчаг көнүл вермәк чох асан дејил!
Мәһәббәт күлдүрсә, тиканы да вар,
һәр јетән ашигдә олмаз е'тибар?..

Шаһзадә

Јандырма бу севда одуна мәни,
һәр нечә истәрсән, кәл. сына мәни.

Күлјаз

Оғлан, бир де көрүм, гијмәтин нәдир?
Јә'ни—пешән нәдир, сәнәтин нәдир?

Шаһзадә

(Гүрурла)

Нә пешә, нә сәнәт?.. Шаһзадәјәм мән!
Пешәдән, сәнәтдән азадәјәм мән.

Күлјаз

(Истеһзалы)

Һа-ha-ha... Шаһзадә!.. Шаһзадәјә бах!..
Бу ки сәнәт дејил, зинәтдир анчаг!
Кишинин зәһмәтдир ады-шөһрәти,
сәнәтсиз инсанын нәдир гијмәти!..
Истәр шаһзадә ол, истәр рәиҗҗәт,—
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!..

Шаһзадә

(Гүрурла)

Јохса инанмырсан?

(Мәрдана)

Кәл, сән де, Мәрдан!

Мәрдан

Дүз дејир, көзәл гыз, сән она инан!
Мән вәзир оғлујам, о да шаһзадә.
Ән хошбәхт бир гызсан сән бу дүнјада...
Сөзә инанмырсан, либасына бах!

(Мәрдан тез кедиб ачыр достунун јахасыны,
Көстәрир зәрли ипәк шаһзадә либасыны).

Күлјаз

Ону да көрүрәм, көрүрәм... Анчаг,
Сөзүм јенә сөздүр, оғлан, бәри бах,
шаһзадә нәдир ки? Лап шаһ да олсан,
сәнәтин јохдурса, дејилсән инсан!..

Мәрдан

(ачыглы)

Ај гыз, баш апарма!.. Бу нә чәсарәт!
О бир шаһзадәдир, сән бир рәиҹҹәт!

(шаһзадәјә)

Шаһзадә, кәл кедәк, өз гәдрини бил!
Бу мәғрур, дикбаш гыз сәнә тај дејил!

Күлјаз

(гүрурла)

Буҹурун, јох ачыг!

Шаһзадә

Јох, јох, бир дајан!

(Мәрдана)

Өзүн баш апарма, сән сус, а надан!

(Күлјаза)

Она фикир вермә, бир аз надандыр...
Сәнин һәр бир сөзүн мәнә фәрмандыр!
Де көрүм, бәс нәдир фәрманын мәнә?

Күлјаз

Мән бајаг сөјләдим, дејирәм јенә,
Истәр шаһзадә ол, истәр рәиҹҹәт,
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!
Кет, әввәл зәһмәт чәк, бир сәнәт өјрән,
мәним чавабымы сонра биләрсән!

Шаһзадә

Баш үстә, көз үстә, бу сөзә варам,
бир сәнәт өјрәниб, уста оларам.
Мән дә дәрк еләдим бу һәгигәти,
Сәнәтсиз инсанын јохдур гиҹмәти.
Истәр шаһзадә ол, истәр рәиҹҹәт,
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!

II

(Бундан нечә ај кечир, сараја чатыр хәбәр,
Шаһын хошуна кәлмир бу сөзләр, бу сөһбәтләр.
Отуруб вәзирилә сарајда ганы гара,
Чаваб истәјир ондан бу деди-годулара...).

Шаһ

Көрүрәм, кечмиши салдыгча јада,
һеч нә баги дејил фани дүнјада.
Фәләк кәмәндини атдыгча, бир-бир
тајларым-тушларым дүнјадан кедир.
Бу тахты-тачы да бу күн, ја сабаһ
Гојуб кетмәлијәм... Аһ, нејләјим, аһ!..
Шаһзадә... Вәлиәһд... О да ки, белә:
кедиб үлфәт едир рәиҹҹәт илә.
Јәгин анасына чәкди о бифәр...
Вәзир, һеч хошума кәлмир бу ишләр:
шаһзадә көзүмә биртәһәр дәјир,
Она нә олмушдур? Оғлун нә дејир?
Јолдашын сиррини соруш јолдашдан...

Вәзир

Шаһым, ону бир гыз чыхарыб башдан!

Шаһ

(гәзәблә)

Нечә? Нә гыз? Тез ол, ачыг де, вәзир!
Сәнин оғлундадыр јәгин ки, тәгсир.
О да атасытәк шоркөздүр јаман,
јәгин о чыхарыб оғлуму јолдан!..

Вәзир

Шаһым, мәним оғлум сәнә бир гулдур,
Нөкәрин олмаға лајиг оғулдур...
О мәнә әрз едиб... халчачы бир гыз...

Шаһ

(чошғун)

Халчачы?.. Елә бу галмышды јалныз!..
Бу саат де кәлсин һүзура онлар.
Бир-бир данышсынлар, бир көрүм нә вар?
Нә кәлиб сарајда күлтәк гызлара,
Кедиб баш гошурлар әхлагсызлара?
Ди, чағыр кәлсинләр!..

Вәзир

Шаһым, сәбр елә,
дәмири јумшалтмаг олар сәбр илә!
Шаһзадә чавандыр, сәртликлә олмаз.
Гој һәлә ачығын сојусун бир аз.
Әмр елә һүзура ханәндә кәлсин,
рәггасәләр кәлсин, сазәндә кәлсин!..

(Бәли, гајда беләјди: падшаһ дарыхан заман,
Кәрәк көнлүнү ача онун чалан-охујан,
Мусиги дә, сәнәт дә шаһын хидмәтиндәдир.
Сазәндәләр чалдыгча, рәггасәләр рәгс едир.
Шух бир гәзәл сөјләјир ханәндә гыз авазла.
Һәмаһәнкдир нәғмәси тарла, каманла, сазла).

Ханәндә гызын маһнысы

Еј көнүл, шура кәл чаһан ешгинә,
Мәһәббәт ешгинә, чанан ешгинә.

Чанаһын бир назы мин чана дәјәр,
кечмә сәфасындан, бир чан ешгинә.

Мејдир, мәһәббәтдир дәрдләрә дәрман,
Јалварма тәбибә дәрман ешгинә.

Кәздир пејманәни мәчлисдә, сағ.
Нуш олсун бадәләр пејман ешгинә!

Чаһан—бир ишвәли назәндә чанан,
Ешг олсун чаһана, чанан ешгинә!..

(Шаһын көнлү ачылмыр, башга бир чарә кәрәк...
Гәһгәһәләрлә кәлир мәчлисә ики тәлхәк).

Биринчи тәлхәк

Хош көрдүк, ај бәхтәвәр!

Икинчи тәлхәк

Хош көрдүк, ај дилавәр!

Биринчи тәлхәк

Ај бәхтәвәр, нејләјәк
шаһын хошуна кәлсин?

Икинчи тәлхәк

Кәл тапмача сөјләјәк,
күлсүн, кефи көкәлсин.

Биринчи тәлхәк

Әһсән сәнә, де кәлсин!

Икинчи тәлхәк

Ал, кәлди:
О нәдир ки, башы јекә, ичи бош?

Биринчи тәлхәк

Нечә? Нечә?
Башы јекә, ичи бош?

Икинчи тәлхәк

Лап еләчә:
башы јекә, ичи бош!

Биринчи тәлхәк

Тапдым, тапдым:
ја күнбәздир, ја молладыр, ја дөвләт!
Олду, олмады?

Икинчи тәлхәк

Олду, афәрин, әһсән!

Биринчи тәлхәк

Инди мән дејим, тап сән.

Икинчи тәлхәк

Де кәлсин!

Биринчи тәлхәк

Ал, кәлди:
О нәдир ки, дады ачы, ады хош?

Икинчи тәлхәк

Нечә, нечә?
Дады ачы, ады хош?

Биринчи тәлхәк

Лап еләчә:
дады ачы, ады хош!

Икинчи тәлхәк

Тапдым, тапдым:
Ја дәрмандыр, ја ганун, ја һәгигәт!
Олду, олмады?

Биринчи тәлхәк

Олду, афәрин, әһсән!

Икинчи тәлхәк

Инди мән дејим, тап сән.

Биринчи тәлхәк

Де кәлсин!

Икинчи тәлхәк

Ал, кәлди:
О нәдир ки, дөвләти чох, өзү ач?

Биринчи тәлхәк

Нечә, нечә?
Дөвләти чох, өзү ач?

Икинчи тәлхәк

Лап еләчә:
Дөвләти чох, өзү ач!

Биринчи тәлхәк

Тапдым, тапдым:
Ја хәсисдир, ја торпаг, ја рәиҗјәт!
Олду, олмады?..

(Бу анда гәзәбли шаһ гәдәһи чырпыб јерә,
Ачыглы бир сәс илә чығырыр бирдән-бирә).

Ш а һ

Рәдд олун һүзурумдан!.. Јох, бунларла кар ашмаз!
Инди мәнә меј-мәзә, тап-тапмача јарашмаз!
Вәзир, һүзура кәтир шаһзадәјлә оғлуну,
Бир көрәк бу нә ишдир, нечә тапмачадыр бу?

(Вәзир ишарә едир пишхидмәтә бу заман,
Кәлир шаһзадә илә вәзирин оғлу Мәрдан).

Ш а һ

(кинајәли)

Бујурун, хош кәлибсиз... Нә вар, нә јох, чаванлар?
Көзүмә дәјмирсиниз мәним ахыр заманлар.

Шаһзадә

Шаһ бабамын чанына даим дуачы варыг.

Мәрдан

Шаһын һәр фәрманына һазыр, садиг гулларыг.

Шаһ

Чох көзәл, бәс шаһдазә нә иш көрүр, нејләјир?
Чүрбәчүр рәвајәт вар, һәрә бир сөз сөјләјир...

Шаһзадә

(севинәрәк)

Шаһ баба, муштулуг вер, инди вар мәним пешәм:
халчачылыг ишини јахшыча өјрәнмишәм!
Бир килим тохумушам шаһ бабама илк бахшыш,—
баһарда чәмән кими, башдан-баша күл-нахыш...

Шаһ

(ачы-ачы)

Һа-ha-ha!.. Көзүм ајдын!.. Пешәчи олуб оғлум!
Сарај кархана олсун, халчачы олуб оғлум!..
Ај оғул, шаһзадәләр гылынч-галхан ојнадар,
ат чапар, чөвкән ојнар, шикар едәр, ох атар!..

Вәзир

(јалтагланыр)

Шаһ сағ олсун, еләдир, әһсән бу фәрмајишә!

Мәрдан

Мән дедим шаһзадәјә лајиг дејил бу пешә!

Шаһ

Ај-haj!.. Пешәчијә бах!
Ај-haj!.. Халчачыја бах!..
Бәсдир, шаһзадә оғлан, һәвәсдир, даһа бәсдир!

Бил ки, шаһзадә үчүн пешә-филан әбәсдир!..
Бу күндән бу сарајдан кәнара басма ајаг,
Гылынч-галхан мәшгилә мәшғул ол бурда анчаг!

(Араја сүкут чөкүр, ачы, ағыр бир сүкут...
Шаһзадә мә'јус, гәмкин донуб галыр мат-мәбһут.
Зүлмәт чөкүр көзүнә, дәһшәт көтүрүр ону,
Көрүнүр көзләринә севимли Күлјазбану).

Күлјазын хәјаләти

Шаһзадә нәдир ки, лап шаһ да олсан,
сәнәтин јохдурса, дејилсән инсан!
Истәр шаһзадә ол, истәр рәиҗјәт,
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!

(Шаһзадә чүр'әтләнир, ишыгланыр көзләри,
Тәкрар едир Күлјазын сөјләдији сөзләри).

Шаһзадә

Истәр шаһзадә ол, истәр рәиҗјәт,
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!..
Шаһ баба, бағышла чәсарәтими,
үрәкдән севмишәм бу сәнәтими.
Бу, әсла әјләнчә, ја һәвәс дејил,
шаһа сәнәт билмәк һеч әбәс дејил!

Шаһ

Бәс онда тач-тахт, бәс гошун-ләшкәр?

Шаһзадә

Тарихә бир нәзәр јетирсән әкәр,
көрәрсән нә гәдәр бөјүк һөкмдар
ја алим олмушдур, ја да сәнәткар.
Сәнәткар оларса падшаһ, әлбәт,
артар рәиҗјәтдә сәнәтә рәғбәт.
Өлкә абад олар, рәиҗјәт дә шад,
јашар еһтијачдан, зилләтдән азад!

Шаһ

(јумшалмыш)

Оғул, бу сөзләрин һагдыр дејәсән...

(вәзирә)

Диниб данышмырсан, вәзир, нијә сән?

Вәзир

Фәрман сәнинкидир, нә дејим, еј шаһ,
шаһзадә бәхтијар олар, иншаллаһ!..

Шаһзадә
(чүр'әтләнмиш)

Шаһ баба, нә олар, изин версәнә,
Устам һәдијјәми көстәрсин сәнә.

Шаһ

(марагла)

Көстәрсин, көстәрсин, бир көрәк нәдир?

Шаһзадә

Оғулдан атаја илк һәдијјәдир!

(Шаһзадә бирчә анда, јајдан чыхмыш ох кими,
Кедиб Күлјазла биркә кәтирдији килими,
Шаһын тахты өнүндә ачараг јерә сәрир,
Илк сәнәт әсәрини атасына көстәрир).

Шаһ

(һејранлыгла)

Бәһ-бәһ!.. Нә гәшәнкдир, нечә көјчәкдир!
Елә бил чәмәндә күлдүр-чичәкдир!
Афәрин, ај оғул, афәрин, әһсән!
Јә'ни бүтүн буну сән ишләмисән?

Шаһзадә

(Күлјазы көстәрир)

Нәгши Күлјаз чәкиб, тохумушам мән,
Одур бу сәнәти мәнә өјрәдән!

Шаһ

(вәзирә)

Вәзир, нә дурубсан? Устаја ән'ам!
Ичи гызыл долу бир чүт күмүш чам!

(Вәзир тәгдим едәндә Күлјаза бу ән'амы.
О, гүрурла рәдд едир, мат-мәбһут галыр һамы).

Күлјаз

Јохсул гыз олсам да, мән ач дејиләм,
Гызыла-күмүшә мөһтач дејиләм!
Шаһдан да артыгдыр мәним сәрвәтим!
Битмәз хәзинәдир һалал зәһмәтим!
Дөвләтдән учадыр көзүмдә сәнәт,
инсанын шәрәфи сәнәтдир, сәнәт!
Ән'амчын кәлмәдим мән бу сараја...

(мә'налы-мә'налы шаһзадәјә бахыр)

Достлугла сәдагәт кирди араја!

(вәзирә)

Мән сәнәт сатмырам, мән сәнәткарам!
Ән'ам сәнин олсун, алмышчан варам!..

Шаһ

(ачыгла)

Вәзир, өјрәт она ганун-гајданы,
шаһын һүзурунда әдәб-әрканы!

Вәзир

Ај гыз, дикбаш олма, сөзә гулаг ас,
шаһын ән'амыны рәдд етмәк олмаз!

Күлјаз

(гүрурла)

Мән ки, рәдд етмирәм, верирәм сәнә!

Шаһзадә

Шаһ баба, ән'амы мәнә версәнә!
Белә дир Күлјазла бизим әһдимиз:
һәмишә һәр ишдә әлбир олаг биз.
Изин вер, бу әһдә, бу сәадәтә!
изин вер, бу әһдә, бу сәдагәтә!

Шаһ

Мәни валеһ етди гызын сәнәти,
тох көзү, һаг сөзү, бир дә чүр'әти!
Һамы әһсән десин бу сәадәтә,
бу әһдә, илгара, бу сәдагәтә!..

III

(Мешә. Јашыл бир тала... Сүкут ичиндә һәр јан,
Бир булаг шырылдајыр... Бир дә чох-чох узагдан
Зәнкләрин сәси кәлир, јорғун карван зәнкләри.
Рәнкарәнк чичәкләртәк нә хошдур аһәнкләри!
Бир аздан јахынлашыр, чатыр талаја карван,
Јорулмуш јолчулары чағырыр бура сарбан.
Шаһзадә дә Күлјазын көзәл мәсләһәтилә,
Халгын дәрди-сәрини өјрәнмәк мәгсәдилә,
Кимсәјә танынмадан, гошулуб бу карвана,
Кәзир ели-обаны, көз јетирир һәр јана)...

Сарбан

Јоллар јорғунујуг, бир бура кәлин,
бир аз сәринләнин, бир аз динчәлин.
Анчаг тез тәрпәнин, чәлд олун бир аз,
Бура горхулудур... Ләнкимәк олмаз!

Шаһзадә

Нијә горхулудур, нә олуб мәкәр?

Сарбан

Бир гәддар гулдур вар бурда, дејирләр
Сојмағы чәһәннәм, һәрисдир гана.
Бахмыр нә гочаја, нә дә чавана,
ким дүшсә әлинә, ејләјир әсир,
күндә нечәсини гојунтәк кәсир...

Шаһзадә

Гулдур чалар-чапар, ган төкмәз наһаг,
бәс нијә әбәс ган төкүр о алчаг?

Гоча јолчу

Оғул, ешитмишик дәдә-бабадан,
һөкмдар ган истәр, дин исә гурбан.
Јәгин бу да бурда бир һөкмрандыр,
онун да истәји өлүмдүр, гандыр.

Силаһлы јолчу

Будур, бах, бу силаһ олмаса, һеч кәс
өлкәдә бир аддым јол кедә билмәз.
Шаһ бир јандан сојур, гулдур бир јандан!

(шејпур сәси кәлир)

Дур, карваһ тәрпәнир, кедәк, еј чаван!

Шаһзадә

Јох, мән јорулмушам, динчәлим бир аз...

Гоча јолчу

Дур кедәк, ај оғул, дур, галмаг олмаз!
Јохса раст кәләрсән о чанавара,
анан јаса батар, кејинәр гара.

Шаһзадә

Сиз кедин, баба чан, бир аздан мән дә
дуруб кедәчәјәм бу јахын кәндә...

(һамы кедир, шаһзадә тәк.)

Бәли, шаһ бир јандан, гулдур бир јандан!—
Һамы халгы сојур, һамы төкүр ган...
Јох-јох, белә олмаз, өлкәдә кәрәк,
халгла әлбир олуб, низам дүзәлдәк.
Һамы динч јашасын, өјрәнсин сәнәт,
инсанын шәрәфи зәһмәтдир, зәһмәт!
Ачылсын өлкәдә һәр чүр кархана,
һәр јердә мәдрәсә, јол, бимархана.

(бир гәдәр сүкутдан сонра)

Бәли, шаһ бир јандан, гулдур бир јандан!
Јох-јох, бу јолда мән кечәрәм чандан...
Әввәл бу гулдуру јох едим... Анчаг,
гошунла үз-үзә кәлмәз о горхаг.

Бир көрүм кимдир о, ачкөз чанавар?
Көзләјим, гој кәлсин... Нә олар, олар!..

(Шаһзадә бир ағачын дибиндә јатыр јерә, арадан хејли кечир. Нәһајәт бирдән-бирә, Гулдурбашы, јанында гулдурлар, ганы гара кәлир, бәрк-бәрк дејинир, ачыгланыр онлара).

Гулдурбашы

Еһ... Горхаг түлкүләр!.. Ов чыхды әлдән!..
Бир-бир сизи кәсәм инди кәрәк мән...
Бир күн ган төкмәсәм ганым гаралыр;
бир дә ки, сурсат јох, пул да аз галыр...
Ачындан өләкми?

Биринчи гулдур

Нејләјәк ахы?
Чохдулар, һамынын әлдә јарағы!

Икинчи гулдур

Даһа чамаат да дөнүб ләшкәрә,
елликлә јараглы чыхыр сәфәрә...
Кәрәк башымыза бир чарә тапаг!

Гулдурбашы

Бош-бош чәрәнләмә, ај кор јапалаг,
Бу саат әтини чәкәрәм шишә!
Чанавар овуну тапар һәмишә...

(Гамчыны гулајлајыб она сары чуманда, шаһзадәни көрәрәк бәрк севинир бир анда).

Гулдурбашы

Һа-һа-һа!.. Будур бах, тапдым-тапмадым?
Тајкөз чанавар да чағрылса адым,—
сизин һамыныздан итидир көзүм,
будур, бах, овуму тапмышам өзүм!

(шаһзадәјә)

Лалсан, јохса карсан? Нијә сусурсан?
Бурда нејләјирсән? Бизи пусурсан?

Шаһзадә

Карванла кедирдим, јатыб галмышам...
Бәлкә, гонаг олум сизә бу ахшам?

Гулдурбашы

(истеһзалы)

Һа-һа... Гонаға бах!.. Һәлә јыхыл јат!

(бир гулдура)

Гонаг јухулудур, ону бир ојат!..

(О гулдур шаһзадәни гамчысыјла вураркән, шаһзадә чәлд тәрпәниб, бадалаг вурур бирдән. Гулдур чултәк сәрилиб јерә, бәркдән чығырыр. Гулдурбашы вәһши бир гәһгәһәјлә һајгырыр):

Гулдурбашы

Һа-һа!.. Буна варам! Бах, буна варам!

(шаһзадәјә)

Сән ки гочагмышсан! Афәрин, әһсән!
Јахшы, бир де көрүм, нәчисән, кимсән?

Шаһзадә

Адәмин нәвәси... Сәнин гардашын,
өмүр јолларында сәнин јолдашын!..

Гулдурбашы

Билирсән мән кимәм?—Тајкөз чанавар!..

Шаһзадә

Дүздүр, чанавара чох бәнзәрин вар!..

Гулдурбашы

Бура бах, дејәсән ахы чашырсан,
сәнә үз вердикчә, һәдди ашырсан!

(гулдурлара)

Һајды, көпәкләрим! Дурмајын, чумун,
онун о һәрзәчи ағзыны јумун!
Тутун, бу ағача сарыјын мөһкәм!
Ону өз әлимлә кәрәк өлдүрәм,
ләззәтли-ләззәтли алам чаныны,
төкәм овуч-овуч гызыл ганыны!..

(фит сәси кәлир)

Дејәсән, кәлән вар, һајды, чәлд олун!
Сағыны-солуну тез кәсин јолун!

(кедирләр)

Шаһзадә

(зарыјыр)

Һардасан, дадыма јетиш, а Күлјаз!
Ешит фәрјадымы, ешит, а Күлјаз!
Кәл, бу дар күнүмдә һавадарым ол,
вәфалы јарым ол, хиласкарым ол!..

(Шаһзадәнин көзүнә гаранлыг чөкүр јенә,
Күлјазын хәјалаты көрүнүр көзләриндә).

Күлјаз

Икид дара дүшсә, јалварmаз јада,
һәр иш зорла ашмаз, бил, бу дүнјада.
Дүшмән күч кәләндә, тәдбир кәрәкдир,
Әгил гүввәт илә әлбир кәрәкдир.
Гүввәт иш көрмәсә, әгли сал ишә,
чатарсан мәгсәдә онда һәмишә.
Сән ки, һәм икидсән, һәм дә сәнәткар,
әлиндә сәнәт тәк бир силаһын вар!

Шаһзадә

Ah, Күлјаз, сән мәнә чарә өјрәтдин!
Күлјаз, бир јахын кәл!

(Күлјаз јох олур)

Ah, һара кетдин?

(Шаһзадә һуша кәлиб көзүнү ачан заман,
көрүр гулдурбашыны өнүндә һырылдајан).

Гулдурбашы

Һа-һа!.. Мән бурдајам, бурдајам гочаг,
хошуна кәлирми, бах, бу күт бычаг?
Сәни, бах, бунунла кәсәчәјәм мән,
мәним һүнәрими онда көрәрсән!..

Шаһзадә

(гулдурбашыја)

Икид басдығыны, мәсәл вар, кәсмәз!
Нә чыхар сән мәни өлдүрсән әбәс?
Мачал вер, гој дејим мән дә сөзүмү,
сәнә нишан верим мән дә өзүмү.

Гулдурбашы

Јахшы, аман вердим, де көрүм кимсән?
Јохса чадукәрсән, ја мүнәччимсән?

Шаһзадә

(галхыр)

Јох, јох... Нә мүнәччим, нә чадукәрәм,
Амма бир хәзинә јери билирәм!..

Гулдурбашы

Хәзинә?.. Јох, мәни алдатмаг олмаз!

Шаһзадә

Тәләсмә, сөзүмә јахшы гулаг ас:
халча устасыјам, сәнәткарам мән,
бир ајда мин гызыл газанарам мән!
Аман вер, гој бурда ишләјим сәнә,
сатдыр, ал гызылы, олсун хәзинә!

Гулдурбашы

(тәһдидлә)

Анчаг бил: алдатмаг истәсән мәни,
бармагчә еләрәм һәр бир тикәни!

(гулдурлара ишарә едир, шаһзадәни апарырлар)

Шаһзадә

(кедә-кедә)

Ah, Күлјаз, сән мәнә јахшы јар олдун,
белә дар күнүмдә хиласкар олдун!

IV

(Јенә матәм ичиндә, јенә јаслыдыр сарај,
шаһзадәдән хәбәр јох, арадан кечиб бир ај.
Шаһ гәмлидир, дәрдлидир, оғлундан никарандыр,
о, вәзирлә дәрдләшир, иши аһдыр-фәғандыр).

Шаһ

Илаһи, галмады сәбрим, тагәтим,
нә јаман гисмәтмиш мәним гисмәтим!
Јеканә өвладым, оғлум, шаһзадәм
јох олуб... Өлдүрүр мәни гүссә-гәм.
Илаһи, нә гара бахт имиш бахтым!
Бәс кимә галачаг бу тач-тахтым?..
Шаһзадәм, өвладым, башымын тачы...
Илаһи, бу дәрдин јохдур әлачы!..
Сән өзүн көмәк ол мәнә, илаһи,
сәнәдир үмидим јенә, илаһи!..

(вәзирә)

Вәзир, бир чарә гыл, ејлә бир тәдбир,
нә јаман күнләрә галдым! Ej вәзир!..

Вәзир

Шаһым, һагга јетир иман, сәбр елә,
һәр дәрдә тапылар дәрман, сәбр илә.

Бујруг вер, рәммаллар, ја мүнәччимләр
фал ачыб, оғлундан версинләр хәбәр.

Шаһ

(мә'јус)

Онлара үмидим галмајыб даһа,
әлачым галыбдыр бирчә аллаһа.
Әкәр чарә гылса, бирчә о гылар,
о чарә гылмаса, евим јыхылар.
Јетиш, дада јетиш, амандыр, аллаһ!
Илаһи, сәнәдир күманым... Ејваһ!..

(Дәрин, ағыр бир сүкут чөкүр араја бу ан,
Күлјаз, әлиндә килим, көзләриндә һәјәчан,
Тәнкнәфәс чумараг кәлир бирдән ичәри,
јох олмуш шаһзадәдән кәтирир бу хәбәри).

Күлјаз

(әлиндә килим)

Будур, шаһзадәдән кәлди бир хәбәр!

Шаһ

Нә хәбәр?

Вәзир

Һардадыр?

Шаһ

О нәдир?

Күлјаз

Хәбәр!
Будур, бу килими о тохујубдур,
Садә килим дејил, бу бир мәктубдур!

Шаһ

(сәбирсиз)

Нә килим? Нә мәктуб? Оғлум һардадыр?

Күлҗаз

Шаһзадә сағ-сәлим... Анҷаг дардадыр.

(килимин нахышларыны көстәрир)

Будур, бу нахышлар бир әламәтдир,
һәр бири мә'налы бир һекаҗәтдир.
Ону бир чанавар ејләҗиб әсир,
күндә талан едир, күндә баш кәсир.
Шаһзадә дустагдыр, бәли, дардадыр,
О көмәк истәҗир, интизардадыр.

Шаһ

Бу килим һардандыр?

Күлҗаз

Мән тапмышам, мән!
Шаһзадә сәфәрә чыхдығы күндән
көзләрим јолдадыр, гулағым сәсдә.
Бир из ахтарырдым мән һәр нәфәсдә.
Бу сәһәр базарда араркән хәбәр,
көрдүм буну сатыр орда бир нәфәр.
Килими таныдым... Көзләмәк олмаз,
кәрәк шаһзадәни ејләҗәк хилас!

Шаһ

Вәзир, һазыр олсун, әмр елә, ләшкәр,
јараглы-јасаглы мин нәфәр әскәр!..

Күлҗаз

Јох, јох... Гошун-ләшкәр бурда иш көрмәз,
арада шаһзадә мәһв олар әбәс.
Гулдур хәбәр тутса ләшкәрдән әкәр,
өзү гачар-кедәр, ону мәһв едәр.

Шаһ

Бәс онда нејләјәк? Нејләјәк, вәзир?
Вәзир, тәдбир елә, тә'чили тәдбир!..

Вәзир

Шаһым, онда боллу ән'ам көндәрәк,
Гулдура һәм ән'ам, һәм мәнсәб верәк,
Олсун галабәји, ја да ки, сәрдар,
сонралар бөјүјәр, ә'јан да олар.

Шаһ

Мән разы... Ән'ам да, мәнсәб дә верәк...
Ләнкимә, бу саат адам көндәрәк!

Күлҗаз

(кәнара)

Бәли, тәдбирә бах,—гулдура ән'ам!..
Чәза әвәзинә—мәнсәб, еһтирам!

(шаһа)

Јох-јох... О чанавар јаман сајыгдыр,
түлкүдән һијләкәр, газдан ајыгдыр.
Иши баша дүшәр... Јох, белә олмаз.
Өзүм шаһзадәни ејләрәм хилас.
Бу килимсатаны тутмушам дилә,—
баһалы сифариш бәһанәсилә
адам көндәрмишәм он-он беш нәфәр,
һәр бири тәдбирли, агил, дилавәр...
Мән кедим, онлар да көзләјир мәни,
кедиб хилас едәк тез шаһзадәни.

(кедир)

Шаһ

(вәзирә)

Валлаһи, олмушам бу гыза һејран,
онда бу зәкавәт, чәсарәт һардан?
Рәиҗјәт оласан, өзү дә ушаг,
белә ағлын ола! Е'чаза бир бах!
Вәзир, һеч инчимә, өз арамыздыр,
сәндән дә, мәндән дә ағыллы гыздыр!

Вәзир

Шаһым дүз буjурур, еләдир ки, вар:
е'чазлар jарадан о пәрвәрдикар
бә'зән гарышганы елә хәлг едир
ки, о, Сүлеjмана әгил өjрәдир.

(Пишхидмәт дахил олуб, шаһа тә'зим еләjир, горха-горха икигат әjилиб белә деjир).

Пишхидмәт

Шаһым, ел адындан кәлиб үч нәфәр,
jалварыб һүзура изн истәjирләр.

Шаһ

Кәлсинләр!..

(вәзирә)

Jенә дә килеj, шикаjәт!..
Вәзир, сусачагмы бунлар нәһаjәт?

Вәзир

Шаһым, фикир вермә, дүнjада инсан,
даим наразыдыр өз һәjатындан.
Олсун, jа олмасын ганун-әдаләт,
рәиjjәт едәчәк даим шикаjәт.

(Бир-биринин ардынча дахил олуб ичәри, тә'зим едирләр шаһа чамаат елчиләри).

Биринчи елчи

Шаһа еһтирамлар, саламлар олсун!

Икинчи елчи

Сәһһәти-дөвләти бәргәрар олсун!

Шаһ

Хеjир ола, кишиләр, нә әрзиниз вар?

Елчи

Хеjирдир, иншаллаһ, адил һөкмдар,
мән тачирбашыjам, алвердир пешәм.
Тачирләр адындан әрзә кәлмишәм.
Шаһын саjәсиндә өмр едирик шад,
шүкр олсун аллаһа, өлкәмиз абад.
Даим хәзинәjә хәрач веририк,
бол рүсум веририк, бол бач веририк...
Анчаг хәтәрлидир, неjф ки, jоллар,
чох олур jолларда гачаг-гулдурлар.
Онлар әнкәл олур кедиш-кәлишә,
бир тәдбир көрүлсүн кәрәк бу ишә...

Шаһ

Jахшы!..

(икинчи елчиjә)

Гоча, сөjлә, сән нә деjирсән?

Елчи

Шаһым, әснафларын елчисиjәм мән.
Өзүм һәм бәннаjам, һәм дә ме'марам,
һәмишә шаһыма дуачы варам.
Нә чохдур өлкәдә көзәл пешәләр:
халчачы, кечәчи, дәмирчи, мискәр...
Анчаг базарымыз кәсаддыр, кәсад,
чох чәкмәз сәнәтдән галар бош бир ад.
Мүфтәхор саһибкар талаjыр бизи.
Кохалар, дарғалар талаjыр бизи.
Һамы ағзын ачыб, һамы вер,—деjир,
һамы паj истәjир, рүшвәт истәjир...
Һалал зәһмәтимиз...

Вәзир

Киши, бир даjан!
Елә мәтләбини мүхтәсәр бәjан.
Әдәблә-әрканла де көрәк нә вар?

Елчи

Нә әдәб, нә әркан? Бизи соjурлар!..

Шаһ

Бәсдир!..

(үчүнчү елчиjә)

Сән де көрәк, кимсән, нәчисән?

Елчи

Шаһа әрз олсун ки, рәнчбәрәм мән.
Бизим дә һалымыз jамандыр, jаман.
Әкдиjимиз тохум, бичдиjимиз ган!..
Ачындан өлдүрүр бизи үч азар:
гарајел, гураглыг, бир дә мүлкәдар!..
Jер бәjин, jурд да ки,—ханын... а рәнчбәр,
ишлә һеj, гоj чыхсын чанын, а рәнчбәр!..

(Үрәкдәлән бир фәрjад гопур бирдән баjырдан.
Ағ бирчәкли бир гадын чумуб ичәри бу ан,
Әсла фикир вермәдән фәрраша, пишхидмәтә,
башлаjыр ачы-ачы фәрjада, шикаjәтә):

Гадын

Еj шаһ, көjдә аллаһ, jердә сән, еj шаһ!
Jетиш, дада jетиш, һардасан, еj шаһ!

Шаһ

Нә олуб, аj арвад, сакит ол бир аз!

Вәзир

Шаһын һүзурунда һаj-һараj олмаз!

Гадын

Шаһ нәдир, аллаһын һүзурунда да
һаггым вар наләjә, аһа-фәрjада...
Анаjам, шаһдан да һаггым учадыр;

дәрдим дағларчадыр, дәрjаларчадыр!
Аналар адындан шикаjәтим вар,
Jаныглы-jаныглы һекаjәтим вар!
Бир гудуз чанавар, ачкөз әждаһа
биздә таб-таван гоjмаjыб даһа!
Дежирләр сусаjыб инсан ганына,
Ким дүшсә әлинә, гыjыр чанына.
Дежирләр, баш кәсир, һәр күн төкүр ган.
Күндә jоха чыхыр нә гәдәр чаван.
Өвлад jетим галыр, аилә башсыз...
Аналар өвладсыз, бачы гардашсыз...
Аналар адындан кәлмишәм дада,
сәнә jалварырам, jетиш имдада.
Амандыр, ону тап, мәһв елә, еj шаһ,
еj шаһ, көjдә аллаһ, jердә сән... Ejваһ!

(Һөнкүр-һөнкүр ағлаjыр, һычгырыр... Елә бу ан
Күлјаз илә шаһзадә, бир дә бир дәстә чаван,
кәтирирләр һүзура гулдурбашыны дустаг.
Әли-голу сарыглы, горхудан рәнки дүмаг)...

Күлјаз

Будур, чанлар алан ачкөз әждаһа!

Шаһзадә

Будур, о ган ичән тајкөз әждаһа!

Шаһ

(һәjәчанла)

Афәрин шаһзадәм!.. Әһсән икидләр!..

Шаһзадә

Күлјаза ешг олсун, онундур һүнәр!
Одур хилас едән мәни өлүмдән.
Она һәмишәлик миннәтдарам мән!..

(Күлјаз да галдырараг әлиндәки килими, учалдыр башы үстә вүгарла, бајраг кими. Көстәрир бир әлијлә хиласкар икидләри, гүрурла, ифтихарла аддымлајыр ирәли).

Күлјаз

Алгыш икидләрә, әглә, чүр'әтә!
Ешг олсун достлуға, саф мәһәббәтә!
Хиласкар зәһмәтә, көзәл зәһмәтә!..

Һамы

Ешг олсун зәһмәтә, әһдә, илгара!
Ешг олсун сәнәтә, сәнәткарлара!

Феврал—ијун, 1968

БЕШБАРМАГ

I

Ләпәләрин сәсләри

Дәниз...
Рузкар...
Гајалар...
Дағлар кими далғалар...
Бу чырпынан үрәкдә
мин бир әсрин сирри вар...
Мин бир әсрин шаһиди
һәр бир далға, һәр гаја,
мин бир ешгә-севдаја,
мин бир ганлы говғаја
сирдаш олуб бир заман
гајаларла далғалар...
Бу чырпынан үрәкдә
мин бир әсрин сирри вар...

Бә'зән дадлы өпүшләрлә
гајалары охшар дәниз.
Нә күләкдән әсәр галар,
нә далғадан кичик бир из.
Санки онда пычылдајар
ләпәләрин ширин сәси
мин бир сиррин ичиндән бир
севдалы ешг әфсанәси.

Бә'зән һәзин-һәзин сәслә
һычгырараг ағлар сулар.
Далғаларын синәсиндән
јаныглы бир нәғмә гопар.
Санки тәрәннүм еjләjәр
ләпәләрин һәзин сәси
мин-мин сиррин ичиндән бир
дәрдли севда тәранәси...

Бә'зән тутгун үфүгләрдән
Хәзри гопар кечәјары.
Дәниз ач бир әждаһатәк
удмаг истәр гајалары.
Онда гәзәб, дәһшәт сачар,
һајгырараг чошар дәниз,
азғын аслан нә'рәсилә
саһилләри ашар дәниз.
Далғаларын чарпышмасы
алов сачар, думан сачар,
дик галхараг чумар суја,
шаһә галхан бир ат кими,
Гајалардан гајалара
чарпан ағ бир ганад кими,
чарпышмадан дидикләнәр
онун ағаппаг түкләри,
белә учар саһилләрә
дәнизин ағ көпүкләри.
Үрәјиндән ох вурулмуш
бир јаралы гуш сәсилә,
азғын-чошғун, анчаг дәрдли
бир мусиги бәстәсилә
јада салар онда дәниз
фачиәли бир кечәни,
мин-мин сиррин ичиндәки
ән дәһшәтли фачиәни...

II

Өлүм вә ган сарајы

Бир заман Бакы белә
көзәл вә шән дејилди.
Синәси күл-чичәкли,
әлван күлшән дејилди.
Бакынын дөрд бир јаны
тиканлы сәһраларды.
Сәмумтәк јел әсәндә,
тоз адамы боғарды.
Нә бу бағлар, бағчалар,
нә бу евләр-сарајлар,
нә көјләрлә јарышан

јердә улдузлар-ајлар,
нә саһилдә кечәләр
сајрышан бу ишыглар,
бојнунда инчи кими
бәзәкләр-јарашыглар,
нә өлкәјә чан верән
бу мә'дән, фабрик, завод,
нә бу гајнајан һәјат,
нә бу алов, нә бу од,
Нә бу әнкин фәзада
учан ганадлы гызлар,
нә бу бәрәкәтли гыш,
нә күл-чичәкли баһар...

Бир заман гоча Бакы
санки харабазарды.
Бу чәфакеш өлкәнин
нә пис күнләри варды!
Үч јаны гумлу-тозлу
гат-гат, боз даш диварлар,
санки бурда нә һәјат
нә ондан бир әсәр вар.—
Дашларына гәм чөкмүш
чанлы бир мәзарыстан.
Мәзарлығын ичиндә
башдашы кими галхан
сағыр көјдән мәрһәмәт,
диләјән минарәләр,
арада сәрсәм кими
кәзишән аварәләр...
Бир гәриб гәбри кими
кимсәсиз Гыз галасы,—
дәбдәбәли кечмишин
јетим галмыш баласы...
саһил гумлуг-батаглыг,
һәр тәрәф тоз, даш-кәсәк.
Нә бир дамчы ахар су,
нә бир јарпаг, нә чичәк...
Бу дүнјаја кәләли
көрмәмиш санки баһар.
Баһара һәсрәт галмыш
бахты гара бир дијар...

Мискин, заваллы, јазыг,
ишкәнчәли бир һәјат.
Нә бир нәш'әли маһны
нә бир шән нәғмә... hejhat!..
Јалныз матәм, ағлашма,
нөвһә-синәзән сәси.
Мәзар кими евләрдән
јүксәлән шивән сәси;
инилдәјән бир лајлај,
бешик гычыртылары...

Анчаг дәмирчихана
очагларында јанан
аловларын шө'ләси.
Әснафлар мәһләсиндә
чәкичләрин кур сәси
дејир ки:—Јох, шәһәрин
вуран үрәји сағдыр.
Бу өлкә зәһмәт илә
ағ күнә чыхачагдыр!..

Јалныз бирчә бина вар:
дикбаш, ловға, ганичән.
Горхусундан титрәјир
онун јанындан кечән.
Орда јүксәлир көјә
сәрсәри гәһгәһәләр.
Ән арсыз әјјашларын
јејиб-ичдији бир јер...
Орда ән ијрәнч ишләр:
Сәфаһәт, фисг-фүчур,
ән гәддар һөкмранлыг,
күлүнч-сахта бир гүрур.
Зирзәмидә аһү-зар,
мәһбуслар долу зиндан...
Бу сәсләрә гарышыб
јүксәлир көјә әзан.
Јыртычылар—бајгушлар
јувасы—Хан сарајы...
Ән дәһшәтли рәзаләт,
өлүм вә ган сарајы...

Бу ијрәнч мәнзәрәни
Ағушунда сахламыш,
сиррини кизләтмәкчүн
гол ачыб гучагламыш—
үч јаны гумлу-тозлу
гат-гат, боз даш диварлар,
нә бәрәкәтли бир гыш,
нә чичәкли бир бahар...

III

Елоғлу Елхан

Бир заман бураларда
залым бир хан јашарды.
Бу гансызын зүлмүндән
ел чанындан безарды.
Бу хан да һәр хан кими
Горхунч бир јол тутмушду.
Өлкәсини унутмуш,
елини унутмушду.
Халгын ачындан сөзү
донаркән додағында,
бу хан, гышлар—сарајда,
јајлары—хан бағында
һәмишә кеф ичиндә
ган ичиб зөвг аларды...
Елин дә дөнмәз үзү,
бүкүлмәз голу варды!..

Диванханада бир күн...
Диварда—зәр нахышлар.
Бир дустаг гоча кәндли,
үзү—дәрин гырышлар.
Нахышлар—ел сәнәти,
диварлары бәзәрди.
Гырышлар—ел гисмәти,
елин түкәнмәз дәрди...

Бу күн... Сазаг, шахталы
сојуг бир гыш күнүндә
хан мәһкәмә гурмушду
диванхана өнүндә.

Һамыја ибрәт олсун,
көзләри горхсун,—дејә
халгы топламышдылар
зорла бу мәһкәмәјә...

Гочаны кәтирдиләр.
Јазыг табсыз-тавансыз.
Көзләри нурдан дүшмүш,
сөзләри дүз,—јалансыз:
—Хан сағ олсун, нејләјим,
гураглыг кечди гыш-јаз.
Јохлуғун үзү гара,—
јохдан аллаһ да уммаз.
Бир сүрү јетим нәвәм,
аллаһ билир, галды ач.
Һәлә әт-јағ бир јана,
јаван чөрәјә мөһтач...

—Сус, бәсдир, гоча түлкү!
Мән јохдан да аларам!
Мән ханам, ону бил ки,
Ган да, чан да аларам!..

Фәррашлара әмр етди,
јыхыб јерә гочаны,
о гәдәр вурдулар ки,
ордача чыхды чаны.
Јетим-јесир нәвәләр
ваj-шивән гопаранда,
чамаатын ичиндән
бир шаһынтәк бу анда
бир чаван шығыјараг,—
сәсиндә гәзәб-вүгар,—
бәркдән чығырды хана:
—Еј ганичән чанавар!..

Фәррашлар төкүлүшдү,
ара гарышды јаман.
Ел икиди горујуб,
тез чыхарды арадан.

Бу горху билмәз икид
нә бәјди, нә э'јанды,—

мәрд вә аслан үрәкли
чобан оғлу Елханды.

О күндән хана гаршы
нифрәтлә үсјан етмиш,
өзү кими бир дәстә
гочаг икидлә кетмиш,
шаһинләр јурду олан
дағлара чәкилмишди.
О, чох чанлар гуртармыш,
чох көз јашы силмишди.
Инди әзиләнләрин
о олмушду пәнаһы.
Инди мәзлумларын да
варды истинадкаһы...

Елхан шәһәрдән узаг,
бу өлкәдә, бу елдә
доғулуб бөјүмүшдү
гајалыг бир саһилдә.
Мави көзлү дәнизин
о кениш үфүгләри,
дәниз үфүгләринин
о рәнкин шәфәгләри,
һәр сәһәр шүасыны
ичдији көзәл күнәш,
һәр сәһәр үфүгләрдән
әсән саф-тәмиз күләк
онда үфүгтәк кениш,
онда одлу күнәштәк
тәмиз, мөһкәм, саф, шәффаф
бир үрәк јаратмышды.
Елхан белә бөјүјүб
боја-баша чатмышды.
Инди о ел икиди
танынмыш гәһрәманды.
Дилләрдә дастан олан
мәшһур гачаг Елханды.

Елханын дәрәләрдән
көпүклү селләр кими,
дағлардан-тәпәләрдән

бач алан јелләр кими
учан бир аты варды,
бу ат рузкар ганадлы,
чејран көзлү боз атды...

IV

Хан гызы — бағбан гызы

Ханын өз аләминдә
бир дәрди варды јалныз:
өвлады галмајырды,
нә бир оғул, нә бир гыз.
Кәнчлијиндә ујараг
кефә, ејш-ишрәтә,
гул олмушду тирјәкә,
сәфаһәтә, шәһвәтә.
Одур ки, доғулантәк
өлүрдү һәр өвлады,
Алыб бәдбәхт етмишди
нечә јазыг арвады...

Анчаг бир кечә јенә
хан арвады доганда,
елә һәмин о кечә,
елә һәмин о анда
бағбанын да арвады
бир гыз доғду, чох көзәл...
Анчаг... Јазыг ананы
алды-апарды әчәл.
Ханын ушағы өлдү,
бағбанынса—арвады.
Хан арвады горхудан
чох јалварды-јахарды.
Ахыр бағбан гызыны
вердиләр она өвлад.
Ханын көнлү ачылды,
үзү күлдү, олду шад.
Гәзанын һөкмү илә
садә бир бағбан гызы
бөјүјәрәк сарајда
танынды бир хан гызы.
Анчаг јенә ахырды

дамарында ел ганы.
Үрәји ел үрәји,
чаны да ки,—ел чаны.
Өз елини-јурдуну
ел гызытәк севирди.
Ел илә һәмдәрд олуб,
ел илә севинирди.
Ушаглыгдан гајнајыб
гарышмышды ел илә.
Елин ушагларыјла
чијин-чијинә, әл-әлә
әјләнәрди, ојнарды.
Ушаглыг күнләринин
ајры ләззәти варды.
Бој-бухуну сәрвтәк,
һөрүкләр голач-голач,
гызларла-оғланларла
ојнарды «Топалдыгач»,
«Бәнөвшә-бәндә дүшә»
«Кечди-кечди», «Кизләнпач»...
Һоппанарды, үзәрди,
хош сөзү, күл үзүјлә
мәчлисләри бәзәрди.

Инди о бөјүмүшдү,
он сәккиз јашы варды.
Ел бајрамында, тојда
кәнчләрлә јарышарды.
Галмазды ох атмагда
һеч бир оғландан кери,
өтәрди ат чапмагда
ән адлы икидләри...
Ел ичиндә бөјүјүб
өз елини севәрди.
Бөјүдүкчә көрүрдү
бөјүкдүр елин дәрди!..
Гынарды елин үстә
һәрдән өз атасыны.
Атасы да чәкәрди
тәк гызынын назыны.
Бә'зән гыз јемәз-ичмәз,
күнләрлә ач галарды.
О залым атасындан

ахырда изн аларды.
Зинданда наһаг јерә
әзаб чәкән, чырпынан
бичарә дустаглары
әзабдан гуртарарды.
Дәрдлиләр өз дәрдинә
ондан дәрман арарды.
Өз ағлы-һүнәријлә
Дилләрә дастан олан
бу көзәл—Күлбаһарды...

V

Илк мә'сум көз јашлары

Бир күн...
Көзәл баһарын
севимли бир күнүјдү.
Дүзләрдә-тәпәләрдә
күлләр, әлван чичәкләр.
Үстләриндә титрәшир
рәнкбәрәнк кәпәнәкләр.
Ачмышды үрәјини
бүлбүлләр шух күлләрә.
Назланырды колларда
Күләр дә бүлбүлләрә:
Мави көзлү Хәзәрин
о севдалы сәсиндә,
тәбиәтин о илыг,
әтирли нәфәсиндә
чырпынан бир үрәјин
дујғулары јашарды.
Бу чырпынан үрәкдән
ешг вә севда дашарды...

Бу сәһәр Күлбаһар да
баһарын бәстәсинә,
чәһ-чәһ илә өтүшән
бүлбүлләрин сәсинә
гарышыб гәлбә ахан
севдаја гапылмышды.

Гапылмышды көнлүнүн
о чошғун һәвәсинә.
Јенә дә силаһланмыш,
кејинмиш, атланмышды.
Кәнч, чошгун бир тәрлантәк
санки ганадланмышды.
Гәлбинә дар көрүнән
үфүгләри ашараг
учмушду...
Ат чапараг.
Бир чејранын далынча,
кәлмишди-јовушмушду
асланлар јатағына,
гачаглар ојлағына...

Бакынын јахынында,
саһилдән бир аз узаг
сылдырымлы бир дағ вар—
әфсанәли «Бешбармаг...»
Бура тәрланлар јурду,
шаһинлар јатағыдыр.
Бура гочаг мәскәни,
гачаглар ојлағыдыр.
Елхан өз дәстәсилә
етмиш бураны мәскән.
Бура пәнаһ кәтирир
һәр тәрәфдән, һәр јердән
ханын, бәјин, дарғанын
зүлмүндән тәнкә кәлән
елин икид әрләри.
Инди «Бешбармаг» олмуш
мәрд икидләр јығнағы,
елин-јурдун пәнаһы,
хана-бәјә көз дағы!..

Сүбһә азча галыбдыр,
ишыгланыр үфүгләр.
Дәниздән чыхан күнәш
сачыр әлван шәфәгләр.
Елханын да бу сәһәр
бир көрүнмәз, кизли әл
рәјасына әфсунлар.

әфсанәләр гатмышды.
Ону да санки бир сәс
јухудан ојатмышды.
Дәрд билмәз үрәјиндә
кәдәр дујмуш о сабаһ,
о аслан үрәјиндән
гопмушду одлу бир аһ...

...Нәдәнсә ушаглығы
дүшмүшдү хатиринә,
кедәр-кәлмәз күнләри
хатырлајырды јенә...

Јенә белә бир сәһәр...
Севимли јаз сабаһы,
севишәркән көјлә јер,—
јајмышды сүрүсүнү
бағ јанында отлаға.
О сәһәр Күлбаһар да
кәзмәјә кәлмиш баға.
Бир јердә һәр икиси
хејли ојнамышдылар.
Рәнкбәрәнк чичәкләрдән
дәрмишдиләр о ки вар.
Бунлардан тач һөрәрәк
гузуларын башына,
күлмүш-әјләнмишдиләр...

Бәли, белә бир сәһәр!..
Онлар белә севинчлә
күлүшүб әјләнәркән,
санки шимшәкләр чахмыш,
көј курламышды бирдән.
Хан көрмүшдү онлары,
чошмушду-гудурмушду.
Елханы сөјүб говмуш,
гамчысыјла вурмушду.
Ачығындан гышгырыб
Ағламышды Күлбаһар...
Аһ... Мә'сум көз јашлары!
Аһ... О илк мә'сум јашлар!..

Бу көз јашы суварды
һәлә кичик Елханын
инчик гәлбиндәкини.
О күндән бәри варды
Онун гәлбиндә кини
Көз јашлары төкдүрән
о гоча залым хана...

Рәјасында о кечә
көрүнмүшдү Күлбаһар,
јанағында көз јашы,—
о саф, о мә'сум јашлар...
Дәрд билмәз үрәјиндә
кәдәр дујмуш о сабаһ,
о аслан үрәјиндән
гопмушду одлу бир аһ...

Инди Елхан да галхмыш,
кејинмиш, атланмышды.
Кәнч вә чошғун шаһинтәк
санки ганадланмышды.
Дағытмагчын көнлүнүн
дәрдини-әләмини,
унутмагчын гәлбинин
овудулмаз гәмини,
Боз атла дағдан ениб
кол-кослары јарырды.
Чијниндә оху-јајы,
о да ов ахтарырды...

Боз аты чапа-чапа,
бир тәпәни енәркән,
гаршыда батдаг кими,
ат кечмәјән бир јердән
бир чејран чыхды бирдән,—
далынча чапан атлы
кечә билмәди ордан,
бу ләззәтли, бу дадлы
ову чыхды әлиндән.
Буну көрәндә Елхан,
шығыјыб санки тәрлан,—
тез сәјритди атыны,
овун үстүнү алды.

Чејрана јанашанда,
бирдән кәмәнди салды.
Бир ан ичиндә артыг
о көзәл, инчә, көјчәк
ову гучағындајды.
Елхан инди өпәрәк,
охшајараг овуну,
севинәрәк сөндүрдү
гәлбинин аловуну...

Көнлү нәш'әјлә долу,
Елхан кери дөнәркән,
чыхды бирдән үз-үзә
бир аз әввәл тәпәдән
чејраны гован овчу.
Бу, севимли бир гызды;
һәм дә јан-јөрәсиндә
һеч кәс јохду, јалныздыр.
Ону көрчәк, Елханы
фикир-хәјал апарды.
көрәнтәк танымышды,
бу кәлән—Күлбаһарды!..

Чанланды көз өнүндә
о балача Күлбаһар,
јанағында көз јашы,—
о саф, о мә'сум јашлар...
Бирчә анда боз аты
сүрәрәк ирәлијә,
тәгдим етди чејраны:
—Бу ов сәниндир!—дејә.

Күлбаһар күлүмсүнүб,
бир ан бахды көз-көзә.
Сонра бүллур сәсилә
белә башлады сөзә:

—Икид!—деди Күлбаһар,—
Чох саг ол!.. Анчаг сөјлә
чобанлардан гурбанлыг
аланлар кими, белә
овуну һазыр алмаг
овчуја јарашармы?

Сәндә һеч овчу ганы,
овчу үрәји вармы?
Јахшы, бағла чејраны
бах, о гуру ағача.
Узагларда көрүнән
о јашыл јамачадәк
атлары чапаг, көрәк
кимә јетишәр чејран?
Һәр ким өтсә јарышда,
бах, она дүшәр чејран!

Разылыг верди Елхан,
Шәртә әмәл етдиләр.
Јерин бағрыны јарыб
чапды, нә чапды атлар!

Анчаг, һејф!..
Удузду
бу јарышда Күлбаһар...
Көксүнү парчалајан
јахычы бир нәфәслә,
аловланан гәлбиндән
чыхан јаныглы сәслә:
—Оғлан!—деди Күлбаһар,—
мәним атымы һәлә
бир ат да өтмәмишдир.
Бу нечә атдыр, оғлан?
Оғлан, бу нечә ишдир?!.
Сән, сән...
Јох, сәнин атын
илк дәфә һәјатымда
мәғлуб еләди мәни.
Инди ов да, атым да,
әлбәттә, сәнә чатар...
Анчаг, бирчә сөзүм вар,—
бу атыны сат мәнә...
Ағырынча гызыл да
истәсән, верәрәм мән!

Елханын да севинчдән
тыханмышды нәфәси,
титрәјирди онун да

һәјәчандан кур сәси:
—Көзәл гыз!..
—деди Елхан,—
бу аты һәјатымдан,
чанымдан чох севирәм.
Анчаг, јенә дә инан,
мин-миннәтлә верәрдим...
Амма... Бирчә шеји бил,
мән вермәк истәсәм дә,
һејф ки, мүмкүн дејил!..
Чүнки мән, атан,—ханла
ән барышмаз дүшмәнәм.
Бил ки, дағларын оғлу,
о гачаг Елхан мәнәм!
Бил ки, мәнчә, гызылын
һеч бир гијмәти јохдур.
Гызыл ки, азад гәлбә
ән зәһәрли бир охдур...
Бир дә... Көзәл Күлбаһар,
танымадынмы мәни?
Унутдунму сәнинлә
јолдашлыг еләјәни?
Јадындамы?..
...Биз һәлә
хырдача ушаглардыг.
Бир күн јазда сәнинлә
бағда кәзмәјә чыхдыг.
Јенә белә севимли,
севдалы бир сәһәрди.
Јенә белә бүлбүлләр
күлдән бусә диләрди...
мән јајмышдым сүрүмү
бағ јанында отлаға,
о күн сән дә атанла
кәзмәјә кәлдин баға.
Хејли кәзиб, ојнадыг
о сабаһ сәнинлә мән.
Сонра јығыб кәтирдик
рәнкбәрәнк чичәкләрдән.
Тач гојараг онлардан
гузуларын башына,
әјләнмишдик о ки. вар...
Јадындамы, Күлбаһар?

Биз күлүб ојнајанда
санки, шимшәкләр чахды,
көј курлады бир анда.
Атан,—хан бизи көрүб
гәзәбләнди-гудурду,
Мәни сөјдү о ки вар,
гамчысыјла да вурду.
Ачығындан гышгырыб
сән дә ағладын јаман.
Төкүлдү јанағына
о илк саф, мә'сум јашлар...
Јадындамы Күлбаһар?..

Ешитди бунлары көзәл Күлбаһар,
чанланды көзүндә санки о чағлар:
дадлы илләрилә ушаглыг чағы,
чәннәтә бәнзәјән көзәл хан бағы.
О севдалы сәһәр, севимли баһар,
јамачда отлајан көрпә гузулар.
Онлары отаран о бала чобан,
о шән, күләрүзлү балача Елхан,
онунла ојнајыб кәзишдикләри,
саф ушаг ешгилә севишдикләри...
Сону көрүнмәјән о дадлы күнләр,
бир даһа дөнмәјән о дадлы күнләр...

VI

Илк бусә, илк е'тираф

Бахышдылар һәзин-һәзин бир ан көз-көзә,
сонра јенә Елхан өзү башлады сөзә:
— Одур, о күндән бәри,
о андан бәри мәндә
дурмадан аловланан
бир үсјан вар, бир кин вар.
Сонра да нәләр олмуш,—
ешитмисән, Күлбаһар...
Мәнә о дадсыз һәјат
түкәнмәз бир ишкәнчә,
бир әзаб кими кәлди.
Инсанын өмрү мәнчә,
кәрәк чошғун дәнизтәк

һәмишә чошуб-даша.
Дәһшәтли сылдырымлар,
сарп гајалардан аша,
хәстә бир чичәк кими
саралмаја, солмаја,
һәјат ачы да олса,
кәрәк дадсыз олмаја!..
Инсаны мүркүләдән
ганунлар, ән'әнәләр,
бәјә-хана итаәт,
ибадәт... Нәләр, нәләр...
Мән бу әфсанәләрдән
тәнкә, зинһара кәлдим.
О мискин күзәраны
атыб дағлара кәлдим.
Атан мәни,—ел оғлу
дејә тәһгир етмишди.
Даһа о мискин күнләр,
о ачыз күнләр кечди.
Инди хан өзү көрдү
Ел оғлунун күчүнү.
Ел ганы, ел үрәји,
ел оғлунун күчүнү...
Анчаг, көзәл Күлбаһар,
мәним сөзләрим сәнин
о тәмиз, о нәчиб, саф
үрәјинә дәјмәсин.
Ел чох јахшы таныјыр
һәм досту, һәм дүшмәни.
Сән ели севдијинтәк
ел дә чох севир сәни.
Сәнсән бизим өлкәнин
ән ишыглы улдузу.
Ел сәнә мәһәббәтлә
ад гојубдур—Ел гызы!
Елин әзиз гызына
Бир ат нәдир,—истәсә,
инанын, чанымы да
вермәјә һазырам мән...
Анчаг, бил ки, Күлбаһар,
хан, ә'јанлар боз аты
чох јахшы таныјырлар...
Буну сәндә көрсәләр...

—Јох, јох!..
—деди Күлбаһар,—
мәним башга бир арзум,
башга бир гәрарым вар...

Белә дејиб бахды о
јердә, бағлы чејрана,
титрәк, јаныглы сәслә
сонра деди Елхана:—

Әввәл о чејраны ач,
бурах кетсин, совушсун.
Азад, кениш дүзләрдә
достларына говушсун...

Сонра гачан чејранын
ардынча баха-баха,
көзләриндән гәлбинә
одлу јаш аха-аха,
давам етди:
—Бах, мән дә
сарајда бу чејрантәк
заваллы бир дустағам.
Анчаг, бу азадлыға
мән дә говушачағам!
Мән әзәлдән елимлә
ағламышам-күлмүшәм.
Ел гызы олдуғуму
анчаг тәзә билмишәм.
Өлән гоча мамача
Верибдир мәнә хәбәр...
Әввәлләри биртәһәр
дөзә билирдим јенә,
индисә, мәнә сарај
зиндан кими дар кәлир.
Хан гызы... адланмагса
ағыр кәлир, ар кәлир...
Бу күн дә,—сөзүн дүзү,—
бу тәпәни, бу дүзү,
бу дағлары кәзмәкдән
гәсдим сәни тапмагды.
Әкәр разылыг версән,
мән даһа бир азадә

гуш олмаг истәjирәм,
мән дә сизин дәстәjә
гошулмаг истәjирәм!..

Бу көзләнмәз тәклифдән
Елханы гаjғы алды.
Динмәдән-данышмадан
бир гәдәр фикрә далды.
Сонра деди:
—Күлбаһар!
Бу иш ханын әлиндә
бөjүк бәһанә олар:—
гызы гачырдыг,—дејә
бөһтан атарлар бизә.
Бөjүк ләкә jахарлар
бөjүк мәгсәдимизә...
Һәләлик сарајда гал,
әлалты ејлә көмәк.
Фикирләшәк бир гәдәр,
сонра бир тәдбир көрәк...

Даһа сисли сәһәрләр
күнәш доғдуғу заман,
jашыл дағлар гоjнунда
jалныз дејилди Елхан.
Даһа, күлләр-чичәкләр
алмаз пиjаләләрлә,
бүлбүлләр, кәпәнәкләр
севдалы лаләләрлә
меj ичиб мәст оланда,
севишиб өпүшәндә,
ешгин илыг нәфәси
дуjуланда күлшәндә,—
Елханла Күлбаһар да
севинәрәк, чошараг,
ат белиндә, jан-jана
дағлар, дүзләр ашараг,
jашыл чәмәнликләрдә
кәзирдиләр доjунча.
Бә'зән мешә гоjнунда,
бә'зән саһил боjунча...

Далмышкән сәссиз-сөзсүз
бир jаз сабаһы jенә
дәнизин, ләпәләрин
севдалы аһәнкинә,
атәшин бахышлары
санки шимшәк чахмышды.
Бу мә'налы бахышлар
атәш олуб ахмышды
севдалы үрәкләрә.
Сусамыш додаглары
титрәшәркән һәсрәтлә,
көзләри өпүшмүшдү...

Ah!..
О сәһәр, о сабаһ
дәниздән чыхан күнәш
нә гәдәр севдалыjды!..
Бүлбүлләр өтүшмүшдү
о сәһәр нәғмәләрин
ән хош, ән көзәлини,
онлар сөзсүз сыханда
бир-биринин әлини...

Үфүг шәффаф,
дәниз саф...
Бәли, белә олмушду
илк бусә,
илк е'тираф...

VII

Һәр дөврүн бир һөкмү вар

Һәр һөкмүн бир дөврaны,
һәр дөврanын һөкмү вар:
«Jашаjан, jашаjаны
басыб jемәклә jашар!»
Чәнкәлләрдә һөкм едән
бу вәһшиләр гануну
олмушдур jер үзүндә
сәлтәнәтләр гануну.
Вәтән, милләт, дин, иман,

hагг, hәгигәт, әдаләт
пәрдәсинә бүрүнмүш
ән алчаг бир рәзаләт.
Бу сахта шүарларла
ән гәддар hөкмдарлар
өлкәләри-елләри
еләмишләр тар-мар.
Бу сахта шүарларла
чар, шаh, султан о заман
гычамышды дишини
Од jурдуна hәр jандан...

Бу дәhшәтин өнүндә
хан вәзирдән бир тәдбир
истәди... Фикирләшиб
белә сөjләди вәзир:
—Хан сағ олсун, өлкәнин
вар тәк бирчә пәнаhы,—
О да ки, шан-шөвкәтли,
гүдрәтли Иран шаhы...
Көзәл бир имкан да вар:
сәнин севимли гызын
аjбәнизли Күлбаhар
даhа шаhлара лаjиг
бир jаша jетишмишдир.
Бу, кеч-тез олмалыjды,
Шәр'ән вачиб бир ишдир.
Кәл, верәк Күлбаhары
шөвкәтли шаhзадәjә,
әбәди иттифагын
бир jадикары,—дejә...

VIII

Сарај ләрзәjә кәлди

Өз кичик отағында
отурмушду Күлбаhар.
Бүрүмүшдү гәлбини
дүшүнчәләр, хәjаллар.
Бахырды пәнчәрәдән
jеничә доған аjа.
Дәнизин hәзин сәси

әкс едәркән сараjа,
суларда аjын әкси
титрәjәрәк парларды.
Бу титрәк парылтыда
санки бир сеhр варды...

О нәдир?
Гапыда аjаг сәси вар!
Бирдән диксинәрәк галхды Күлбаhар.
Гапыны ачанда, дахил олду хан,
өпдү Күлбаhарын бүллур алнындан:

—Көзләримин ишығы,
әзиз гызым Күлбаhар,
о күндән ки, лүтф едиб
гүдрәтли пәрвәрдикар,
сәни бәхш еjләмәклә
севиндирмишдир мәни,
мәним дә бирчә арзум,
хошбәхт көрмәкдир сәни...
Гызым, аллаh буjуруб,
пejғәмбәр хәбәр вериб,
бу дүнjаja hәр кәлән
ахыр мурада jетиб:
евләниб, кедиб әрә,
аллаh лүтф едиб өвлад...
Гызым, белә гурулуб,
белә кедир, бу hәjат...
Сән ки, ән көзәлисән
дүнjада көзәлләрин,—
индиjә гәдәр сәнә
узадылан әлләрин
hамысын бош гаjтардын;
hеч нә сөjләмәдим мән.—
hәрчәнд hәр күн hүзура
бу хош нижjәтлә кәлән
елчиләр ағалардан,
бәjләрдән-ханларданды;
сәни хошбәхт едәчәк
нәчиб инсанларданды.
Анчаг, бу дәфә, гызым,

бу кәлән елчи—мәнәм,
мән ки сәни бу боjа,
бу jаша jетирәнәм.—
Сәнә бир әр сечмишәм—
бүтүн әрләрин шаһы.
Бу jазыг өлкәмизин
бирчә одур пәнаһы.
Гүдрәтли-әзәмәтли,
әсил-нәчиб, шаһзадә...
Шәргдән-Гәрбә ахтарсан
бүтүн кениш дүнjада
тапылмаз бәрабәри,
тапылмаз она бир таj...
Сәнин олачаг, гызым,
чаваһират, хәзинә,
кашанә... бүтүн сарај!..
Гочанын бу ани горхунч тәклифи
гызын үрәjинә jаман тохунду.
Санки бүллур алны өпүлән jердән
буз кими сојуду, бир анда донду.
Бир анда елә бил буз кими тәрдән
бир пәрдә бүрүдү солан үзүнү...
Гоча хан никаран, нурсуз көзүнү
зилләди үзүнә гызын диггәтлә,
бәлкә үрәjиндән кечәни билә,
бәлкә бахышындан бир мә'на сезди...
Анчаг, о көрмәзди, көрә билмәзди,
о фәрсиз көзләрлә гәлбин ичини,
о гәлбин ичиндә нифрәти, кини,
о гәлбин ичиндә гаjнаjан ганы,
о гәлбдә баш верән одлу үсjаны...

Күлбаһар сусмушду...
Нәjди бу сүкут?
Шимшәк-алов долу сакит бир булуд!
Онун үрәjини од бүрүмүшдү...
Сусмагчын дишләди ал додағыны,
одлу көзләриндән бир дамла дүшдү,
jандырды од кими күл jанағыны...

Бу узун сүкута алданды гоча,
буну утанчаглыг, наз санды гоча

Ағламаг?.. Jәгин ки, о да бир назды.
Һәjалы бир гыза һәлә бу азды.
Нә гәдәр көрмүшдү узун өмрүндә
нишанлы гызларын тоjда-дүjүндә
ағлаjыб-һычгырыб наз етдиjини,
сонра әр евинә шад кетдиjини...
Анчаг jанылмышды, алданмышды хан:
—Чох көзәл!..—дejиб ә галхдығы заман,
аловлу бир сәслә деди Күлбаһар:
—Jох, jох!.. Мәним үрәjим
бир гуш кими азадә
галачагдыр һәмишә...
Онунчун шаһ-шаһзадә
сараjлары бир зиндан,
гызылдан бир гәфәсдир.
Бу гәлбим ки, дүнjада
бир jетимдир, бикәсдир...—
Jох, хошбәхт ола билмәз
Гызыл кашанәләрдә...
Вәтәндән-елдән узаг,
гүрбәтдә, jад бир jердә
шаһа гул олмагданса,
мин дәфә хошдур өлүм!
Jох, кимсәjә гул олмаз
мәним азадә көнлүм!...

Хан дәjишди бир анда,
додағыны кәмирди.
Анчаг гызының инад
олдуғуну билирди.
Сахта бир тәбәссүмлә
гымышды, күлүмсәди.
Сојуг, ачы күлүшлә,
истеһза илә деди:
— Гызым, утанма, сөjлә,
бәлкә бир истәклин вар?!

Күлбаһарын гәлбиндә
чошуб-гаjнады ганы.
Дөзә билмәди буна,
гәзәблә сүзүб ханы,
бирдән деди:
—Бәли, вар!

—Кимдир о?
—Гачаг Елхан!..

Ох дәјди үрәјиндән,
вурулду елә бил хан.
Ачы бир фәрјад гопду
јаралы синәсиндән.
Сарај ләрзәјә кәлди
о вәһши нә'рәсиндән...

О күндән зиндан олду
отағы Күлбаһара.
Даһа чыха билмәди
о, сарајдан кәнара...
Гапыда-пәнчәрәдә
јараглы кешикчиләр...
Елханын көзү јолда:
«Бу күн, ја сабаһ кәләр...»

Дурма, Күлбаһар, дурма,
көндәр она елчини!
Көндәр—вәфалы достун
кәкилли көјәрчини!..

IX

Ән лаjиг бир һәдиjjә

Сәрбазлар ат белиндә,
сых коллары јарырлар.
Гызмыш ханын әмрилә
Елханы ахтарырлар.
Јајылыб даға-даша
гошунлар, сәркәрдәләр.
Бүрчләр, галалар бомбош,
кешиксиз галыб шәһәр.

Чохдан бәри сәрһәддә
јығышыб фүрсәт күдән
шаһ гошуну бүрүдү
шәһәри һәр тәрәфдән...
Чахнашмадыр сарајда:
хан, вәзир, ә'јан-әркан

гарышыб бир-биринә,
тир-тир әсир горхудан.
Нәһајәт, тәдбир үчүн
мәчлисә јығышдылар,
вердиләр дүшмәнләрә
тәслим олмаға гәрар...

О күн бир көјәрчин дә
учуб кетди сарајдан.
Бу ачыглы хәбәри
билди гачаглар,—Елхан.
Онлар да мәчлис гуруб
бир тәдбир ахтардылар.
Һамысы дилбир-әлбир
олуб вердиләр гәрар.

Гоша Гала гапысы
өнүндә мә'рәкә вар:
Әлләриндә һәдиjjә,
хан,—јанында ә'јанлар,—
дүзүлүбләр низамла.
Дүшмәни көзләјирләр
јалтаг бир еһтирамла...
Мәхмәр дөшәкчә үстә
Баш галанын ачары,—
ону тәслим алачаг
инди дүшмән сәрдары...

Анчаг о кимдир, елә,—
хәндан-ә'јандан узаг,—
чијниндә бир јапынчы,
башында түклү папаг,—
јеријир јаваш-јаваш,
дивара синә-синә.
Јахынлашмаг истәјир
ә'јанлар дәстәсинә?..

Чамаатын ичиндән
кечәрәк арам-арам
гарышыр ә'јанлара
һәмин намә'лум адам...

Шејпурлар, нағаралар
ләрзә салды мејдана.
Бирдән бир дәстә атлы

гатыб тозу думана,
чапа-чапа узагдан
кәлди галаја сары.
Һамыдан өндә, атда
мәғрур дүшмән сәрдары...

Бу сәрдар таламышды
Гарабағы, Ширваны,
одлара галамышды
Тифлиси, Јереваны...

Инди хан тәмтәрагла
тәслим олурду она...
Бу тәнтәнә, бу дәскаһ
кәлди онун хошуна.
Бу јалтаг истигбалдан
кибрләнди, гудурду,
ојнадараг атыны,
лап өндә кәлди дурду:
—Афәрин олсун сизә,
еј шаһын нөкәрләри!..

Бирдән намә'лум адам
аддымлады ирәли:
—Ал, бу да биздән сәнә
ән лајиг бир һәдијјә!
Бүтүн сәркәрдәләрә
гој ибрәт олсун!—дејә,
зәрли бир охла јајы
сәркәрдәјә узатды,
Бирдән кириши чәкиб,
зәһәрли оху атды...

О габармыш синәдән
гопду бир вәһши нә'рә.
Сәрдар ал ган ичиндә
јыхылды атдан јерә...
Горхунч бир һај-күј гопду
мејданда....
Бирчә анда
сәркәрдәнин дәстәси,
һамы,—ә'јан да, хан да
кими чөлә, кими дә

шәһрә гачды, јохалды.
Бу намә'лум гәһрәман
мејданда тәкчә галды...

Бир анда мәрд гачаглар
һүчум етди һәр јандан.
Чобансыз сүрү кими
чөлләрдә башсыз галан
чаһанкир шаһ гошуну
позулду, мәғлуб олду.
Елин әлбирлијилә
бу өлкәдән говулду.

Шад олду бу хәбәрдән
Гарабағ, Шәки, Ширван,
башы бәлалы елләр:
Күрчүстан, Ермәнистан...
О сәрдарын өлүмү
илк атәши јандырды.
Азадлыг савашыны
тәкрар аловландырды.
Һәр јерә бир гығылчым
сычрады бу аловдан,
һәр өлкәдә јанғынтәк
гопду чошғун бир үсјан...

Анчаг бу илк атәши
әввәл јандыран кимди?
Бәс бу бөјүк јанғыны
аловландыран кимди?
Ону, кими бәјзадә,
кими бир ә'јан санды.
Бу намә'лум гәһрәман
бизим гачаг Елханды!..

X

Дик гаја, әнкин дәниз

Елин гәләбәсиндән
дәһшәт көтүрдү ханы.
Шаһын ваһимәсиндән
донду јассарын ганы:

«Aj аман, шаһ гошуну
кәлиб өлкәни басар.
Бу гәтлин әвәзиндә
јәгин ки, мәни асар...
Кәрәк Елханын башы
тез шаһа көндәрилсин.
Күлбаһар да хәрачла
шаһа киров верилсин!..

Бәлкә бу јалварышла
разы салсынлар шаһы.
Тәслим олмагла,—ханын
бағышлансын күнаһы»..

Күлбаһар кәчавәдә,—
бач-хәрч долу карван
һазырдыр һәрәкәтә,
чатышмыр бирчә Елхан...

Елханы ким таныјыр?
Бир кәсик баша нә вар!..
Ону да саһманлајыб
карванла јоллајырлар...

Гумлу саһил бојунча
карван дүзәлир јола.
Атлы-пијада гошун
дүзүлүб саға-сола...
Күлбаһары јадлара
совгат апарыр карван...
Һардасан, ај Елоғлу?
Һардасан, кәл! Ај Елхан?

Әкс едир лал сулара
карванын шух рәнкләри,
гајалара сәс салыр
дәвәләрин зәнкләри...

Кечә...
Бирдән үфүгдән
дәли хәзри гопанда,
тоз думана гарышды,
карван дурду...

Бир анда
бир гајанын дибиндән
Боз ат чапды, нә чапды!..
Шығыјыб Күлбаһары
Елхан бир анда гапды,—
Боз ата гыј вурараг,
чапды шимала сары.
Ардынча төкүлүшдү
падшаһын сәрбазлары...

Амандыр, боз ат, гуртар
дардан гәһрәманлары!
Боз ат, гуртар, амандыр,
гуртар дардан онлары!..
Чәлд ол, чејрантәк ваз ат!
Тәрлан кими ганадлан,
чәлд ол, амандыр боз ат!
чәлд ол, амандыр, боз ат!

Һејһат!
Нејләсин боз ат!..
Мәнзил узаг, јүк ағыр...
Һәр тәрәфдән үстүнә
гыжылтыјла ох јағыр...

— Јох, јох... Ахсајыр боз ат...
Јох... Чатмаг олмајачаг!
Өлүмдән гуртармаға
тәк бирчә јол вар, анчаг:
дик гаја, әнкин дәниз!
Нә дејирсән, Күлбаһар?

—Сүр, Елхан, дәниз—ана
бизи гојнунда сахлар!..
Азад өлмәк јахшыдыр
гул кими јашамагдан!
Сүр, дәнизин гојнуна.
Сүр, дајанма, сүр, Елхан!

Боз ат санки бир анда
шаһинтәк ганадланды,
дик сылдырым гајадан
учан гуштәк атланды.

Бәркдән кишнәди бирдән,
аслантәк һajгырараг,—
сәс верди кур сәсинә
мәрд оjлағы Бешбармаг...

Дәниз...
Рузкар...
Гajалар...
Дағлар кими далғалар...
Бу чырпынан үрәкдә
мин бир әсрин сирри вар!..

1927—1968

IV

ҺЕКАJӘЛӘР

ХАН ЧИНАРЫН БИР JАРПАҒЫ

Хан чинарын башы көjүн бир гатындадыр, көкләри—ана торпағын гоjнунда.

Күн доғанда, илк ишылтылары алнындан өпәр хан чинарын.

Ал шәфәгдә ишым-ишым ишылдар хан чинарын jарпаглары.

Гушлар jува гурар, бала бөjүдәр хан чинарын гучағында.

Дан jелләри әсәндә, илк чивилтиләрә гарышар, сәһәр нәғмәси кими сәсләнәр хан чинарын jарпаглары.

Күн гызанда, гajадан фышгыран буз булаг сулары кими шырылдар, үрәкләри сәринләдәр jарпагларын хышылтысы.

Хан чинарын jарпагларына зәрли нахышлар чәкәр батан күнәшин сон ишыглары.

Аналарын лajласына гошулар, көрпәләрә ширин jуху кәтирәр jарпагларын нәғмәси.

Нәнәләрин нағылларына гарышар, нәвәләрә зәр ганадлы пәриләрдән, бүллур сарajлардан, дивбасан икидләрдән данышар jарпагларын хышылтысы.

Зәһмәтдән, һүнәрдән, дөjүшдән, зәфәрдән дастанлар сөjләр хан чинарын һәр jарпағы нәсилләрдән-нәсилләрә.

Нечә-нечә күләкли-туфанлы пajызлар, нечә-нечә гарлы-боранлы гышлар көрмүш, амма шах дурмуш, әjилмәмиш хан чинарын вүгарлы башы...

Әjилмәз дә!..

Пajызларда jарпаглары саралыб төкүлмүш, гышларда азғын боранлара синә кәрмиш шах будаглары; jазларда jенә jарпагланмыш—будагланмыш, даһа да учалмыш дик башы хан чинарын...

* * *

Пajыздыр jенә...

Jарпаглар төкүлүр,—ганады гырыг гушлар кими, һавада ахсаjа-ахсаjа, бүдрәjә-бүдрәjә.

Иликләрә ишләjир дәли күләjин буз нәфәси.

Көjдә боз булудлар галаг-галагдыр, jердә—солғун jарпаглар...

Өз һөкмү вар һәр фәслин!

Неjләсин хан чинар?

Чылчылпагдыр, чылчылпаг...

Анчаг ашағыларда, алт будагларда бозармыш, саралмыш бир нечә jарпаг вар...

Бир гыз дурмуш хан чинарын алтында,—беш-алты jашларында бир гызчығаз.

Хан чинары даим шах будаглы, будагларыны даим шух jарпаглы, jарпагларыны даим jамjашыл, ишым-ишым ишылдаjан көрмүш гызчығаз өз jашындан бәри.

Бәс инди, бу нәдир белә?

Jаранышын бу гәрибә әjләнчәләриндән, доғум-өлүм оjунларындан гызчығазын нә хәбәри!..

Jерә сәпилмиш jаралы jарпаглары инчитмәмәк үчүн, ehмалча аддымлаjыр гызчығаз—бир нечә jарпағы галмыш будаға сары.

Саралыб бозармыш бир jарпаға бахыр, гаjғылы-гаjғылы.

Тоздан белә саралыб бозармыш билир ону.

Узадыр хырдача томбул әлләрини.

Тозуну силмәк истәjир, нәвазишлә.

Гопуб әлиндә галыр jарпаг.

Әлләри әсир, үрәjи учунур гызчығазын, долур көзләри.

Ағламаг истәjир гызчығаз, һөнкүрә-һөнкүрә, һычгыра-һычгыра...

Бағрына басыр jарпағы.

Гызчығазын көрпә үрәjинин һәрарәтиндән, ана сүдү кими саф-тәмиз мәһәббәтиндән санки чанланыр, дилә кәлир солғун jарпаг:

— Көзләрин долмасын, бала чан, дәрд олмасын бу сәнә!..

Мән бу гочаман хан чинарын бир jарпағыjам, бала чан, jалныз бирчә jарпағы.

Биз jарпаглар кәлди-кедәрик, бала чан, хан чинар сағ олсун, вар олсун!

Мән дә бу солғун jарпаглар кими, ана торпағын гojнунда күнәшин һәрарәтинә, jағышын рүтубәтинә гарышачағам, jенә хан чинара говушачағам...

Jенә баһар кәләчәк, күллү-чичәкли баһар!..

Сәһәр-сәһәр күн ишығында хан чинарын ишым-ишым ишылдаjан jамjашыл jарпаглары ичиндә мәни дә көрәчәксән, бала чан, көрәчәксән!..

Дан jелләри әсәндә, хан чинарын хышылдаjан сәсиндә, көjләрә учалан торағајын сәһәр нәғмәсиндә, ана торпағын әтирли нәфәсиндә мәним дә сәсими ешидәчәксән, нәфәсими дуjачагсан, бала чан, ешидәчәксән, дуjачагсан!

Баһар кәләчәк, күллү-чичәкли баһар!

Хан чинар вар олсун, бала чан, jерли-jатаглы, шах будаглы хан чинар!..

24 феврал, 1965

ИШЫГЛАР ЈАНДЫ

Бөјүк шәһәрләрин јахынлығындакы һәр овлаг кими, Артјом адасындакы овлаг да, хүсусән истираһәт күнләри, чох түнлүк олур. Ада илә саһили битишдирән сәддин кәнарына бир-бириндән вур-тут дөрд-беш метр аралы, бә'зән һәтта бир-бириня битишик олан даш марыгларын[1] һәрәсиндә ики-үч овчу отурур. Өрдәк овунун гызғын вахты олан нојабр—феврал ајларында бу сәддин үстү илә кедиб-кәләнләр мүһарибә мејданларынын ән атәш хәттинә бәнзәр бир мәнзәрә көрүрләр:

Бүтүн сәдд боју далбадал атылан түфәнкләрин арасы кәсилмир. Буну јахшы билән «тәчрүбәли» јерли өрдәкләр сәддин узунуна дејил, енинә, өзү дә түфәнк мәнзилиндән[2] хејли узаг, учадан учурлар. Барыт-гырмаја һејфи кәлмәјән тәзәһәвәс овчулар бунлара түфәнк атсалар да, гырма кедиб чатмадығындан, өрдәкләр истеһза едирмиш кими, гәһгәһәјә бәнзәр бир сәслә гығылдајыб кечир вә һәмин овчуларын көзү өнүндә сүзәрәк, вүгарла суја гонур, тез-тез баш вуруб, сајмазјана дәнләширләр.

Сәддин үзәриндән дәнизә бахдыгда, гәрибә мәнзәрә көрмәк олар:

Саһилдән, тәхминән јүз метрә гәдәр мәсафәдән сујун үзүнә көзәкөрүнмәз бир хәтт чәкилмиш кимидир. Ов түфәнкинин мәнзилини бә'зи нашы овчулардан јахшы билән өрдәк, гашгалдаг, макүлү[3] вә саир дәниз гушлары һәмин хәтдән бир аддым да бәри кечмәјир, сых ала-бәзәк бир дәстә һалында сујун үзәриндә үзүшүр, ганад чалыб ојнашыр, һәтта димдикләрини белләринә гојуб, түфәнк сәсләрини әсла сајмајыр, мүркүләјир, овчулара санки јаныг верирләр...

Анчаг вај о гушун һалына ки, бу көзәкөрүнмәз сәрһәдди аша вә ја сәдд бојунча уча!.. Онун һәр ганад чалмасына гаршы фасиләсиз түфәнкләр ачылачаг вә о мүтләг бунлардан биринә гурбан олачагдыр.

Һеч овчу олмасан да, кәнардан дуруб, бу мәнзәрәјә тамаша етмәк адама ләззәт верир.

Бурада, сәддин кәнарында ов етмәк хүсуси бир мәһарәт вә чәлдлик тәләб едир: күләјин вә гушун учушунун истигамәт вә сүр'әти, сағында вә солундакы марыглары јалныз сөвги-тәбии һалыны алмыш бир һиссләтә'јин едиб, санијәнин чүз'и бир һиссәсиндә гуша атмалысан: елә атмалысан ки, гуш беш-алты метр ениндә олан сәддин үстүнә дүшсүн. Сәдди ашыб, дәнизә дүшсә, күләк апарыб балыглара јем едәчәк.

Дүздүр, белә ов чох чәтиндир: чәлдлик, дүрүст көз өлчүсү, сон дәрәчә дәгиг атычылыг мәһарәти кими бачарыглар истәјир, амма һәр бир шеј нә гәдәр чәтинликлә әлдә едиләрсә, о гәдәр гијмәтли вә ләззәтли олмурму?!..

Артјом адасы нефт мә'дәнләринин биринде мүдир олан бир достум мәни јанына, ова дә'вәт етмишди. Өзү овчу дејилдисә дә, ова тамаша етмәји севир, гонаға һөрмәт етмәји бачарырды. Бүтүн раһатлыг васитәләринә малик ики отагдан ибарәт көзәл бир мәнзили, ширин дили, күләр үзү вә һәмишә һазыр мәхмәри чајы варды. Ән тәләбкар бир овчуја да бунлардан артыг һеч бир шеј лазым дејил...

Бир күн достумун јанындан овдан, нечә дејәрләр, әлибош—үзүгара гајыдаркән, о мәни өтүрүб, үрәк-дирәк верир, јенә бура ова кәлмәјә чағырырды.

— Сөһбәтә һәвәслә кәләрәм,—дедим,—анчаг ова даһа бир дә бура кәлмәрәм. Белә вурһавурда ов етмәк мәним ишим дејил. Бурада овчу гушдан чохдур.

— Зијан јохдур. Сән бир дә кәл. Бурада хәлвәт ов јерләри дә чохдур. Сәни чаван бир овчу илә таныш едәрәм, о һәр јерә бәләддир.

— О башга мәсәлә... Сағлыг олсун!—дејә көнүлсүз чаваб вериб. јола дүшмәк истәјирдим ки, бирдән достум:

— Дајан, дајан көрәк!—дејә мәни сахлајыб, кими исә учадан сәсләди:—Рәшид, Рәшид, бир аз јејин кәл көрәк!

Машынын дал пәнчәрәсиндән бахдым: ким исә, үстүнә асдығы гушлардан бәдәни көрүнмәјир вә бу ағыр јүкүн алтында јан баса-баса, аданын ичәриләриндән кәлиб асфалт јола чыхырды. О аддымладыгча, үстүнә асдығы гушлар да о јан-бу јана јырғаланырды. Адам јахынлаш-

---

[1] Марыг—овчунун гушдан кизләнмәси үчүн дашдан, чөр-чөпдән, гумдан вә саирәдән һазырланмыш далданачаг.

[2] Мәнзил—түфәнкин зәфәр јетирә биләчәк дәрәчәдә вурдуғу мәсафә.

[3] Макүлү—су фәрәси.

дыгча, гушлар апајдын көрүнүрдү. Көзләримә инанмадым, јашылбаш, балабандимдик, гылгујруг, ала өрдәк, һәлә бир нечә гара газ да варды... Өз көзләримлә көрмәсәјдим, бурада белә гушлар овламаг мүмкүн ола биләчәјинә әсла инанмаздым. Көзүм гушларда галдығындан, кәлән адамын үзүнү һәлә көрмәмишдим.

Достум:—Таныш олун!—дедикдә, мән өзүмә кәлиб ајылан кими олдум вә бу хошбәхт овчунун үзүнә бахдым. Һејрәтим икигат артды. Вурдуғу гушларын мигдар вә нөвчә чохлуғуна көрә, мән гаршымда гоча, тәчрүбәли бир овчу көрәчәјими зәнн етдијим һалда, он сәккиз-ијирми јашларында, учабој, енликүрәк, чатма гарагаш, парлаг ири алакөзлү, назик гара бығлы бир оғлан көрдүм.

Достум бизи таныш едиб, һаггымда сөјләдији сөзләри белә гуртарды:

—...Ова кәлмишди. Кишидән хәчаләтли галдыг. Әлибош гајыдыр. Дејәсән бир дә буралара кәлмәк фикри јохдур... Ону бир өз ов јеринә апар, дојунча атыб, үрәјини бошалтсын.

Мәнә елә кәлди ки, оғлан бир аз дурухду. Достум буну дујмаса да, анчаг мән ов јеринин сиррини кизлин сахламағын нә демәк олдуғуну билдијим үчүн, оғланын дурухмасынын сәбәбини баша дүшдүм. Чаван да буну анламыш кими тез дилләнди, амма мәсәләни дәјишди:

— Хәчаләтли нијә галырыг,—дејә гуш дәстәсини чијниндән ашырыб, сәмими бир ифадә илә мәнә деди:

— Бујурун, апарын!..

Мән күлүмсүндүм:

— Чох сағ ол!—дедим.—Мәнә вурулмуш гуш лазым дејил, вуруласы гуш лазымдыр...

Рәшид бир аз тутулмуш һалда:

— О да көз үстә,—деди,—бу дәфә бунлары апарын, сағлыг олсун, кәлән дәфә бир јердә кедәрик...

Рәшид вә достум һеч олмаса бир нечә гуш көтүрмәјим үчүн нә гәдәр тә'кид етдиләрсә дә разы олмадым. Онда Рәшидин көзләриндә јарыша чағырылмыш чошғун бир идманчыја мәхсус гәрибә бир парылты көрүндү...

— Инди ки белә олду,—деди,—кетмәјин, галын сәһәр бахарыг...

Бу, чағырыша чағырышла чаваб вермәк демәк иди. Мәним гушлары алмагдан инадла имтина етмәјим вә сөјләдијим сөзләр бу гызғын кәнчин овчулуг еһтирасыны чошдурмушду. Мәнә дә лазым олан елә бу иди...

* * *

Ики тәрәфинә јени сәлигә илә балконлу-ејванлы, дик дамлы, шүшәбәндли гәшәнк евләр дүзүлмүш асфалтлы күчә күндүз кими ишыг иди. Пајызын сону олдуғуна бахмајараг, евләрин гаршыларындакы бағчаларда ал-әлван күлләр-чичәкләр сајрышырды. Күчәнин ики кәнарына әкилмиш чүрбәчүр бәзәк ағачлары баш-баша вериб, көзәл бир хијабан тәшкил етмишди. Бу хијабан мәдәнијјәт сарајынын дөврәсиндәки бөјүк баға гәдәр узаныб кедирди.

Сарај күчлү електрик ишыгларындан јарпаглары парылдашан ағачларын арасында нур дәнизиндә үзән нәһәнк вә әзәмәтли бир кәмијә бәнзәјирди. Гапы ағзындакы е'лан тахталарына вурулмуш рәнкарәнк афишалар бурада гајнар бир мәдәни һәјат олдуғуну хәбәр верирди:

Өзфәалијјәт драм дәрнәкләринин тамашалары, кино салонунда «Совет Азәрбајчаны» рәнкли филми, стадионда јерли футбол командаларынын јарыш чәдвәли, аудиторијада бејнәлхалг вәзијјәт һаггында мә'рузә, шаһмат турнири, јерли орта мәктәбин һәвәскар халг маһны вә рәгс ансамблынын консерти, даһа нәләр, нәләр...

Сарајын кениш, ишыглы-јарашыглы фојесиндә нефт габагчыларынын, аданын адлы-санлы адамларынын шәкилләри вурулмуш бөјүк шәрәф лөвһәси варды. Бу шәкилләрин арасында ахшамүстү таныш олдуғум вә сәһәр бәрабәр ова чыхмаға сөзләшдијимиз кәнч нефт устасы Рәшидин дә шәклини көрүб таныдым.

Мә'дән мүдири, Рәшидин шәкли илә јан-јана вурулмуш башга бир кәнчин шәклини дә мәнә көстәриб, көзләрини ата мәһәббәти илә ики шәклин үстүндә кәздирә-кәздирә деди:

— Һәр икиси чанлара дәјән оғландыр. Рәшиди таныјырсан, бу да онун досту Алексејдир. Бунлар јарышан ики комсомол бригадасынын бригадиридирләр, һәр ики бригада планы даим јүз әлли, јүз јетмиш беш фаиз јеринә јетирир, һәм јарышыр, һәм тез-тез јығылыб мәсләһәтләшир, бир-биринә көмәк едирләр. Бизим сосиализм јарышынын ән јахшы чәһәтләриндән бири дә будур ки, јарышан тәрәфләрдән һеч бири о биринин керидә галмасыны истәмир.

Сөһбәт едә-едә, сарајын фојесиндә кәзиширдик. Сәлигә вә зөвглә кејинмиш күләрүзлү чаван оғланлар-гызлар,

нә кејим вә сәлигәдә, нә дә шән көркәмдә онлардан әсла кери галмајан ортајашлы киши вә гадынлар дејиб-күлүр, гызғын мүбаһисә едирдиләр. Бир салондан тар-каманча мүшајиәти илә охунан хош бир ел маһнысынын сәси кәлир, башга бир салондан чошғун алгыш сәсләри јүксәлирди. Бир отагдан нәрдин шаггылтысы ешидилир, о бири отагда кәркин бир сүкут ичиндә шаһмат ојнанылырды.

Фојенин сонунда көј ипәк абажурлу лампаларын сакит ишығы дүшмүш, һәр тәрәфинә дәрин јумшаг кресло вә диванлар дүзүлмүш, үзәриндә тәзә гәзет вә журналлар олан маһуд өртүклү дәјирми столлар гојулмуш, сәссиз-сәмирсиз ири бир отаг варды. Бура истираһәт отағы иди. Орада-бурада икибир-үчбир отурмуш адамлар башгаларына мане олмамаг үчүн сакит бир сәслә сөһбәт едир, кимиси гәзет вә журнал охујур, кимиси еләчә диванда раһат-раһат отуруб дирсәкләнмиш, нә исә дүшүнүр: бәлкә хәјалән Кореја партизанлары илә данышыр, бәлкә јени бир ихтиранын тәфәррүатыны ајдынлашдырыр, бәлкә дә сабаһ бу күндән даһа јахшы ишләмәк үчүн тәдбирләр төкүр...

Достум:—Бир аз отуруб динчәләкми?—дејә сорушду.

— Чох јахшы олар, күндүз әмәлличә јорулмушам,— дејә онун тәклифини шадлыгла гәбул етдим.

Отағын бош олан бир күшәсиндә, јан-јана гојулмуш ики дәрин, јумшаг креслода отурдуг.

— Сарајымызы нечә көрүрсән?—дејә достум сорушду.

— Чох көзәл!—дедим.—Дүзү, кичик бир аданын белә көзәл бир мәдәнијјәт сарајына малик олдуғуну һеч күман етмәздим. Хүсусән бурада бу гәдәр адам олачағыны, бу гәдәр мәдәни ишләр көрүлдүјүнү, нефтчиләрин өз вахтларыны. бу гәдәр көзәл кечирдикләрини көрмәк адама фәрәһ верир. Јәгин ки, бу күн истираһәт күнү олдуғу үчүн белә дир.

Бу сон сөзләримә достум күлдү.

— Бәли,—деди,—чохлары белә күман едирләр. Анчаг бу сәһвдир. Бура һәр күн белә дир. Бизим мә'дәнләр кечә-күндүз, истираһәт күнләри дә гејри күнләр кими өз гајдасы илә ишләјир. Бу күн ишләјәнләр сабаһ бурада динчәләчәкләр. Бура јенә букүнкү кими шән, гајнар олачаг, һәлә бундан башга истираһәт евләриндә, санаторијаларда истираһәт едәнләр нә гәдәрдир... Анчаг бә'зиләри бизим наилијјәтләримизи, хүсусән фәдакар зәһмәт нүмунәләрини көстәрәндә, ишин бу чәһәтини тамам јаддан чыхарырлар. Бу јахынларда бизим адли-санлы нефт усталарындан бири барәсиндә јазылмыш бир китаб охудум. Дүзү, лап ачығым тутду. Китабдан белә чыхыр ки, һәмин нефт устасы кечә-күндүз истираһәт нә олдуғуну билмир. О гәдәр јорулуб әлдән дүшмүшдүр ки, машында кедә-кедә јухулајыр; шоферин она рәһми кәлиб машыны сахлајыр ки, «јазыг» бир аз динчәлсин; о ајылыб јенә машыны сүрдүрүр... Сөзүм јохдур, тәк-тәк һалларда, ишин хатиринә белә дә ола биләр. Амма әсил мәтләб ондадыр ки, сосиалист зәһмәти илә јанашы бу вахта гәдәр дүнјанын һеч бир јериндә мисли көрүнмәмиш мәдәни сосиалист истираһәти дә вар. Бунлар бир-бирини тамамлајыр. Мәсәлән, елә бизим мәдәнијјәт сарајыны көтүрәк. Өлкәмиздә нә гәдәр белә сарајлар, бунлардан башга истираһәт евләри, јајлаглар, санаторијалар вар... Јај-гыш бүтүн бунлары долдуранлар өлкәмизин фәһлә вә колхозчулары, совет зәһмәткешләри дејилми?! Узаға кетмәк лазым дејил, елә бизим Рәшиди вә Алексеји көтүрәк...

Мә'дән мүдири өз оғулларынын ләјагәтләриндән данышан бир ата ифтихары илә Рәшид вә Алексејин нечә јетишиб, габагчыл нефт усталары олмаларындан, онларын даһа парлаг кәләчәјиндән севинә-севинә данышды:

Рәшид дәдә-бабадан нефтчи, Алексеј исә, волгалы бир балыгчы оғлудур. Онлар Бакыда сәнәт мәктәбиндә охујаркән дост вә гардаш олмушлар. Мәктәби гуртарыб бура, Артјом адасына ишләмәјә кәлмишләр. Ишләјә-ишләјә орта техники мәктәб курсуну кечиб техник олмушлар. Инди дә һәм ишләјир, һәм дә али техники-тәһсил алмаға һазырлашырлар. Онларын башчылыг етдикләри бригадалар аданын ән габагчыл бригадаларындандыр. Рәшид ејни заманда ән чошғун бир овчу, ән маһир бир каманчачыдыр. Умумиттифаг өзфәалијјәт ифачылары бахышында биринчилик газанмышдыр. Алексеј исә. республиканын јахшы шаһматчыларындан бири вә исте'дадлы ихтирачыдыр.

Достум бүтүн бунлары нағыл едиб, нәһајәт, сөзүнү белә гуртарды:

— Бәли, чылпаг гум вә гајалыгдан ибарәт, илан вә әгрәбләр мәскәни олан бу аданын бағлы-бағчалы, асфалтлы-хијабанлы, гәшәнк евләр вә сарајлара малик бир гәсәбәјә, гуран вә јарадан инсанлар јурдуна чеврилмәси, әлбәттә, анчаг сосиалист әмәји сајәсиндәдир. Сосиалист

әмәји сајәсиндәдир ки, кечмиш фәһлә муздур вә јохсул кәндли балалары инди охуја-охуја ишләмәјә вә ишләјә-ишләјә охумаға, ејни заманда әмәк, инчәсәнәт вә идман саһәләриндә дә ән јүксәк мөвгеләр тутмаға наил олурлар...

Мә'дән мүдиринин бу сөзләри сөјләркән дујдуғу ән сәмими гүрур вә ифтихар мәнә дә сирајәт етди. Бу аданын гәһрәманларындан бири олан Рәшидлә сабаһ көрүшүб даһа јахындан таныш олмаг арзусу илә евә гајыдыб, сәһәрин ачылмасыны сәбирсизликлә көзләдим.

* * *

Рәшид зәнки басдығы заман һава һәлә гаранлыг иди. Кечә хәзри бир аз да артмыш, һава хејли сојумушду.

Пајыз обашданынын ајазында үшүдүјүмү дујан Рәшид күлә-күлә деди:

— Әсил ов һавасыдыр. Дејәсән үшүјүрсүз. Зијан јохдур, орада гызышарсыныз.

Бу, доғру иди. Һава нә гәдәр сојуг олса да, ов гызғын оланда, адам јаман гызышыр.

Ов јеринә хејли галмыш машындан дүшүб, пијада кетмәјә башладыг. Көзлә бир шеј көрмәк мүмкүн дејилдисә дә, сулу гарла гарышыг нарын јағыш јағдығы һисс олунурду. Мән инамла ирәлиләјән Рәшиди аддым-аддым изләјирдим. Динмәз-сөјләмәз хејли кетдик.

Нәһајәт, дәниз далғаларынын гајалара чарпмасындан әмәлә кәлән курулту, нарын јағыша вә сулу гара гарышан дузлу дәниз сују тозунун үзүмүзә вурмасындан ов јеринә чатдығымызы һисс етдим. Бир гәдәр кетдикдән сонра дәнизә доғру узанмыш гумлуг бир буруна чатдыг.

— Чатдыг!—дејә Рәшид дурду вә гумда газылыб, ичинә јумшаг, гапгара чығ[1] дөшәнмиш кениш вә раһат бир марығы көстәриб әлавә етди,—бујурун отурун, түфәнк вә патронларынызы һазырлајын.

Рәшид өзү дә марығын кәнарларыны вә отурачағыны бир аз да дүзәлдиб, јанымда отурду.

Һаванын һәлә гаранлыг олдуғуну көрүб:

— Дејәсән, тәләсиб тез кәлмишик?—дедим.

— Јох,—дејә Рәшид әли илә шәрг тәрәфи көстәрди.—Бахын, дан ағарыр, бу саат башланар.

[1] Чығ—дәниз оту, јосун.

Доғрудан да сүр'әтлә шималдан ахыб кәлән парча-парча алчаг, ағыр, гара булудлар арасындан үфүг ачыгбәнөвшәји рәнкдә көрүнүрдү.

— Бура һарадыр?—дејә Рәшиддән сорушдум.

— Аданын ән шимал нөгтәси,—дејә о, биздән бир гәдәр сағда, сујун кәнарында көрүнән електрик мәфтили дирәјини көстәрди.—Бундан о јана дәниз буругларыдыр. Одур һа, чәркә-чәркә ишыглары көрүнүр.

— Алексејин буруғу да орададырмы?

— Бәли, одур, о кәнарда көрүнән ишыглар онункудур. Инди өзү дә орададыр. Кечә нөвбәсиндә ишләјир. Сиз ону таныјырсынызмы?

— Бир аз таныјырам... Дејәсән онунла јарышырсыныз? Ишләриниз нечә кедир?

— Лап ә'ла. Бу туфан истеһсала мане олмаса, бу ај да бәрабәр олачајыг. Мәним буруғум гурудадыр. Белә һавада Алексејин иши даһа чәтиндир. Амма о јаман ихтирачы оғландыр. Истеһсалы күнү-күндән артырмаг үчүн чүрбәчүр јоллар тапыр .Анчаг бу туфан бир аварија төрәтсә, онун ишини ләнкидә биләр.

— Онда сизин бригада ирәли дүшәр, еләми?

— Јох, белә ирәли дүшмәк һүнәр дејил. Кәрәк ишлә, бачарыгла ирәли дүшәсән.

— Дејәсән Алексејлә јаман достсунуз?

— Дост олмағына достуг, лап гардашдан да артыг... Анчаг һејф ки, о, овчу дејил. Бу чәһәтдән бизимки бир аз тутмур. Мән шаһмат ојнамырам, о да ова чыхмыр. Анчаг сөзләшмишик ки, о мәнә шаһматы өјрәтсин, мән дә она овчулуғу. Онда достлуғумуз лап јүз јетмиш беш фаиз олар!—дејә Рәшид бирдән әлини түфәнкинә атды, анчаг кечикди.

Беш-алты гушдан ибарәт кичик бир өрдәк дәстәси көлкә кими башымызын үстүндән кечди.

— Һејф!—дејә Рәшид тәәссүфлә әлини түфәнкин гундағына вурду.—Өтүрдүк!.. Гылгујруг иди. Бунлар дәнизин гырговулудур, тез-тез әлә дүшән ов дејил...

Бир аз сонра ов башланды, нә башланды!

Һаванын кәскин бир сурәтдә сојумасы, шиддәтли күләк вә гар гушлары јерләриндән ојнатмышды. Каһ бөјүк, каһ кичик дәстәләр, дәстәдән ајры дүшмүш икибир-үчбир пәракәндә гушлар дөврәмиздә учушдугча, түфәнкләри долдуруб бошалтмаға мачал тапмадан, бол-бол атырдыг...

Рәшид, кәнчлијинә бахмајараг, доғрудан да чох маһир бир овчу иди. Узагдан учан, ән чәтин вурула билән тәктәк гушлара атдыгда да, күлләси боша кетмирди. О ата-ата:

— Аһа! Бах, белә! Әһсән!—дејә шән-шән сәсләнир, каһ да—Бу Алексејин! Бу Маркарын! Бу уста Бабанын!—дејә гушлары көјдә пајлашдырыб вурурду.

Анчаг бирдән көзләнилмәз бир һадисә бизим бу гызғын вә нәш'әли овумузу јарымчыг гојду.

Күләјин шиддәтли бир һәмләсиндә дәниз тәрәфдән шимшәк чахмасына бәнзәр, көз гамашдыран көјүмтүл бир парылты илә боғуг бир шаггылты гопду.

Рәшид:—Ваj сәни!..—дејә елә чығырды ки, елә бил ән әзиз бир јериндән јараланды.

Мән һәјәчанла:—Нә олду, Рәшид?—дејә сорушдум.

— Електрик мәфтили гырылды!—дејә о јериндән сычрајыб, тәләсик бир һалда галын үст палтарларыны сојунмаға башлады, анчаг узунбоғаз резин чәкмәләрини чыхармады.

— Нә едирсән, Рәшид?

— Көрәк мәфтили битишдирәм!—дејә о әјилиб марыгдан сүмбә јеринә ишлətмәк үчүн гојдуғу, бир метр гәдәр узунлугда, чечәлә бармаг јоғунлугда бир мис мәфтил парчасыны гапыб, дәнизә сары чумду.

— Дајан, Рәшид, хәстәләнәрсән!—дејә ону сахламаг истәдимсә дә, о, әсла е'тина етмәјиб, артыг ләпәдәјәндән суја кирә-кирә чаваб верди:

— Һеч нә олмаз! Гышда о гәдәр гуш далынча суја кирмишәм ки... Орада адамлар ишләјир, машынлар ишләјир... Тонларла нефт...

Күләјин выјылтысындан, дәнизин курултусундан даһа онун сәсини ешидә билмәдим...

Илкләрә ишләјән бу сојугда Рәшидин синәсини көпүкләнән далғалара кәриб, онлары јара-јара ирәлиләдијинә бахдыгда, онун чәсарәт вә фәдакарлығына һејран олурдумса да, башына бир фәлакәт кәлә биләчәјини дүшүнүб һәјәчанланырдым.

Һава артыг хејли ачылмыш, чәркә илә дәнизә узаныб кедән електрик дирәкләри ајдын көрүнүр, анчаг дәниз буругларындан даһа ишыг кәлмирди...

Рәшид судакы биринчи дирәји кечди. Икинчијә јахынлашырды. Далғалар онун аз гала башындан ашырды... Лакин о дурмадан ирәлиләјирди. Будур, икинчи дирәјә чатды. Ону тутуб бир ан дурду. Әтрафында гајнашан далғаларын арасында нәсә ахтарырды. Бир аз да, бир аз да ирәлиләди. Нәһајәт, гырылмыш мәфтилин учуну тапыб кери гајытды. Дирәјә дырманды. Далғалар онун ајагларындан чәкиб јыхмаг истәјирди. Күләк дәнизин көпүкләрини вә сулу гары үзүнә чырпырды. Лакин о, инадла вә инамла дырманырды.

Чатды... Әлини финчана атыб бир аз да галхды... Бир аз да...

Бирдән, әввәлчә онун мәфтили битишдирдији јердә кичик бир мави гығылчым парлады вә бир анда дәниздәки чәркә-чәркә ишыглар јанды...

Рәшид далғалары јара-јара гајыдыб саһилә кәләркән, мәним көзүмдә гат-гат бөјүмүшдү. Елә бил о, бајагкы ади чаван оғлан дејил, нағылларда тәсвир едилән әфсанәви бир пәһләванды...

Ијун, 1961

ДҮШӘРКӘДӘ

I

Танышлыг

Күндоғуш[1] күләји кет-кедә шиддәтләнирди. Сәһәр јеничә ачылмышдыса да, һава јенә јаваш-јаваш тутулурду. Күнәш санки вахтындан әввәл чыхмыш вә пешман олуб, күндоғушла кәлән булудларын арасы илә кери гајыдырды.

Августун орталарында дәниз гырағында белә бир һава чиммәк вә ја тиловла балыг тутмаг һәвәскарларыны дарыхдырса да, овчуларын көнлүнү ачыр, чүнки күләк гуш дәстәләрини саһилә јахын учмаға мәчбур едир.

Марыг газыб, дөврәсинә саһилдән јығдығым гуру колкос вә чырпы илә чәпәр чәкдим. Бөјрү күләјә отуруб, узагдан, Сарыгаја бурнундан өрдәк вә ја бу заман бол олан киләншаһ (гуш) дәстәләрини сәбирсизликлә көзләјирдим.

Бирдән сол тәрәфдән, саһилдән дик учалан тәпә сарыдан пәсдән чалынан флејта сәсинә бәнзәр бир-ики фит сәси кәлди. Дөнүб баханда, бир дәстә боз киләншаһын тәпәдән үзү ашағы дүз үстүмә кәлдијини көрдүм. Үрәјим һәјәчанла дөјүнүрдү, бармагларым түфәнкин гундағыны сыхды... Овчулуғун ләззәтләриндән бири дә елә будур ки, һәр дәфә ов овладыгда, дәрин һәјәчан кечирирсән. Вурдуғун гуш истәјир мин биринчи олсун, биринчи гушу вурдуғун заман кечирдијин чошғун һәјәчаны инди јенидән дујуб, һәмин ләззәти алырсан.

Өзүмү әлә алмаға чалышыб, марыға синдим. Бир нечә дәгигә, көзүм гушларда, әлим түфәнкин гундағында, һәрәкәтсиз донуб галдым... Будур, гушлар артыг түфәнк мәнзилинә јахынлашыр, бирчә ан сонра...

Бирдән архамдан јарыгорхмуш, јары тәәччүблү бир чығырты ешитдим:

---

[1] Күндоғуш—күнүн доғдуғу тәрәф—шәрг, Абшеронда шәргдән әсән күләјә күндоғуш күләји вә ја садәчә күндоғуш дејирләр.

— Ваj, бурда адам вармыш ки!..

Бунун ардынча шән чығырты вә гәһгәһәләр гопду. Гушлар бир анда дик јухары һаваланды вә ганадларыны јелә вериб, сүр'әтлә узаглашмаға башлады. Мән мәсафәнин узаг олмасына бахмајыб, өзүмү сахлаја билмәдим. Автомат ов түфәнкимин беш күлләсини дә далбадал чахдым. Гушлара дејәсән һеч бир шеј олмады, амма түфәнкин сәсиндән һүркүб дағылышдылар. Архамдан бир дә әл чалма вә ушаг күлүшмәси сәсләри кәлди. Бир гыз хүсусән севинчәк бир һалда чығыра-чығыра әл чалырды:

— Аj чан, аj чан, нә јахшы олду, дәјмәди.

Мән көзләримә гушлардан ајырмырдым. Чүнки дәстәдә јараланмыш гуш ола биләрди. Онун һара дүшдүјүнү көрмәк лазымды. Бирдән дәстәдән бир гуш ајрылыб, бир бөјрү үстә ганад чала-чала сүр'әтлә дәнизә сары ениб суја дүшдү. Мән јалныз инди дөнүб архама бахдым. Бунлар оғланлы-гызлы бир дәстә пионер иди. Гызлардан бир нечәси гушун суја дүшдүјүнү көрдүкдә, тәәссүфлә чығырдылар:

— Ваj, ваj, јазыг гуш!..

Ики оғлан исә тез галстук вә көјнәкләрини чыхара-чыхара дәнизә сары јүјүрдү. Мән буну көрүб онлары сахламаг үчүн чығырдым:

— Дајанын, дајанын, аj гочаглар! Тәләсмәјин! Инди ләпәләр гушу саһилә атар. О үзән гуш дејил, бир дә ки, бу күләкдә, бу ләпәдә дәнизә кирмәк хаталыдыр.

Оғланлар дајандылар. Бу вахт тәпәнин әтәји илә саһилә енән отуз беш-гырх јашларында гывраг, учабој, хошсифәт, бир киши ушаглара јахынлашыб, суја кирмәк истәјән пионерләри данлады:

— Бу нәдир? Бу нә өзбашыналыгдыр?!

Тәгсиркар олдугларыны билән пионерләр динмәјиб башларыны ашағы салдылар.

Араја чансыхычы бир сакитлик чөкдү. Мән јаралы гушун чыха биләчәји сәмтә бахыб, онун ләпәдәјә чатдығыны көрдүм. Әлимлә гушу көстәриб дедим:

— Одур, гуш чыхыр. Мүәллим, ичазә верин, кедиб кәтирсинләр.

Мүәллим үзүнү ушаглара чевириб, деди:

— Јахшы, кедин, кәтирин!

Оғланлы-гызлы бүтүн дәстә гуша сары јүјүрүшдү. Саһилә чыхмыш гуш ајаға галхыб, узун ајагларыны

сүр'әтлә ата-ата, јүјүрмәк истәдисә дә, учдан сынмыш ганадынын узун ләләкләри ајағына долашыб ону јыхды. Гуш тәкрар галхды. Ушагларын чығырыша-чығырыша јахынлашдығыны көрүб һоппанды, ганадларыны чалдыса да, бирчә метрдән артыг галха билмәјиб јерә јыхылды. Ушаглар бир анда башынын үстүнү алыб, гушу тутдулар. Һамы бир јерә топлашыб, ону марагла нәзәрдән кечирди, сонра бизә сары јүјүрүшдүләр. Јанымыза чатмамыш, узагдан уча сәслә сорушурдулар:

— Бу нә гушдур?

— Нә јејир?

— Һарда олур?

— Јемәлидирми?

Мән күлүмсәјә-күлүмсәјә ушагларын үзүнә бахыр вә һеч нә демирдим. Чүнки бу һај-күјдә нә мән чаваб верә биләрдим, нә дә онлар бир шеј ешидә биләрдиләр. Мүәллим дә гәрибә гуша баха-баха галмышды. Бирдән о, әлини галдырыб деди:

— Ушаглар, сакит!.. Бах, бурда дөврә вуруб отурун. Овчу јолдаш бизә бу гуш барәсиндә бир аз мә'лумат версин.

Белә дејиб, мүәллим әли илә марығын јанында јумшаг гумлуғу көстәрди. Ушаглар дәрһал дөврә вуруб отурдулар вә сакитләшиб диггәтлә үзүмә бахмаға башладылар. Мүәллим өзү дә көзүнү мәнә зилләмишди. Мүәллимин сөзүнү јерә салмаг вә ушагларын көнүлләрини сындырмаг истәмирдим, амма овун белә ширин вахтында һеч бу сөһбәтин јери дејилди.

Нә исә... Мүмкүн гәдәр тезликлә бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн гушу әлимә алыб, бир тәбијјат мүәллими кими, һамыја көстәрә-көстәрә, гыса мә'лумат вермәјә башладым:

— Бу гушун ады киләншаһдыр... чөлләрдә, батаглыгларда олур. Чүллүт чинсиндәндир...

Мән гуш барәсиндә белә өтәри мә'лумат вердикчә, сәһилә јахын учан гуш дәстәләрини көрүб тәләсирдим.

Нәһајәт:

— ...Инди бу гушу таныдынызмы?—дејә сөзүмү гуртардым вә гушу јерә бурахдым. Гуш учмаға чан атыб, бир гәдәр јүјүрдү вә учадан фит верә-верә һоппанды.

— Бах, сизин үчүн охујур да... сәсини дә ешитдиниз!..—дедим.—Јадынызда галармы?

Гызлардан бири:

— Бәс инди бу јазыг гушун башыны кәсәчәксиниз?— дејә елә јаныглы бир сәслә сорушду ки, мән гушу јердән көтүрдүм вә гыза белә чаваб вердим:

— Јох, гызым, буну сәнә бағышлајачағам. Мәктәбиниздә чанлы кушәниз вармы? Орада бәсләјәрсән. јахшымы?

Гыз севинмиш бир һалда тез мәнә сары јүјүрдү вә гушу икиәлли еһмалча алды. Сонра бир әли илә гушу бағрына басыб, о бири әли илә башыны охшамаға башлады.

— Палтарын гана батар, гызым, ганы һәлә гурумајыб!—дејә мән бу јумшагүрәкли гызы хәбәрдар едиб сорушдум.

— Јахшы, мәктәбиниздә кәнч натуралистләр дәрнәји вә чанлы кушәниз вармы?

Гыз гушу кери алачағымдан горхурмуш кими тез чаваб верди:

— Вар, әми, елә биз һамымыз һәмин дәрнәјин үзвүјүк. Бура да дәрнәјимиз вә чанлы кушәмиз үчүн експонат ахтармаға кәлмишик.

2

Киләншаһ

— Чох јахшы,—дедим,—бу гушу да орада сахларсыныз.

— Әлбәттә,—дејә башга бир гыз да она гошулду.—Әлбәттә, сахларыг, о бири мәктәбләрдән дә кәнч натуралистләр кәлиб бизим шаһкүлүјү...—Гыз гушун адыны сәһв дедијини анлајыб, дүзүнү хатырлаја билмәдији үчүн бир ан дурухду.

Әлиндә гушу тутмуш биринчи гыз она көмәк етди.

— Шаһкүлү јох, киләншаһ! Бунда нә вар ки, јадында сахла да: килән, бир дә шаһ!..

Ушаглар күлүшдү. Сөзү јарымчыг галмыш гыз давам етди:

— Һә, инди башга мәктәбләрин кәнч натуралистләри дә бизим киләншаһымыза бахмаға кәләчәкләр.

— Әлбәттә!

— Бу гушдан кимдә вар?

— Һеч кимдә...

Јер-јердән севинчли сәсләр учалды. Ушагларын белә-ликлә мәндән разы галыб, инди чыхыб кедәчәкләрини

күман едир вә бир аз ов етмәјә мачал тапачағыма севинирдим. Бу заман мүәллимин сәсини ешитдим:

— Ушаглар, сакит олун, овчу әми бизә овдан мараглы бир һадисә данышсын.

Ушаглар о саат сусдулар. Көзләрини мәнә зилләјиб јенә дә мараг долу нәзәрләрлә үзүмә бахмаға башладылар. Мүәллим дә мәнә тәрәф дөнүб деди:

— Доғрудан да бу, бизим ушаглар үчүн чох мараглы вә фајдалы олар. Мүмкүнсә, мараглы бир һадисә данышын.

Мән ушагларын бу арзусуну һәвәслә јеринә јетирәрдим, амма бу, инди һеч мүмкүн дејилди. Буна разы олмаг, бу күн овдан әл чәкмәк демәкди. Ов мөвсүмүнүн башланғычында исә, белә күнләр тез-тез әлә дүшмәзди. Амма ушаглары да наразы јола салмаг истәмирдим. Бу чәтин вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарараг, бир ан дурухдум. Буну көрән ушаглар јер-јердән сәсләндиләр:

— Һә, һә, данышын!

— Данышын, әмичан!

— Данышын, нә олар!..

— Хаһиш едирик...

Сәсләр кет-кедә артды. Һәтта ушаглардан бир нечәси театр вә ја консертдә олдуғу кими, әл чалмаға да башлады...

Елә бу анда тәпәнин далындан чыхыб дәнизә сары учан бир дәстә јашылбаш өрдәк үстүмүзү алды, бирдәнбирә бизи көрүб һај-күјдән һүркдү вә дик көјә галхды. Мән тез түфәнки галдырыб, дөшүмә басдым вә тәтијини чәкдим. Ушаглардан бә'зиләри, хүсусән гызлар әлләри илә гулагларыны тутуб. көзләрини јумдулар. Амма түфәнк ачылмады. Бир аз әввәл патронларын бешини дә киләншаһлара атмышдым вә башым ушагларла сөһбәтә гарышдығындан түфәнки долдурмағы тамам унутмушдум.

Гејри-ихтијари олараг, әлими түфәнкин гундағына чырпыб тәәссүфлә сәсләндим:

— Һејф!..

Бир аз әввәл шән-шән күлүшүб чығырышан ушаглар, бу һалымы көрдүкдә, бир анда дәјишдиләр. Пешман-пешман мәнә бахыб, санки динмәз-сөјләмәз үзр истәјирдиләр. Онлары да, өзүмү дә бу јөндәмсиз вәзијјәтдән гуртармаг үчүн ани олараг бир чарә тапдым:

— Билирсинизми нә вар, натуралист јолдашлар? Кәлин белә еләјәк: мараглы ов һадисәси барәсиндә сөһбәтимиз ахшама галсын. Дүшәркәнизин јерини мәнә дејин, ахшам ораја кәлим, сөһбәт едәк, јахшымы?

Ушаглар вә мүәллим бир ағыздан:

— Чох јахшы!—дејә чаваб вердиләр.

Мән әлиндә гушу тутмуш гыза мүрачиәтлә дедим:

— Јахшы, бир дејин көрүм, гушларын мүгәввасыны гајыра билирсинизми?

— Бәс нечә, мүәллимимиз бизә өјрәтмишдир.

— Јахшы, онда сизин үчүн ахшам бир нечә гәрибә гуш да кәтирәрәм.

— Чох јахшы, сағ олун!

— Сиз дә сағ олун. Ахшам јәгин көрүшәрик.

3

Ән мараглы китаб

Абшерон бағларынын ән көзәл вахты августун ахырларыдыр. Һавалар хејли сәринләшир. Бу вахт мејнәләрдә кәһрәба кими үзүмләр, ағачларда бал кими ширин сары әнчирләр дә сәринләшир.

Бакы јајлагларынын үрәји олан көј Хәзәрин сулары да сәринләшир. Дәниздә чимәнләр суја даһа сајмазјана, бирдән-бирә кирә билмир, әввәлчә ајагларыны суја вуруб. исти-сојуглуғуну јохлајыр, јаваш-јаваш дәнизә кирир, овуч-овуч су илә үзләрини, гулагларыны, дөшләрини исладыр, сонра бирдән баш вуруб. синә долусу нәфәс алырлар.

Һәлә Абшеронун ән көзәл не'мәтләриндән бири, ајаг алтына сәрилмиш халы кими јумшаг, нарын сарымтыл ағ гум... Сәһәр-сәһәр гумун үстү илә јеридикдә сәринлик. адамын ајағыны гыдыглајыр. Шеһ дүшәндән сонра гумун үстүндә, тәзәчә гарын үстүндә олдуғу кими, ајдын изләр галыр.

Будур, јеничә өтүб кечмиш бир довшан ләпири. Бах, кәзә-кәзә бу колун дибинә кәлмиш, бурада көј отдан гырпмыш, сонра һәнирти ешидиб, бах, бурада шөнкүмүш, дал ајагларынын дәрин узун изләри галмышдыр. Бирдән атыла-атыла гачмышдыр... Ләпирләр бир-бириндән узаг вә дәрин-дәриндир...

Бурада лап индичә билдирчин кәзмишдир; үч дырнаглы хырдача ајаг изләри тәптәзәдир: Бу изләр, бах, бу га-

лын мејнәнин алтына кедир... Будур, гуш пырылты илә галхыр, адамы диксиндирир.

Еһ... Тәбиәтин китабы о гәдәр кениш, о гәдәр мараглыдыр ки, нә гәдәр охусан, һәр дәфә јени-јени шејләр көрүр, өјрәнир вә ләззәт алырсан: сәһәрин көнүлачан гызыл шәфәгләрини, ахшамын јаваш-јаваш сөнән, үрәји һәјәчанландыран солғун, һәзин бојалары мәкәр һәр дәфә јени, һәр дәфә көзәл, һәр дәфә даһа тә'сирли дејилми? Һәлә гоча тәбиәтин гојнунда учалан нәһәнк гурғулары, дәнизин чошғун синәсиндә салынмыш шәһәрләри, инсанын гадир әли илә гуру чөлләрдә јарадылан күллү-чичәкли чәмәнләри, тарлалары, бағлары, мешәләри... Јарадычы инсан зәһмәтинин тәбиәти даһа да зәнкинләшдириб көзәлләшдирдијини көрдүкчә, адамын үрәји гүрур вә ифтихарла долур.

4

Кәләчәји јараданлар

«Шәфәг» пионер дүшәркәси Абшеронун ән сәфалы бир јериндә иди. Кечмишдә Бакы бәјләриндән биринә мәхсус олан бу бағын ортасында һәр тәрәфи шәбәкәли, рәнкбәрәнк шүшәбәнд ејванлы бир јај көшкү учалыр. Күләкдән горунмаг үчүн дөврәсинә һасар чәкилиб, ичи чухура салынмыш бөјүк бағча-бағын ортасында ири, сәккизкушәли һовузун ичиндә кечәләр електрик ишығында рәнкбәрәнк фәвварәләр вурур. Суда гырмызы балыглар, гәшәнк, ағаппаг гу гушлары үзүр. Бағча-бағда халы нахышлары кими күлләр-чичәкләр әкилмишдир. Бу күлләрин-чичәкләрин ичиндә, көзәлликдә онлардан кери галмајан товуз гушлары кәзишир. Ири говаг ағачларынын бир үзү түнд-јашыл, о бири үзү ағаппаг олан һача-һача јарпаглары меһ әсдикчә титрәшир, о үз-бу үзә чеврилир. Буларын хышылтысы чынгыллыгда ити ахан хырдача чајын зүмзүмәсинә бәнзәјир.

Сәһәр дәниз гырағында таныш олдуғум пионер достлар бу дүшәркәдә јашајырлар. Дүшәркәнин гапысындан ичәри кирән кими. ушаглар мәни күлә-күлә гаршылајыб дөврәмә јығышдылар. Саһилдә ушаглардан ајрылдыгдан сонра вурдуғум бир нечә гушу да онлара кәтирмишдим. Һәмин саат гушлары алыб марагла бахмаға вә мәнә чүрбәчүр суаллар вермәјә башладылар.

Сөһбәт едә-едә дүшәркәни кәздик. Кәнч достлар мәнә дүшәркәнин көрмәли јерләрини көстәрдиләр.

Будур, кәнч авиамоделчиләр отағы... Бурада ушагларын гајырдыглары чүрбәчүр планер, гуруда вә суда учан тәјјарә, һеликоптер моделләри, радио илә идарә едилән чүрбәчүр машынлар...

Башга бир отагда күрәкли, јелкәнли, моторлу кәми, пароход, теплоход моделләри... Су чәкән, електрик верән күләк мүһәррикләри... Кичик колхоз су-електрик стансијаларынын һәрәкәт едән макетләри...

Һәјәтдә чичәк һәвәскарлары дәрнәји үзвләринин салдыглары рәнкбәрәнк күл-чичәк бағча-бағы...

Мичуринчиләр кушәси. Чүрбәчүр чалаглар вурулмуш гәрибә мејвә ағачлары, үзүм тәнәкләри, мејвә коллары...

Мән бунлара бахдыгча вә кәнч достларымын һәр модел, макет, мејвә ағачы һаггында чошғун бир һәвәслә вердикләри изаһаты динләдикчә, күндән гаралмыш бу дирибаш, үзүкүләр ојнаг ушаглар, санки көзүмүн өнүндә бөјүјүр, һәрәси бир мүһәндис, агроном, биолог, ме'мар олур, гурур, јарадырдылар.

Абшеронун ән дадлы, зәриф вә этирли мејвәси олан ағ шаны үзүмүнүн бир салхымыны тәнәкдә көстәрә-көстәрә, изаһат верән бир пионер дејирди:

— Будур, Мичурин үсулу илә чалаг вуруб сојуға давамлы етдијимиз бу ағ шаны инди шималда да јетишә биләр...

Мән тәәччүблә сорушдум.

— Јахшы, ахы пионерләр дүшәркәдә аз мүддәт галырлар. Бир дәстә мүәјјән мүддәт динчәлдикдән сонра, јеринә башга бир дәстә кәлир. Бәс узун мүддәтә баша кәлән бу тәчрүбәләри нечә давам етдирирсиниз?

Пионер күлә-күлә деди:

— Естафета кими... Дүздүр, дәстәләр дәјишир, амма дүшәркә вә бурада апарылан иш дәјишмир. Һәр дәстә өз ишини естафета сајағы, сонра кәләнләрә тәһвил верир, онлар да давам етдирирләр...

— Дүздүр,—дедим,—һәјатда да белә дир!

Нәһајәт кәнч натуралистләр мәни өз отагларына апардылар.

Бурада Абшеронун шимал саһилиндә олан битки вә һејванат аләминин бә'зи нүмунәләри топланмышды. Ушаглар бу күн сәһәр мәндән ајрылдыгдан сонра, саһилдән јығдыглары шејләри көстәрдиләр: бири суити кәл-

ләси, габырға вә үзкәчләрин галыглары, бири дири дәниз бағасы, бир нечә гурумуш ијнә балыг, бир суиланы, бир галаг чынгыл нүмунәләри, бир дә мәним онлара бағышладығым дири киләншаһ...

Мәндән киләншаһы алан дирибаш гыз марагла сорушду:

— Кушәмиз нечәдир, мүәллим? Хошунуза кәлирми?

Мән кушәјә бир дә көз кәздирдикдән сонра дедим:

— Јахшыдыр, амма һејванат нүмунәләри аздыр. Абшерон ән гәдимдән һејванаты, хүсусән ов һејван вә гушлары бол олан бир јердир. Мәшһур Бинәгәди көлүндән јәгин ки, хәбәриниз вар?

— Бәли, гәдим заманларда алтына нефт јығылыб батаглыг олмуш бу көлә су ичмәјә кәлән мамонтлар, филләр, кәркәданлар, габанлар вә саир гәдим һејванлар вә гушлар орада батыб галмышдыр. Гаты нефт батдағы ичиндә бунлар чүрүмәјиб, индијә кими бүтөвдүрләр. Орада тапылан һејванат вә гушлардан инди музејдә бир сәрки дүзәлдилмишдир.

— Дүздүр, еләдир. Инди дә Абшерон пајызда шималдан чәнуба вә јазда чәнубдан шимала көчән бөјүк гуш карванларынын јолу үстүндәдир. Буна көрә дә бурада гуш нөвләри чох олмалыдыр. Буна баханда, сизин кушәдә бу гушлардан нүмунәләр аздыр.

— Дүздүр, мүәллим,—дејә дирибаш гыз күлә-күлә чаваб верди.—Бу барәдә кәрәк сиз бизә көмәк едәсиниз...—О, киләншаһы вә инди кәтирдијим гушлары көстәрди.—Будур, бунлары бу күн бизә вердиниз. Кушәмиз хејли варланды, бундан сонра...—Гыз јолдашларынын үзүнә бахды вә утанырмыш кими дурухду. Бајагкы оғлан она көмәјә кәлиб, јарымчыг галмыш сөзүнү давам етдирди:

— Бундан сонра сизинлә дост оларыг... Овда вурдуғунуз гушлардан бизә дә верәрсиниз. Биз дә дириләрини чанлы кушәмиздә, өлүләрини мүгәвва гајырыб сахларыг.

Ушаглар сәһәр саһилдә олдуғу кими, јенә дә әл чалачала, күлүшә-күлүшә чығырышдылар:

— Һә, һә!

— Еләдир!

— Сөз верин!..

Мән бу дәфә артыг үрәкдән севинә-севинә сөз вердим. Доғрудан да белә дирибаш, зирәк ушаглара биликләрини артырмаг үчүн көмәк етмәк шәрәфли бир ишдир.

— Бәс ов барәсиндәки һекајә?—дејә ушаглардан кимсә сорушду.

Сөзүн дүзү, дүшәркәни кәзәркән көрдүјүм шејләр мәни о гәдәр марагландырмышды ки, бура нә үчүн кәлдијими јаддан чыхармышдым. Дејәсән елә ушаглар да унутмушдулар. Јолдашларынын бу суалы сәһәрки көрүшүмүзү вә мәним вә'дими онларын да јадына салды. Һамы бир ағыздан тә'кидлә һекајә истәди.

Артыг һава гаралмышды. Һамымыз дүшәркәнин дәнизә бахан кениш ејванына чыхдыг. Орада раһат, јумшаг, сәрин һөрмә креслоларда отурдуг вә мән онлара ов барәсиндә бир һекајә охудум.

Ијул, 1954

БОШ ГОРХУЛАР

I

Чин-шејтан тоју

Диктор һава бүросунун мә'луматыны бу сөзләрлә гуртарды: «Абшеронда сабаһ әввәлчә мүлајим, кетдикчә шиддәтләнән шимал-шәрг күләји көзләнилир. Һава булудлу олачаг, арабир гар јағачаг...

Доғрудан да елә һава бу күндән сојумуш, хәзри әсмәјә башламышды. Әсил ов һавасы иди.

Үч јолдаш сөзләшиб кечә јола чыхмағы гәрара алдыг. Јолумуз чох узаг дејилди, анчаг гыш јолу, кечә, машынын чүрбәчүр шылтаглығыны нәзәрә алыб, хејли тез чыхдыг.

Буна көрә дә ов вахтына һәлә чох галмыш саһилә чатдыг. Кечәнин бу кеч вахтында кәнддә һеч кәсә әзијјәт вермәк истәмәјиб, машыны дүз ләпәдөјәндән јетмиш-сәксән метр аралы бир вәтәкә харабалығынын далдасында сахладыг. Ишыглары сөндүрүб, ов вахтыны көзләмәли олдуг.

Һава зил гаранлыг иди, күләк выјылдајыр, дәниз нәрилдәјирди. Машын һәрәкәт едәндә, чох да дујмадығымыз обашдан ајазы ичәри долуб, илијимизә ишләјирди.

Алтмыш јашларында, амма чох зарафатчыл, хошсөһбәт бир адам, һәм дә һәвәсли бир овчу олан шофер јолдашымыз—Салман киши вәтәкәнин харабалығына сары ишарә едиб, јарыһәнәк, јарыкерчәк деди:

— Башымыза јер гәһәт иди, бу чин-шәјатин јувасынын јанында нијә дурдуг?

Јолдашлардан бири ејни зарафатчыл бир ифадә илә сорушду:

— Мәкәр инди, бизим заманымызда да чин-шәјатин тапылар?

Салман киши күлә-күлә деди:

— Чин-шәјатин галмајыб, амма һеҗф ки, һәлә онлара инананлар тапылыр.

Бу барәдә бир гәдәр зарафатдан сонра араја сакитлик чөкдү. Һамы палтарынын јахасыны галдырыб, папағынын гулагларыны үзүнә чәкиб, сәссиз-сәмирсиз мүркүләмәјә башлады.

* * *

Арадан бир гәдәр кечмиш, јанымдакы јолдаш пычылты илә мәндән сорушду:

— Ешидирсәнми?

— Нәји?

— Бир гулаг ас!

Бајырдан күләјин уғултусу илә дәнизин боғуг курултусуна гарышан гәрибә кәнар сәсләр дә ешидилирди.

Јолдашым бир анлыг кәркин бир сүкутдан сонра деди:

— Вәтәкәдә чал-чағырдыр, вур-чатласындыр!..

Зарафатла дедим:

— Ола биләр, кечмишдә чинләр, шејтанлар хараба һамамларда, овданларда[1] тој едәрдиләр, инди, көрүнүр башга јердә харабалыг тапмајыб, мәчлиси бура көчүрүбләр.

Амма јолдашым зарафата гошулмајыб, јенә никаран вә һәјәчанлы бир пычылты илә сөзүнә давам етди:

— Бир јахшы гулаг ас!.. Чалғы сәсини ешитмирсәнми? Бах, бах, әл дә чалырлар, охујурлар да... Одур, бах, ичәридән ишыг да кәлир...

Бизим сөһбәтимизә о бири јолдашлар да мүркүдән ојандылар. Доғрудан да һамымыза елә кәлди ки, чүрбәчүр чалғы аләтләринин сәсләринә бәнзәр гармагарышыг сәсләр, кәһ јаваш, кәһ бәрк гәрибә таппылтылар, паслы гапы чырылтысы кими сәсләр ешидилир.

Јолдашларымыздан бири күлә-күлә деди:

— Дүздүр, чалғы олмағына чалғыдыр, амма бу чалғы бизим билдијимиз мәһны вә ојун һаваларына бәнзәмир. Јәгин ки, бу чин-шәјатин мусигисидир...

О бири јолдашымыз да зарафатла әлавә етди:

— Ола биләр. Бәлкә чинләр-шејтанлар да индики модерн—«абстракт» чаз мусигисинә кечибләр.

Бу әһвалаты илк дәфә «кәшф едән» јолдашымыз өз фикриндән дөнмәјиб деди:

---

[1] Овдан—Абшеронда, карван јоллары үстүндә кечмишдә үстү өһрам кими тикили, ичи пилләли ширин су гујусу.

— Јахшы, сиз зарафата салын... Мусиги һеч... Бәс ишыглара нә дејирсиниз? Ону да даначагсыныз?

Доғрудан да гәрибә иди: учуг дашларын арасындан титрәк көјүмтүл ишыг ачыг-ашкар көрүнүрдү.

Мән тәклиф етдим:

— Јахшы, инди ки, орада тој мәчлиси вар, онда дурун, биз дә кедиб, вахтымызын галан һиссәсини хош кечирәк. Чағрылмамыш гонаглар олсаг да, әдәбсизлик едиб, бизи говмазлар.

Машынын гапыларыны ачдыгда, үзүмүзә вуран гарлы күләк бизи бу һисс алданышындан ајылтды. Мусиги бир анда ешидилмәз олду, анчаг ичәридән ишыг кәлирди.

Харабанын дөврәсинә һәрләниб, ачыг гапысындан ичәри кирдик.

Бу ишылдајанлар балыг ову заманындан бурада төкүлүб галмыш фосфорлашмыш балыг чүрүнтүләри вә сүр-сүмүк иди. Вәтәкәнин дөврәсинә борулар басдырылыб, араларына гамыш чәпәр чәкилмишди. Рәзәләри пасланмыш бир гапы, күләк вурдугча ачылыб-өртүлүр, салланан чәфтәси каһ тахта гапыја, каһ да дәмир һалгаја тохунурду. Күләк әсдикчә, бүтүн бу бору вә гамышларын выјылтысы, гапы вә салланан чәфтәнин таггылты-кумбултусу бир-биринә гарышыб, саксафонлу, аккордеонлу, трамбонлу модерн чаз мусигиси кими сәсләнирди. Фосфорлашмыш сүр-сүмүјүн көјүмтүл титрәк ишығы да бүтүн бу дәскаһы тамамлајырды...

Јолдашларымыздан бири күлә-күлә деди:

— Инди көрдүјүнүз бу һадисәни отуз-гырх ил әввәл вә ја елә инди авам бир мөвһуматчы көрмүш олсајды, сонра анд ичиб дејәчәкди ки, әчиннәләрин тојуну өз көзү илә көрмүшдүр.

2

Су адамы

Бу вахт Салман дајы дилләнди:

— Инди бәри кәлин, машына кедәк, сизә елә өз башыма кәлән бир әһвалаты данышым.

Һамымыз үшүдүјүмүздән, гајыдыб машында раһат-раһат отурдуг. Салман киши белә бир әһвалат данышды:

— Кечмишдә алверчилик, мүамиләчилик, ев кирајә вермәк вә башга белә-белә јолларла пул газанан һачылар, кәрбәлајылар чох иди. Баг вахты, ахшам ки, олду, будур һа, фајтонларын, шарабанларын[1] башы ачыларды. Кишиләр шәһәрдән гајыдыб, бағлара истираһәтә кәләрдиләр. Евдә бозбашларыны, дүшбәрәләрини јеј әндән сонра кечә гум үстүнә, ағач далдасына јығышар, орадан-бурадан данышардылар...

Мәним он дөрд-он беш јашым оларды. Биз ушаглар да бир кәнарда отуруб онларын сөһбәтләринә гулаг асардыг. Ишимизин ады нә иди: мәктәб јох, китабхана јох, индики кими пионер дүшәркәләри јох иди...

Кишиләр узун чубугларыны түстүләдиб, чин-шејтан, гарабасды, суадамы, гулјабаны кими гәрибә мәхлуглардан елә горхулу шејләр данышырдылар ки, адамын түкләри үрпәширди. Нә билим, филанкәси кечә евиндән чағырыб апарыблар, сабаһы јарымчан филан овдандан тапыблар, филанкәси суадамы алдадыб чағырыб, апарыб дәниздә боғуб...

Гәрибә будур ки, һамысыны ады илә, јери илә дејирдиләр. Куја һамысыны да өз көзләри илә көрәнләр олубмуш...

Нә башынызы ағрыдым, биз дә ушаг адам, бир-ики ил моллаханада охујуб, орада да белә-белә шејләрлә башымызы долдуруб, беш-алты дуадан-заддан башга бир шеј өјрәтмәмишдиләр. Дүнјадан хәбәримиз јохду. Белә сөһбәтләрә инанардыг. Бејнимиз елә доларды ки, кечә горхудан көзүмүзә јуху кетмәзди. Јатанда да чүрбәчүр горхулу јухулар көрәрдик. Һава гараландан сонра овданларын, һамамларын, гәбиристанын, гара тут ағачларынын јахынлығындан кечмәјә горхардыг.

Бир күн пајызын әввәлләри, бағлардан көчһакөч вахты иди. Мәним дә елә о вахтдан ова чох һәвәсим варды. Ата-бабадан галма өзүмдән узун, ағыздандолма, тәклүләли бир түфәнким варды. Белә түфәнкләрә о вахт «дәниздәнчыхан» ја да «дајандолдурум» дејәрдиләр. Јалан олмасын, елә чахмағы бир пинәчи чәкичи бојда оларды.

Ахшамдан өзүм кими тәзәһәвәс бир јолдашымла сөзләшдик ки, обашдан дуруб дәниз гырағына кедәк, гајығы тутаг. Елә, бах, һәмин бу вәтәкәдән бир аз о јана, сујун гырағында көһнә бир гајыг вар иди. Ким ораны әввәл тутсајды, кәлән гушлар һамысы дүз онун үстүнә чыхачагды.

---

[1] Шараба н—бир атлы, ики тәкәрли миник васитәси.

Елә индики кими, бәлкә бир аз да бундан бәрк хәзри әсирди. Ова тәләсдијимдән, көзүмә һеч јуху кетмирди. Евдә саат-филан да јох иди... Кечәнин бир вахты, түфәнкими гапыб дәниз гырағына чумдум.

Кечә дә елә зүлмәт иди ки, адамын көзүнә бармаг сохсан көрмәзди... Мүхтәсәри, чанымы дишимә тутуб, биртәһәр өзүмү гајыға салдым.

Билмирәм, бир саат, ики саат кечди. Нә һава ишыгланыр, нә јолдашым кәлиб чыхырды. Чаныма горху дүшдү. Күләк көһнә гајыға дәјиб, мин чүр сәс чыхарыр, дәниз нәрилдәјир, ләпә гајығын дөшүнә вуруб, сују үстүмә сәпәләјир, һәрдән гајығы да јериндән тәрпәдирди. Бир јандан исланыб, сојугдан әсирдим, бир јандан да горхудан мәни сојуг тәр басмышды... Бир һалдајдым ки, дуруб кетмәк нәдир, јеримдән тәрпәнмәјә дә горхурдум...

Нә гәдәр вахт кечиб билмирәм...

Бирдән гулағыма дәниз куруултусу, күләјин выјылсындан башга, дејәсән бир сәс дә кәлди. Елә бил кимсә гајығын дөврәсиндә көлмәчәләнмиш сујун ичиндә ағыр-ағыр аддымлајырды. Ајағынын сәсини ајдын ешидирдим. Кумб-кумб... Өзү дә сәс дәниз сарыдан кәлирди. Бојланыб бахмаг истәјирдим, амма елә бил мәни бағламышдылар. Әлим-ајағым сөзүмә бахмырды... Чин-шәјатин, гулјабаны, суадамы барәсиндә бүтүн ешитдикләрим кәлиб көзүмүн габағында дурду.

Нәһајәт «өлмәк өлмәкдир, хырылдамаг нә демәкдир!»—дејиб, биртәһәр бојланыб дәнизә сары бахдым. Нә көрсәм јахшыдыр? Үч адам бојда, тәпәдән дырнаға гәдәр ағлы-гаралы, ала-була узун түклү бир нәһәнк дәниздән дүз мәнә сары кәлир. Гајыға чатмасына беш-алты аддым галыб... Өз-өзүмә дедим ки, јәгин елә суадамыдыр ки, вар.

Ону билдим ки, әлими түфәнкин чахмағына атыб ајаға чәкмәк истәдим. Горхудан әлим әсдијиндән, чахмаг јарыда әлимдән чыхды, түфәнк ачылды. Өзүм дә түфәнкин тәпмәјинин күчүндән кәлләмајаллаг гајығын дибинә ашдым...

Бир дә көзүмү ачанда, ону көрдүм ки, «Суадамы» башымын үстүнү алыб, дејир:

— Ај оғул, нә гајырырсан? Мәни одламышдын ки!..

Өзүмә кәлиб, үзүнә диггәтлә бахдым. Һава азча ишыглашдығындан, кишини лап јахшы таныдым. Һәмин бу вәтәкәнин кешикчиси, чалсаггал, узунбој, енликүрәк бир

киши иди. Һава сојуг вә јағышлы олдуғундан, шәлә папағыны башына гојуб, күркүнү дә әјнинә тәрсинә кејиб, дәниз гырағыны ахтарырмыш ки, көрсүн ләпәләр балыг торуну кәнара атыб, ја јох...

Дилим-ағзым гурумушду. Ахырда зорла дилләниб дедим!

— Ај әми, ахы мәндә нә тәгсир вар? Бир тәһәр-төһүрүнә бах! Нәјә десән охшајырсан, елә билдим суадамысан!

Киши гәһгәһә чәкиб күлә-күлә деди:

— Рәһмәтлик оғлу, әлли илдир дәнизин гырағындајам, һәлә ки, балыгдан, суитидән башга бир шеј көрмәмишәм... Ағлыны башына јығ, оғул, суадамы-зад бош-бош сөздүр. Елә шеј јохдур...

Бу әһвалатдан сонра бир һәфтә өзүмә кәлмәдим. Амма бир хејри олду ки, даһа горхум көтүрүлдү. Суадамы, гулјабаны барәсиндәки бош сөзләрә инанмадым...

3

Чыртданлар јығынчағы

Бош горхуларын нечә әмәлә кәлдијини вә нечә пуч олуб кетдијини ајдын көстәрән бу һадисә, һамымызын өз башымыза кәлмиш буна бәнзәр һадисәләри јадымыза салды. О бири јолдашымыз саатына бахыб деди:

— Вахта һәлә хејли вар. Кәлин, мән дә сизә чаванлыгда башыма кәлмиш бир һадисәни данышым:

— Ингилабын илк илләриндә гуллуг ишләринә көрә, Астара тәрәфләрә кетмишдим. Ахшамүстү бир кәнддә ишими гуртарыб, о бири кәндә кетмәлијдим. Гонаг дүшдүјүм евин саһиби кечә галмағымы тәклиф етди:

— Ахшамын хејриндән күндүзүн шәри јахшыдыр,— деди.—Јолун мешәдәндир, дәјиб-долашан олар...

— Нәјимә дәјиб-долашачаглар? Јанымда нә пул, нә гијмәтли бир шеј вар. Һеч кәслә дә дүшмәнлијим јох...

— Ону демирәм... Гаранлыг кечәдир, мешәнин ичиндә чиндән-һәмзаддан раст кәләр...

Ев саһиби бу сөзләри демәсәјди, бәлкә дә кечә галардым. Амма, дүзү, бу мәнә тохунду. О вахт һәлә дәрин сәвадым, тәһсилим олмаса да, амма белә шејләрә һеч әввәлдән инанмаздым. Өзүм дә маариф саһәсиндә ишләјирдим, мәктәбләри јохламаға кетмишдим. Белә сөзләрә

мә'на вә әһәмиjjәт версәjдим, көрән, ешидән нә деjәрди! Ев саһибинә күлә-күлә дедим:

— Чиндән, һәмзаддан, гулjабаныдан һеч горхум jохдур!

Нә исә, аты миниб jола дүшдүм. Мешәнин ичиндә һава лап гаралды. Аjсыз-улдузсуз гаранлыг бир кечә...

Бир хejли кетмишдим ки, кечә гушларынын түк үрпәрдән гәһгәһәсиндән, чаггалларын, чанаварларын улашмасындан вә әслини билмәдиjим чүрбәчүр әсрарәнкиз сәсләрин мешәни долдурмасындан мәни jаваш-jаваш ваһимә басмаға башлады. Кәлмәjимә пешман олдум, амма даһа кери гаjытмаг да мәнә ар кәлирди. Һәм дә jолун чоху кедиб, азы галмышды.

Ушаглыгда ешитдиjим горхулу рәваjәтләр һараданса бир-бир jадыма дүшмәjә башлады. Чинләр, пәриләр, гулjабанылар, әрдолар, гарабасдылар, нә билим даһа нәләр, нәләр... Бунлары нә гәдәр башымдан говуб, башга шejләр барәсиндә дүшүнмәк истәjирдимсә, олмурду ки, олмурду. Һәр ағач, һәр будаг көзүмдә бөjүjүб чүрбәчүр горхунч шәкилләр алырды.

Мән бу гара хәjалларла әлбәjаха олдуғум бир заманда бирдән деjәсән көзүмә бир ишыг да көрүндү, jох олду, jенә көрүндү. Көзләримi jумуб ачдым, овушдурдум... Jох, ишыг нәинки jох олмур, ачыг-ашкар көрүнүр, һәтта деjәсән кет-кедә бөjүjүр, бөjүjүрдү.

Jаваш-jаваш гулағыма тар-гавал сәсләри дә кәлмәjә башлады. Әлим-аjағым сусталды. Jәгин ки, алтымдакы ат да мәним сүстлүjүмү дуjмушду ки, о да аддымларыны jавашыдыб, ахырда дajанмышды. Мән дә көзүмү гаршымдакы ишыға зилләjиб, донуб галмышдым...

...Лап ашкар көрүрдүм, ки, jолун тән ортасында бир тонгал галанмышдыр. Дөврәсиндә, нечә деjәрләр, боjу бир гарыш, саггалы ики гарыш, гырмызысаггал чыртданлар һалаj вуруб jаллы кедирләр. Тонгалын үстүндән о тәрәф-бу тәрәфә һоппанырлар. Чыр сәсләрлә ағыз-ағыза вериб маһны деjирләр, бир гара пишик дә тонгалын башында отуруб гавал вурур...

Мән һеjрәт вә дәһшәт ичиндә бу гәрибә дәскаһа бахабаха галмышдым ки, бирдән лап jанымда кур бир сәс ешитдим:

— А jолда дуран, кимсән?!..

Бу ани сәсдән диксиниб елә дик атылдым ки, азча галды атдан jыхылам. Бир анда тонгал да, гырмызысаг-

гал чыртданлар да, чал-чағыр да,—һамысы jоха чыхды. Jухудан аjылмыш адамлар кими, кал бир сәслә чаваб вердим:

— Jол кечәнәм, аj jолдаш...

— Jол кечәнсән, кеч дә, даһа нијә дурубсан?

Кишиjә демәjә сөз тапмадым. Сонра кедәчәjим кәндин jолу бу олуб-олмадығыны хәбәр алдым.

— Өзүдүр ки, вар, бир азча да кетсән, чатарсан...

Киши атыны сүрүб кетди.

Онунла данышанда диггәт етмишдим: ағзында папирос варды, көзүмә көрүнән вә горхудан нәзәримдә бөjүjүб тонгала дөнән шеj, һәмин папиросун ишылтысы имиш. Тар-гавал сәсинә дөнән шеj исә, атын боjнундакы хырдача зынгыровларын сәси имиш. Галан шejләри дә ваһимәjә дүшмүш хәjалым өзү jарадыбмыш.

Достумуз сөһбәтини гуртарыб деди:

— Будур, бу да бош горхулардан биринин әмәлә кәлмәси вә jох олмасы!..

Сиjаси мааријф саһәсиндә ишләjән о бири jолдашымыз бу кечә көрүб ешитдиjимиз һадисә вә сөһбәтләрә jекун вуруб деди:

— Бош горхулар вә ваһимә дejилән шеj, будур, белә әмәлә кәлир. Бунлар доғру-дүзкүн изаһ едилмәjәндә, мөвһумата чеврилир. Мәсәлән, елә букүнкү биринчи һадисәни, достумузун харабалыгдан нәғмә-мусиги ешидиб, ишыг көрмәсини көтүрәк; әкәр о, тәк олсаjды вә бизимлә бирликдә буну jохлаjыб, бу гәрибә сәс-күjүн вә ишылтынын нә олдуғуну ашкара чыхармасаjды, һәмин һадисә бир сирр вә мөвһумат кими jадында галачагды. Буну таныш-билишинә дә данышыб, өзү истәсә дә, истәмәсә дә, мөвһумат jajачагды.

Салман кишинин данышдығы суадамы әһвалатыны көтүрәк. Әкәр онда кәнч Салман һәмин кишини суадамы биләндә, дуруб гачсаjды вә ja белә һалларда чох вахт олдуғу кими, өзүндән кедиб jыхылсаjды, баш-көзү әзилсәjди, киши дә ону көрмәjиб чыхыб кетсәjди,—сонра Салман киши бүтүн өмрү боjу анд ичиб һамыны инандырмаға чалышачагды ки, суадамыны өз көзү илә көрүб вә куjа суадамы ону дөjүб, баш-көзүнү әзибмиш...

Үчүнчү, чыртданлар jығынчағыны көрән достумуз да

атын башыны чевириб гачсајды вә бу әһвалатын үстү ачылмасајды, бу да «көзлә көрүлмүш» мөвһум һадисәләрдән бири кими јајылыб, белә бир рәвајәт олачагды...

* * *

Дан сөкүлүр, күндоған тәрәф ачыг-јашыл бир рәнк алырды. Буну көрүб дедим:

— Дүздүр, бунларын һамысынын көкүнү кәсмәк лазымдыр, анчаг артыг һава ишыглашыр, овун вахтыдыр...

Ијул, 1951

КӨЗӘЛЛИЈИН КЕШИЈИНДӘ

Кәсин ејши-нушу, кәләнләр, сусун!
Јорғаны думандан, дөшәји јосун,
Бир јорғун пәри вар,—бир аз ујусун,
Ујусун дағларын маралы Көј көл!.

Ә. Чавад

1

Вурғун бахышларла

Учал көзләринә инанмады... Јериндәчә донуб галды. Бу нә көзәлликди, бу нә мө'чүзә иди!

О, Көј көлүн шәкилләрини чох-чох көрмүшдү. Ән адлы-санлы рәссамларын чәкдикләри лөвһәләрдә дә, рәнкли кино екранларында да, һәтта конфет, шоколад гутуларынын вә рәнкбәрәнк шүшәләрин үстүндә дә... Бүтүн бу шәкилләрин ән көзәлләри, һәтта зәрли чәрчивәләрә салынмыш ән бәзәкли-дүзәкилиләри дә бу мәнзәрәнин гаршысында, күнәш гаршысында шам ишығы кими көрүнүрдү.

Бу нә көзәлликди!.. Белә көзәл бир мәнзәрәни анчаг ән бөјүк устад—ана тәбиәт јарада биләрди!

Сәһәр шәфәгләринин зәриф көјүмтүл-бәнөвшәји ишығында дағларын сәрин нәфәси көлүн үзәриндәки инчә түл пәрдәни ағыр-ағыр галдырдыгча, күзкү суларын гојнунда башга бир аләм чанланырды. Ән көзәл нағылларда, ән ширин рө'јаларда чанланан әфсанәләр аләминдән даһа көзәл бир аләм...

Түнд-јашыл мәхмәр әтәкләрини көлдә јујан көзәлләр кими һалај вурмуш чәркә-чәркә шам ағачлары пилләпиллә учалыр, вүгарлы Кәпәзин јалчын гајалары сыјрылмыш хәнчәрләр кими бу көзәлләри, бу көзәллији санки јадлардан-јағылардан горујурду...

Көлүн бүллур сулары пәнбә булудлары, гызыл шәфәг-

ләри, јашыл тәпәләри, сары-гызыл гајалары гојнуна алыб ағыр-ағыр ләнкәр вурдугча, сәдәф кими мин рәнкә чалырды...

Јох... јох... Инди Учалын көзләри гаршысындакы бу мәнзәрәни тәсвир етмәјә нә рәнкләр, нә сөзләр чатышмаз... Бу учсуз-бучагсыз сәманын дәринлијини, бу дағ һавасынын этирли сәринлијини, бу әлван чичәкләрин, рәнкарәнк кәпәнәкләрин сајрышмасыны, бу хырдача гушларын чивилтисини, көлүн гојнунда көј гуршағына бәнзәр ала балыглары һансы бојаларла, һансы сөзләрлә тәсвир едә биләчәксән!..

Ахы Көј көл тәкчә су, мешә, чәмән-чичәк, сәма, сәрин һава, көјдә сүзән гушлар, суда үзән ала балыглар дејил... Бунлар һамысы бирликдә Көј көлдүр,—Көј көл бунларын һамысы демәкдир!..

Учал илк дәфә көрдүјү Көј көлү белә вурғун бахышларла сејр едә-едә дүшүнүрдү. Ахы о рәссам олмаг истәјирди. О, мәктәбдә једдинчи синифдә охуја-охуја, Бакы Пионерләр сарајынын рәссамлыг дәрнәјинә дә кедирди. Инди бура, Көј көлә дә, әслиндә бахсан, елә бу мәгсәдлә, һәм пионер дүшәркәсиндә—истираһәт етмәк, һәм дә етүдләр чәкмәк мәгсәди илә кәлмишди. О, дәрнәкдә јалныз шәкилләр чәкмәк, јалныз мүәллимин көстәришләрини јеринә јетирмәклә кифајәтләнмәјиб, рәссамлыға даир китаблар охујур, әлавә чохлу етүд чәкирди.

Учал јахшы билирди ки, тәбиәт көзәллији дә инсан көзәллији кими, јалныз заһири дејилдир. Инсан көзәллији јалныз гара көзләрдән, алма јанаглардан, гәләм гашлардан дејил, әсил дахили аләмдән, инсанын ағлындан, камалындан, зәкасындан, билијиндән ибарәт олдуғу кими, тәбиәт көзәллији дә, онун сәрвәтләриндән, не'мәтләриндән ајры ола билмәз.

Учал Бакыда Абшеронун сәрт һавасында боја-баша чатмыш, каһ дузлу-сәрин, каһ да ган дондуран дәли хәзринин, јајда јандырыб-јахан, гышда гылынч кими кәсән килаварын ләззәтини дадмышды. Билкәһин, Галакаһын јалчын гајалы саһилләри, Пиршағынын сәдәф-гумсал чимәрликләри дә, һәтта, Бајылын, Гарадағын, Сангачалын нефт гохујан боз гајалыглары да онун нәзәриндә ајры чүр көзәлликләр иди. Көј көл, мәсәлән, «Једди көзәл» балетиндәки рәггасәләр кими инчә, зәриф бир көзәллијә маликдирсә, Абшерон да, әлиндә силаһ, јалчын гаја

башында сәрһәд кешијиндә дуран чәсур әскәри, нәһәнк далғалара синә кәриб дәниз буруғундан «гара гызыл» чыхаран мәрд нефтчини хатырладыр.

* * *

Учал дүшәркә рәисинин вә пионер баш дәстә рәһбәринин ичазәси илә, каһ сәһәр еркән, каһ ахшам күн батана јахын, һәтта һәрдән ајлы кечәләрдә дә Көј көлүн саһилини кәзиб, саатларла сејр едир вә етүдләр чәкирди. Көлүн үмуми мәнзәрәси о гәдәр чох чәкилиб јемәкханалардан, кино фојеләриндән, су павилјонларындан, мағазалардан асылмышды ки, ону бир даһа чәкмәк мараглы дејилди. Дүздүр, һәр рәссам ејни мәнзәрәни тамамилә өзүнәмәхсус бир тәрздә, јени, орижинал бир әсәр кими јарадыр. Амма Учал һәлә рәссам дејил, адичә һәвәскар иди, бир дә ки, бу гәдәр көзәл, рәнкарәнк мәнзәрәләр ола-ола, чәкилмиш ејни мәнзәрәни тәкрар етмәјә нә еһтијач варды?..

Буна көрә дә Учал көлүн һәндәвәриндә ән учгар јерләри гарыш-гарыш кәзир, һәм дојунча ләззәт алыр, һәм дә чәкмәк үчүн ән мараглы вә көзәл мәнзәрәләр сечирди.

Әлбәттә, дүшәркә рәиси вә дәстә рәһбәри Учалы учгарлара тәк бурахмырдылар. Вахтлары оланда, өзләри онунла кедир, олмајанда комсомолчу кәнчләрдән бир-ики нәфәри она гошурдулар. Әввәлләр бу, Учала бир гәдәр тохунурду, е'тираз едиб дејирди:

— Нијә зәһмәт чәкирсиниз? Мән ушаг дејиләм ки... һәм дә бура Африка чәнкәлликләри дејил ки, вәһши филләрә, кәлләрә, кәркәданлара, асланлара, гапланлара раст кәләм...

Дүшәркә рәиси исә, ону баша салыб демишди:

— Дүздүр, бурада јыртычы һејванлар јохдур, амма дүшәркәдә динчәлән һәр бир мәктәбли үчүн биз мәс'улуг. Ја кәрәк сән дә јалныз режимлә мүәјјән едилмиш вахтларда, һамы илә бирликдә чыхасан,—онда нә мәнзәрә сечмәјә, нә дә етуд чәкмәјә имканын олар,—ја да кәрәк адам гошаг ки, сәндән хатирчәм олаг.

Учал чарәсиз разылашмышды. О, бир нечә дәфә дүшәркә рәиси вә пионер баш дәстә рәһбәри илә кетмишди. Амма белә һалларда о сыхылыр, дарыхыр, онлара зәһмәт вердији үчүн, вахтларыны алдығы үчүн хәчаләт чәкир вә етүдү тез-тәләсик гуртармаға чалышырды...

2

Тәбиәт ашигләри

Анчаг бир аз сонра ишләр дүзәлди. Белә ки, дүшәркәдә ики нәфәр кәнч тәбиәт ашиги дә она јолдаш олду. Бунлардан бири рәссамлыг мәктәбиндә охујан Ганбај, бири дә бәдән тәрбијәси институтунун тәләбәси Елман иди. Һәр икиси дүшәркәдә пионер дәстә рәһбәри идиләр. Ганбај һәм дә јахшы идманчы иди. Охудуғу мәктәбин чемпиону сајылырды. Мәктәблиләр арасында кечирилән јарышларда самбо күләши үзрә биринчилик газанмышды. Өзү дә фәал дружиначы иди. Ганун-гајда позанларла мүбаризәдә милис органларына јахшы көмәк етдији үчүн дәфәләрлә рәсми тәшәккүрнамә вә дружиначы нишаны алмышды.

Елман буралы олдуғундан, Көј көлүн гыраг-бучағына чох јахшы бәләд иди. Учал етүд чәкмәјә әсасән сәһәр тездән, һәлә дүшәркә ишә башламамыш вә ја ахшамүстү, дүшәркәдә әсас мәшғәләләр гуртардыгдан сонра кетдијиндән, бу вахт ишдән азад олан Ганбај илә Елман да онунла бирликдә кедә билирдиләр. Бу барәдә дүшәркә рәисинин разылығыны алмышдылар. Беләликлә, бир үчлүк јаранмышды ки, бунлара дүшәркә јолдашлары зарафатча «бәдии бригада» ады гојмушдулар.

Бу «бригада» дүшәркәнин ичтимаи һәјатында фәал иштирак едир, чүрбәчүр шәнликләрин, сәһнәчикләрин, дивар гәзетинин вә саир мәдәни тәдбирләрин бәдии тәртибатына көмәк едирди.

«Бригада»нын иши чох јахшы кедирди. Учал вәзифәтиндән тамамилә разы иди. Ганбај чох сакит, утанчаг бир оғлан иди. Башыны ашағы салыб сакитчә етүд чәкәр, һәрдән Учал сорушанда, она да аз-чох көмәк едәрди. Елман исә, чох зирәк, өзү дә ше'р һәвәскары иди. Ашыгсајағы мәзәли гошмалар јазарды. Бир дәфә көлдә кәзән гајыглардан учалан Азәрбајчан, күрчү, Украјна маһныларыны ешидиб, Елман өз јолдашларына деди:

— Јахшы, сиз мәнзәрә етүдү чәкин, мән дә ше'р етүдү... Бир саатдан сонра көрүшәк, көрәк кимин етүдү јахшыдыр.

Белә дејиб, Елман «илһам алмаг үчүн» бир аиача

дырмашды. Бир аздан гајыдыб кәлди. О, мәшһур «Көј көл» ше'ринә белә бир бәнзәтмә јазмышды:

Көј көлүн гојнунда чәлала бир бах:
Күрчү, украјналы, молдаван, газах...
Бизимчин әзиздир бурда һәр гонаг,
Олурса гој олсун һаралы, Көј көл!

Елманын бу ше'ри Учалын һәмин мәнзәрәни тәсвир едән шәкли илә бирликдә дүшәркәнин дивар гәзетиндә чыхмышды.

3

Кизләдилмиш гајыг

Анчаг Елманын бир аз дәчәллији дә варды. Кah көрүрдүн јолдашларыны зарафатла мешәдә аздырыб, хејли никаран гојдугдан сонра јенә дә тапырды. Кah кизлинчә бир-ики алабалыг тутмаг, көлдә чиммәк кими әјләнчәләр тәклиф едирди. Бир дәфә белә бир дәчәллик аз гала чох пис нәтичә верәчәкди

Онлар көлүн учгар бир јериндә ағачларын арасында кизләдилмиш кичик бир гајыг тапмышдылар, Елман һәмин саат гајығы ачыб, көлдә үзмәји вә көлүн ичиндән саһилин көрүнүшүнү чәкмәји тәклиф етмишди.

Һәмишә Елманын дәчәлликләринин габағыны алан Учал бу дәфә алданды. Ахы тәклиф доғрудан да чох мараглы иди. Бу вахта гәдәр чәкдикләри етүдләр һамысы көлүн саһилдән чүрбәчүр көрүнүшләри иди. Инди көлдән саһили чәкмәк доғрудан да һеч пис олмазды. Буна көрә дә Учал разылашды. Анчаг һәм һава јаваш-јаваш буланырды, һәм дә гајыг чох кичик иди, өзү дә көрүнүр, су бурахырды, чүнки ичиндә хејли су варды вә ону бошалтмаг үчүн әјри-үјрү, паслы бир консерв гутусу да гојулмушду. Буна көрә Учал бир гәдәр чәкинди. Буну көрән Елман ону чырнатмаға башлады:

—Һә, а бакылы баласы, дејәсән горхурсан? Бәс дејирдин ки, дәниздә дағ бојда далғаларын гојнунда үзүрмүшсән...

Бу сөзләр доғрудан да Учалы тәрпәтди, она тохунду. Бир гәдәр инадла деди:

— Јох, һеч нәдән горхуб еләмирәм. Амма гајыг кичик, өзү дә дешик. Ганбај минә билмәз. Мән дә етүд гутуму

апармырам. Исланыб хараб олар. Елəчə бир азча кəзəк, көрək нечəдир.

Буну дејиб гајыға сары јөнəлди. Елман да елə буна бəнд иди. Тез хырдача күрəкləри əлинə алды. Учал да тəнəкə гутуну көтүрүб, гајығын ичиндəки сују бошалтмаға башлады.

Онлар саһилдəн јүз метрə гəдəр узаглашмышдылар. Доғрудан да бурадан саһил чох көзəл көрүнүрдү. Ашағыдан јухары амфитеатр кими учалан гајалар чох əзəмətли вə вүгарлы иди.

Учал һəр ан дəјишəн бу рəнкарəнк мənзəрəни сеjрə далыб, гајығын сујуну бошалтмағы унутмушду. Бирдəн ајагларынын исландығыны дујду. Əјилиб сују бошалтмаға башлајачагды ки, гəфилдəн дəһшətли бир курулту гопду. Һава бир анда гаралды вə гəрибə уғулту сəси һəр jери бүрүдү. Шиддətли долу јағмаға башлады. Өмрүндə долу көрмəјən Учал өзүнү итирмишди.

Əввəл хырда, дүjү бојда јаған долу, бирдəн-бирə ириləшиб фындыг бојда, һətta арада гоз бојда сəпələнмəjə башлады. Ири долу дəнələри адама дəjəндə јаман бəрк ағрыдырды. Горунмаға да һеч бир шеj јох иди.

— Ај аман! Бу нədир?!—дејə Учал пенчəjинин ətəjини чətир кими башы үзəринə чəкди. Əввəлчə Учала күлүб саташмаг истəjən Елман, өзү дə долунун чох шиддətлəндиjини көруб, чашбаш олду вə гајығы чəлд дөндəрмək истədикдə, күрəjин бири əлиндəн сүрүшүб көлə дүшдү. О, күрəjи чəлд тутмаг үчүн кəскин бир һəрəкətлə суја əjилдикдə, Учал да јаны үстə јыхылды. Хырдача гајыг мүвазинətини итириб чеврилди, икиси дə суја дүшдү.

Бу, Учал үчүн о гəдəр көзлəнилмəз олду ки, илк анда башларына нə кəлдиjини анлаја билмəди. Дəнизин нисбətən илыг вə ағыр, дузлу сујуна өjрəшмиш Учал буз кими сојуг вə һава кими jумшаг көл сујуна дүшəндə, санки бумбуз бир бошлуға jуварланды вə башыашағы дүз сујун дибинə кетди. Елə бил ки, Учал Билкəһин сылдырым гајаларындан Хəзəрə атылыб балыг кими үзəн, сујун дибиндə мајаллаг ашан, jарышларда бүтүн jашыдларыны өтəн Учал дејилди. Санки əл-голу бағланмышды. О, jалныз бурнунда сојуг көл сујунун гычыгландыран гохусуну дујдугда, гејри-иради чығырмаг истəjəркəн, ағзына су долдугда, санки өзүнə кəлиб, көзлəрини ачды вə өзүнү көjүмтүл бир ала-торанлыгда көрдү. Jухарыдан нəсə, нəһəнк бир көлкə үзүб она сары кəлирди. Учал əл-гол атмаға чалышанда, һəмин көлкə она чатыб, сых гара

сачларындан јапышды вə јухары чəкмəjə башлады. Учал əл-ајағы илə бəрк тəкан вуруб, кəскин бир һərəкətлə башыны силкələди вə көлкəнин пənчəсиндən гуртарыб сүр'-этлə сујун үзүнə чыхды.

Учал ағзыны кениш ачараг бир нечə дəфə һава алыб фынхырдыгдан сонра, Елманын һəjəчандан ири-ири ачылмыш көзлəрини, бозармыш сифətини көрдү, никаран титрək сəсини ешитди:

— Ə, һардасан?.. Горхма, əлини мənə вер... амма кен дур, мəндən јапышма ha!.. Јохса...

Бирдəн Елман, сөзүнү јарыда гојуб:

— Ај аман!—дејə бир əлини башына апарды вə һəмин саат суја батды.

Онун башына гоз бојда бир долу дəнəси елə дəjди ки, таггылтысыны Учал да ешитди, һətta бу вəзиjjətдə ону күлмək дə тутду. Амма елə бу анда ики долу дəнəси далбадал онун да башына дəjди, о да гејри-ихтиjари əлини башына апарыб уфулдаја-уфулдаја суја баш вурду.

Бир ан сонра икиси дə бирдəн башларыны судан чыхардылар. Елман Учалын да чох jахшы үздүjүнү көрүб, даһа архajын олду. Инди икиси дə долудан горунмаг үчүн даһа чох суалты үзə-үзə саһилə jөнəлдиләр.

Əлбəттə, бу һадисəни һəр үчү һамыдан кизлин сахлajырды. Чүнки дүшəркə рəиси вə пионер баш дəстə рəһбəри бу дəчəлликдən хəбəр тутсajдылар, онлары бир дə буралара гоjмаздылар. Амма сонралар өзləри өз аралarында һəмин гајыг əһвалатыны хатырлajыб күлүшүр, бир-биринə саташырдылар.

4

Гум үзəриндə изləр

Анчаг бу гајыг əһвалаты jалныз белə əjлəнчəли бир мачəра кими галмады. Ишин далысы даһа мараглы олду вə чидди бир һал алды...

Һəмин күн долу бирдəн башландығы кими, бирдəн дə кəсмишди. Учал илə Елман һəлə саһилə чатмамыш, долу ара вермиш, булудлар сеjрəкləшмиш, күн чыхмышды...

Онлар үст-башларыны гурудуб, сəлигəjə салдыгда, бирдəн-бирə Елман фикирləшди ки, бу гајыг бурада һардандыр вə киминдир?

Көj көл вə этрафы дөвлəт горуғу олдуғундан, бурада

һәр чүр ов, о чүмләдән балыг тутмаг да гәти гадаған иди. Бәлкә бу гајыг ганунсуз балыг овлајанларын гајығыдыр? Ахы Көј көлүн хырдача гырмызы-гара халларла нахышланмыш, сәдәф кими рәнкдән-рәнкә чалан дадлы-ләззәтли мәшһур алабалығы мөһтәкирләр арасында јахшы пула кедирди!..

Елман бу шүбһәсини Учала, Ганбаја да деди. Онлар да бу фикрә шәрик олуб, гәрара алдылар ки, бурада пусгу гуруб күдсүнләр.

Гајығы әввәлки кими һәмин јердә ағачларын арасында кизләдиб кетдиләр.

Ертәси күн јолдашлар етүд чәкмәјә кәләндә, һәр шејдән әввәл гајығы јохладылар. Гајыг јериндә јох иди. Елман тәәссүфлә әлләрини бир-биринә вуруб деди:

— Ваj сәни! Һәрифләри дујуг салмышыг. Јәгин гајығын јериндән тәрпәндијини билибләр, одур ки, јерләрини дәјишибләр. Бәлкә бир мүддәт буралара һеч јахын дүшмәјәчәкләр... Һајыф! Һајыф!..

Учал да онунла разылашды:

— Еләдир ки, вар... Һәрифләр изләрини аздырмаг истәјирләр.

Бу вахта гәдәр динмәз-сөјләмәз дуран вә лагејд көрүнән Ганбај диггәтлә јерә бахмагда, санки нәсә ахтармагда иди. Һәтта о әјилиб чөмәлди, чох хырда бир шеј итирибмиш кими, бармағы илә јери гарыш-гарыш јохлајајохлаја, елә бил нәји исә өлчүб-бичирди. Бир нечә аддым саһилә сары кедиб гајытды.

Бирдән Ганбај башыны галдырыб деди:

— Дүздүр, еләдир ки, вар, үч нәфәрдирләр!..

Учал тәәччүблә сорушду:

— Нә дүздүр? Нечә үч нәфәр?

Елман да дилләнди:

— Ә, сән јухулу кими өз-өзүнә нә данышырсан?

Ганбај јердәки ләпирләри онлара көстәрә-көстәрә баша салды:

— Бах, бу үч ләпир бизимкидир. Бунлар да онларынкы... Бах, биринин ајағында алты дилик-дилик чәкмә вар. Сол дабаны әјри, сағ дабанында налын бир јаны сыныб... Биринин ајағында узунбурун, чустсајағы көһнә бир галош вар. Алтынын хову кедиб, сол тајы буруна јахын дешилиб. Биринин дә ајағында алты хам көндән чуст вар, чарыг кими, дабансыз...

Бах, бу галошлу илә чәкмәли саһилә кедиб, гајыға ми-

нибләр, чустлу исә, көлүн гырағы илә, колларын арасы илә јәгин ки, гајыдан баш онлары гаршыламаға кедиб...

Мәнә белә кәлир ки, һеч дујуг-зад дүшмәјибләр. Һәрифләр өз ишләриндәдирләр. Бах, бу чустлунун изи илә кетсәк, онларын ја өзләринә раст кәләчәјик, ја да, кечикмишиксә, бош гајығы тапачајыг...

Учал илә Елман бир јердәки изләрә, бир дә бир-бирinин үзүнә бахыб гејри-ихтијари:

— Дүздүр, еләдир ки, вар!..—дејә һәмин излә кетмәк истәдиләр. Ганбај онлары сахлады.

— Бир дајанын көрүм, ај гочаглар! Һара белә? Бәс билмирсиниз ки, еһтијат икидин јарашығыдыр? Бу чүр адамлардан һәр шеј көзләмәк олар. Бирдән чинајәт башында онлара раст кәлдик, нә еләјәчәјик?

Дүзү, бу барәдә һеч кәс фикирләшмәмишди.

Доғрудан да белә адамларла үз-үзә кәлсәјдиләр. нә едәчәкдиләр? Һәрифләр елә әлләрини галдырыб бу ушаглара тәслим олмајачагдылар ки! Ахы дәфәләрлә елә олмушду ки, ганунсуз гуш, чејран вә балыг овлајанлар лап әли силаһлы горугчулара да мүгавимәт көстәрмиш, һәтта ган да төкмүшдүләр...

Буну фикирләшәндә, јолдашларын чанларына горху дүшдү. Бир ан дурухуб галдылар. Бирдән Учал әлини етүд гутусуна чырпыб севинчәк деди:

— Тапдым!.. Дејәрик ки, буралара кәзмәјә чыхмышыг. Икимиз рәссамыг, биримиз дә шаир... Сизин гонағынызыг. О балыглардан бир-икисини пул илә бизә сатын! Түфәнкимиз јох, тапанчамыз јох, әјнимиздә милис, ја горугчу формасы јох. Бизи јемәјәчәкләр ки... Кәлин кедәк!

5

Шүбһәли сәсләр

Онлар изи тутуб кетдиләр. Јарым километрә гәдәр колларын, ағачларын арасы илә кетдикдән сонра из јенә көлүн саһилинә сары дөнүрдү.

Бирдән онлар аддым сәсинә бәнзәр су шаппылтысы ешитдиләр. Үчү дә бирдән јериндә донуб галды.

Нәфәсләрини дә гысыб динләмәјә вә сәс кәлән тәрәфә диггәтлә бахмаға башладылар. Араја елә бир сакитлик чөкдү ки, онлар тез-тез дөјүнән үрәкләринин тыппылты-

сыны ешитдиләр. Дүзү, үчүнүн дә үрәји учунурду. Ким билир, нә олачагды...

Су шаппылтысы јенә ешидилди. Бирдән Ганбај шәһадәт бармағыны додагларына апарыб, јолдашларына сусмағы, көзләри илә исә, сәһилә тәрәф бахмағы ишарә етди. Онлар да һәмин јерә бахдыгда көрдүләр ки, ана-бала ики әлик көлүн гумсал сәһилиндә дизә гәдәр суја кириб, көлдән су ичир, тез-тез башларыны галдырыб, гулагларыны шәкләјә-шәкләјә бојланырлар.

Сүбһүн бәнөвшәји шәфәгләриндә әримиш күмүш ками донуг-донуг ишылдајан суларын фонунда, јарпагларын, будагларын инчә шәбәкәси арасындан бу бир чүт әлијин көркәми о гәдәр көзәл, о гәдәр чазибәли, хәјали бир мәнзәрә иди ки, һәгигәтдән чох рә'јаја бәнзәјирди.

Учал јавашча фотоапаратыны тушлајыб дүјмәсини басдыгда, әликләр диксиниб, бир анда јерләриндән гопдулар вә колларын арасында көздән итдиләр.

Елманла Ганбај икиси дә бирдән һејфсиләниб сәсләндиләр:

— Е-е-еһ, нејләдин!.. Гојмадын бир дојунча бахыб ләззәт алаг!

Учал өзү дә тәәссүфләнди:

— Нејләјим... ахы, белә бир фүрсәт бир дә әлә дүшмәзди... Горхмајын, рәнкли фотолентинә чәкмишәм. Кәрәк лап јахшы чыха. Һәрәнизә бөјүк өлчүдә бир сурәтини бағышлајачағам. Онда дојунча бахарсыныз...

Бирдән јахындан боғуг бир партлајыш, сонра да тәшвишли һәниртиләр ешидилди. Бир анда әтрафы түнд кимјәви ај верән гаты түстү бүрүдү.

Јолдашлар сәс вә түстү кәлән тәрәфә чумдулар. Һамыдан ирәлидә кедән Елман бирдән дуруб әлләрини јухары галдырды вә јанларына ачды. Ганбајла Учал да јерләриндә донуб галдылар.

Елман әли илә ирәлини көстәрди. Онлар галын колун будагларыны јавашча аралајыб, диггәтлә бахмаға башладылар.

6

Чинајәт башында

Көлүн голтуг кими сәһилә узанмыш кичик бир парчасында ики нәфәр һәмин дүнәнки хырдача гајығын ичиндә дуруб партлајышын зәрбәсиндән кејикмиш, архасы үстә

чеврилмиш алабалыглары күрәкләрлә вура-вура сәһилә доғру күрәјир, бир нәфәр дә гуршаға гәдәр суја кириб, балыглары икиәлли гамарлајыб сәһилә атырды.

Һәрифләрин башлары «ишә» елә бәрк гарышмышды ки, һәр чүр еһтијаты тамамилә јаддан чыхармышдылар. Көрүнүр, бу пешә илә чохдан мәшғул идиләр вә бу учгарларда бу вахта гәдәр онлара һеч кәс мане олмамышды.

Чинајәткарлары күдән бу үч кәнчин ичиндә зәһирдә һамыдан сакит көрүнән, динмәз-сөјләмәз һәрәкәт едән вә еһтијатлы олмағы мәсләһәт көрән Ганбај бирчә анда тамам дәјишди. О өз дружиначылыг тәчрүбәсиндән јахшы билирди ки, бу чүр оғру-әјриләр зәһирдә һај-күј салсалар да, өзләриндән дејиб ловғалансалар да, әслиндә чох горхаг олурлар. Беләләринә гаршы гәти һәрәкәт етмәк лазымды.

Белә дүшүнүб, Ганбај тез јолдашларына сары дөндү, јавашчадан пычылдады:

— Һеч горхмајын, ардымча!..

О, бирдән судакы чанинин үстүнә шығыјыб гартал кими чијнинә гонду, голларыны архаја буруб, ону судан гыраға чәкди, јерә јыхды. Архадан јетишән Учал вә Елманын көмәји илә һәрифин өз кәмәрини ачыб, голларыны, ајагларыны мөһкәм бағлады.

Бу әмәлијјат о гәдәр ани олду ки, гајыгдакы һәрифләр чашыб галдылар вә инсан сәсиндән чох һејван бөјүртүсүнә бәнзәр сәсләрлә чығырышмагдан башга һеч бир шеј едә билмәдиләр.

Онлар хырдача гајығын ичиндә тыханыб галмышдылар. Өзләрини итирдикләриндән, һәрәси бир јана күрәкчәкир, гајыг сәрхош кими јырғалана-јырғалана, јеријәчә һәрләнирди. Нәһајәт бири ајаға галхмаг үчүн кәскин бир һәрәкәт етдикдә, гајыг чеврилди, һәрифләр икиси дә пал-палтарлы шаппылты илә суја дүшдүләр.

Бурада көл хејли дәрин иди. Бири чапалаја-чапалаја биртәһәр өзүнү суда сахлајыб, сәһилә доғру үзүрдүсә дә, о бири балта кими елә бирдән-бирә суја батды. Бир аз сонра јөндәмсиз бир һалда әл-гол ата-ата, башыны азачыг судан чыхарды, боғуг, хырылтылы сәслә бөјүрдү:

— Вај... ба-а-ат... а...ы...

Елман чәлд сојунуб суја атылды, баш вуруб сујун алтында онун әтәјиндән јапышды вә чәкә-чәкә чыхарды.

Бу вахт о бири һәриф дә зор-күчлә үзә-үзә, төвшүјә-төвшүјә сәһилә јахынлашырды. Ганбај илә Учал ону ла-

јиг олдуғу кими гаршылајыб, јерә јыхдылар, әл-голуну бағладылар.

Елманын судан чыхардығы адамын исә, әл-голуну бағламаға һеч еһтијач јох иди. О, јарыбоғулмуш, һушуну итирмишди. Елман ону үзүгојлу јыхыб, гарнынын алтындан тутуб галдырыр, чијәрләринә долмуш јосунлу сују бошалтмаға чалышырды. Һәр шејдән әввәл ону өлүмдән хилас етмәк лазым иди.

* * *

Бир нечә күн сонра дүшәркәнин дивар гәзетиндә Учалын чәкдији рәнкли фотошәкил—сүбһүн бәнөвшәји шәфәгләриндә әримиш күмүш кими донуг-донуг ишылдајан суларын фонунда јарпагларын, будагларын инчә шәбәкәси арасында көлдән су ичән ана-бала бир чүт әлијин шәкли илә јанашы, һәмин үч чанинин дә тәләф етдикләри бир галаг алабалыгла бирликдә шәкилләри верилмишди. Бунларын үзәриндә ири һәрфләрлә белә бир башлыг јазылмышды:

Көзәллијин кешијиндә

Һәмин һадисә барәсиндә верилән мүхтәсәр мә'лумат Елманын јаздығы белә бир ше'р-шүарла гуртарырды:

Бу көзәллик
бизә
улу бабалардан
јадикардыр.
Үрәкдән сев,
гәдрини бил,
наданлардан гору, артыр!

Сентјабр, 1967

ШАҺИН

1

Нәнәмин нағыллары

Балача Камал нәнәсинин нағылларыны чох хошларды. Һәлә алты-једди јашларындан Камал һәр кечә нәнәсинә бир-ики нағыл сөјләтмәмиш јатмазды. Бу нағыллар нә көзәл, нә мараглы нағылларды; бу нағылларда адамлар гәрибә халчалара миниб көјләрдә учардылар; елә гушлар варды ки, гәһрәманлары ганадларына алыб, једдииллик јолу бир көз гырпымында кедәрди. Һәлә бу нағыллардакы адамлар нә икид, нә гочаг чаванлар иди! Онлар истәдикләринә чатмамыш, динчәлмәк билмәздиләр. Дивләрлә, әждаһаларла пәнчә-пәнчәјә вурушар, һәр чүр чәтинлијә үстүн кәләрдиләр...

Камал белә нағыллары чох севәрди.

Камал һәрдәнбир јухуда өзүнү һәмин гәһрәманлар кими көрәрди. О да зүмрүд гушларын ганадларында учар, дивләр, әждаһаларла вурушарды. Белә јухулардан сонра о күндүзләр дә һәмин гәһрәманлардан ајрылмаз, онларын хәјалы илә јашарды.

Камалкилин кәнди башыгарлы дағын әтәјиндә иди. О, саатларла көзүнү гарлы дағларын тәпәсинә зилләјиб тамаша етмәкдән доjмазды.

Чох вахт Камал булудсуз мави көјләрин дәринлијиндә, дик башы үстүндә сүзүб һәрләнән гарталлара һәсрәтлә хејли бахар-бахар, өз-өзүнә дејәрди:

— Ah, нә олајды, мәним дә онлар кими ганадларым олајды!.. Мән дә көјләрә галхыб, онлардан да учада учајдым!..

Бәли, Камалын ганадлары олсајды, о да көјләрә учалыб уча билсәјди, бу гарталлар кими бош-бошуна һәрләнмәјәчәкди. О, јахшы-јахшы ишләр көрәчәкди. Дивләри, әждаһалары гырачаг, адамлара көмәк едәчәкди.

* * *

Камал нағыллардакы учан халчалар, гәрибә гушлар, дивләр, әждаһалар барәсиндә, күнәш, ај, илдырым барәсиндә анасына, нәнәсинә арды-арасы кәсилмәјән суаллар верәрди:

— Халча нечә учур? Бәс бизим халчамыз нијә учмур? О зүмрүд гушлардан бизим мешәләрдә, дағларда да вармы? Дивләр, әждаһалар һарада олурлар? Див күчлүдүр, јохса әждаһа? Бәс адамын нијә ганадлары јохдур?..

Анчаг нәнәсинин, анасынын бу суаллара вердикләри чаваблар о гәдәр дә ајдын олмазды. Һәлә башлары гарышыг оланда, онлар Камала һеч чаваб да вермәз, она ачыгланардылар.

Камалын атасы Рәшид Гызыл Ордуда командир иди. Бир јај Камалкил јајлаға көчдүләр. Атасы да орада, дүшәркәдә иди. Тез-тез евә кәлирди.

Бир күн атасы илә сөһбәт едәркән, Камал ону чохдан нараһат едән бир суал верди:

— Атачан, бәс нијә адамларын ганады јохдур, онлар нијә уча билмирләр?

Атасы күлдү:

— Вар, оғлум, анчаг адамларын ганадлары башларындадыр!..—дејә атасы Камалын башыны сығаллаја-сығаллаја, она тәјјарә барәсиндә садә вә мараглы мә'лумат верди...

* * *

Бир сәһәр Камал тездән јухудан дуруб, адәти үзрә, евләринин јахынлығындакы тәпәјә чыхмышды. О, әтрафа тамаша едирди. Орада, ашағыда көз ишләдикчә дүзәнликләр, сых мешәләр, күмүш шәрид кими парлајан чајлар, мәхмәр чәмәнләр көрүнүрдү. Дәрәләрдән јүнкүл думан учалыр; учалдыгча санки көјдә әријиб јох олурду. Көј үзүндә бир дәстә гартал ганадларыны кениш ачараг, һалај вуруб һәрләнирди...

Бирдән ашағыдан, дүшәркә јанындакы дүзәнликдән бир курултү учалды. Бу курултү кет-кедә артды вә Камал бир-биринин ардынча бир чох тәјјарәнин һаваланыб, дик көјә учалдығыны көрдү. Көјдәки гарталлар бир анда дағылышыб јох олду. Инди онларын јериндә, онлардан да хејли учада тәјјарәләр һәрләнир, мајаллаг ашыр, ганадлары үстүндә фырланыр, нә'рә чәкиб ашағы шығыјыр, јенә фишәнк кими дик галхырды.

Сонра тәјјарәләр дурна гатары кими чәркәјә дүзүлдү. Бирдән һәр тәјјарәдән бир-ики ағ нөгтә ајрылыб ағыр-ағыр јерә енмәјә башлады. Бунлар јахынлашдыгча, нөгтәләр бөјүдү вә гырмызы, јашыл, сары рәнкли золаг-золаг чәтирләрдән адамларын саллана-саллана ендикләри ашкар көрүндү.

Бу мәнзәрә о гәдәр көзәл, о гәдәр мараглы иди ки, Камал һеч јухуда да белә көзәл шеј көрмәмишди.

Парашүтчүләрдән бири Камалын дурдуғу тәпәдән ики-үч јүз аддым аралы мәхмәр отларын үзәринә енирди. Камал јериндән гопуб, дүз она сары чумду. Парашүтчүнүн ајағы јерә чатанда, Камал да она чатды. Бу парашүтчү чаван, гарајаныз бир гызыл әскәр иди. Күлә-күлә парашүтү јығмаға башлајыб, она һејран-һејран бахан Камала јахынлашды. Онун голундан тутуб јухудан ојадырмыш кими, силкәләди вә мећрибан бир сәслә деди:

— Һә, гочаг, сән дә тәјјарәчи олмаг истәјирсән?

Камал доғрудан да, јухудан ајылмыш кими, бир нечә дәфә көзләрини гырпды вә көзләнилмәјән чүр'әтли, инамлы бир сәслә деди:

— Олачағам, әмичан! Мән дә тәјјарәчи олачағам!..

Бу күндән Камалын хәјалында учан халчалар, зәр ганадлы зүмрүд гушлар, шаһзадә гәһрәманлар әвәзинә полад ганадлы тәјјарәләр, рәнкбәрәнк парашүтләр вә тунчүзлү чаван тәјјарәчиләр чанланды...

2

Гыш јухусу

Гарлы-шахталы гыш кәлмишди.

Гышын да өз көзәллikләри вар: дағлар, тәпәләр, дүзләр памбыг кими ағ вә јумшаг гарла өртүлмүшдү. Ағачларын будаглары лүлә-лүлә гара бүрүнмүш, ахар сулар донмушду. Арабир булудларын арасындан күнәшин сојуг шүалары сүзүлдүкчә, һәр тәрәф алмаз кими пар-пар парылдајыр, көзләри гамашдырырды. Гушбашы гар дәнәләринин ағыр-ағыр јерә енмәси, шахталы һаванын јанаглары охшамасы адама ајры ләззәт верирди.

Камал јазда, јајда олдуғу кими, гышда да һәр сәһәр еркән, һамыдан тез дурар, һәјәтләриндән ахан хырдачча

архын бузуну гырар, әлүзјујана су төкүб буғлана-буғлана јујунар, мәктәбә кедәрди. Дәрсдән сонра бир дәстә өзү кими дирибаш ушағы башына јығарды. Онлар кәндин кәнарындакы тәпәдә киршә сүрәр, гардан ев тикәр, гала дүзәлдәр, чүрбәчүр мараглы ојунлар ојнардылар. Сонра јанаглары гызармыш, бәдәнләри бәркимиш, өзләри дә јахшыча динчәлмиш һалда, евә кәлиб сабаһкы дәрсләрини һазырлардылар.

Камал өзүнә гәрибә бир киршә гајырмышды. Онун јанларына назик фанердән тәјјарә ганады кими ики ганад вурмушду. Киршә дик тәпәдән сүр'әтлә үзүашағы кәлдикдә, ики дик ениш арасындакы кичик мејданчадан гопуб, бир ан јердән ајрылыр, һавада сүзән кими олурду. Бу, Камала ајры ләззәт верирди. Јолдашлары да она бахыб, белә ганадлы киршәләр гајырмышдылар.

Беләликлә, Камал биринчи «тәјјарәчиләр дәстәси» дүзәлтмишди.

Бу күнләрдә иди ки, Камалын атасы вахт алыб, он-он беш күнлүјә кәндә гонаг кәлмиш вә Камала кичик бир ојунчаг тәјјарә кәтирмишди. Јајла гурулан бу тәјјарәчик доғручу тәјјарә кими сәсләниб, јердән ајрылыр вә мәфтиллә бағлы олдуғу бир дәмир чубуғун әтрафында хејли һәрләниб јерә енирди. Камал јолдашларыны башына јығыб бунунла саатларла әјләнирди. Сонра о, тәјјарә вә тәјјарәчилик барәсиндә билдикләрини, атасындан ешитдикләрини вә јајда дүшәркәдә өз көзү илә көрдүкләрини јолдашларына данышырды.

Бир ахшам Камал атасынын ов түфәнкини силиб тәмизләдијини, патронлары долдуруб, ова һазырлашдығыны көрдү вә сорушду:

— Атачан, мәни дә ова апарарсанмы?

Атасы әввәл разы олмады:

— Гышдыр, сојугдур, оғлум, — деди, — азарларсан. Узаглара кедәчәјәм, јоруларсан...

Камал әл чәкмәди:

— Јох, атачан, мән сојугдан горхан, јолда јорулан ушаглардан дејиләм,—деди.—Нә олар, атачан, апар, өзүн көрәрсән: һәлә сәнә көмәјим дә дәјәр!

Камалын атасы ахыр разы олду. Камал да хејли отуруб, атасына патрон долдурмаға көмәк етди вә һәмишәкиндән чох кеч јатды.

Камалын атасы обашдан дуруб јола чыханда, оғлун ширин јухуда олдуғуну көрүб она гыјмады. Јухудан ојатмады. Өзү тәк кетди.

Камал јухудан ајылыб атасынын кетдијини биләндә, әһвалы чох позулду... Анасы онун көнлүнү алмаг истәдисә дә, олмады. Камал атасындан јох, өзүндән күсмүшдү. Ахы о нијә белә чох јатыб јухуја галмышды?!.

Бир нечә күн сонра Камалын атасы јенә ова һазырлашанда, Камал онунла кетмәјә разылыг алды. Өз-өзүнә сөз верди ки, кечә јатмајыб, атасы кедәнә гәдәр ојаг галсын.

Евдә һамы јатмышды. Камал да јериндә узанмыш, амма һеч көзләрини дә јуммурду. Һәрдәнбир ону һуш апарырды. О, Мәликмәммәд нағылыны јадына салырды. Мәликмәммәд јатмамаг үчүн бармағыны кәсмиш, јарасына дуз басмышды...

Анчаг бу иш Камалын һеч хошуна кәлмәди. Өз-өзүнә деди:

— Јох, көрүнүр Мәликмәммәд ојаг галмағы бачармајыб ки, бармағыны кәсиб... Мән бармағымы да кәсмәјәчәјәм, јатыб јухуја да галмајачағам!

Камал Мәликмәммәд барәсиндә, ов барәсиндә чүрбәчүр хәјаллар едә-едә, јериндә о тәрәф-бу тәрәфә чевирирди. Ону арада һуш апарырдыса да, тез-тез ојаныб, көзүнү пәнчәрәјә зилләјир, һаванын ишыгланыб-ишыгланмадығыны јохлајырды.

Бирдән һәјәтдә хоруз банлады. Камал һәмин саат галхыб кејинди. Кечәдән һазырладығы чантасыны бојнуна тахды. Атасы бу отаға кечәндә, Камал артыг јола чыхмаға һазыр иди.

Атасы күлә-күлә әлини онун чијнинә вуруб деди:

— Бах, белә һа, гочаг, инди кәл кедәк...

О күн Камалын һәјатында ән хош күнләрдән бири олду. О, јухуја галиб кәлмишди!

3

«Шаһин» вә гарагуш

Күл фәсли јетишмишди. Сәрин баһар күләји әтирли нәфәси илә, күнәшә ашиг олан гушлар, ширин нәғмәси илә, рәнкбәрәнк күлләр, чичәкләр, кәпәнәкләр, әлван баһар мәнзәрәси илә инсанын гәлбини охшајыр, үрәјини ачырды.

Белә фәрәһли бир бағар сәһәри, шәһәр әһалиси шәһәрин кәнарына, көј чәмәнлијә ахышырды. Бура јүз илләрдән бәри бағарда, бајрамда шәһәр чамаатынын кәзмәјә, әјләнмәјә чыхдығы бир дүзәнлик иди. Үзүкүләр чаванлар, күмраһ гочалар, шән ушагларла долу трамвајлар, автобуслар ора кетмәкдә иди.

Бу дүзәндә вахтилә бабалар да сејрә чыхар, бурада мејдан гуруларды. Икидләр јарышар, күләшәр, чыдыр дүзәлдәр, чөвкән ојнајардылар.

Инди дә бурада јарыш варды. Кәнч мәктәбли оғланлар вә гызлар «Әмәк вә мүдафиәјә һазырам» нормаларыны верәчәк, јарышачагдылар.

Голларында гырмызы сарғы олан нәзарәтчиләр кәләнләрә јер көстәрир, һамыны низам вә гајда үзрә әјләшдириридиләр. Бөјүк бир јарым даирә һалында топланмыш иштиракчылар вә онларын арха тәрәфиндә тамашачылар јерләшмишдиләр. Бу јарым даирәнин габағында, ортада бир стол гојулуб, үстүнә јашыл өртүк салынмышды. Онун да дөврәсиндә јарышын мүнсиф һеј'әти отурмушду.

Мүәјјән едилмиш вахтда јарыш башланды: јүјүрүшмә, атланма, манеә ашма, гумбара атма, нишан вурма... чевик мәктәбли кәнчләр өз бачарыг вә һүнәрләрини нүмајиш етдириридиләр.

Анчаг букүнкү идман бајрамынын хүсуси вә мараглы бир һиссәси дә варды. Шәһәрдә илк дәфә олараг, бу бајрамда тәјјарә моделчиләри дә иштирак едирдиләр.

Бүтүн башга идман нөвләри көстәрилиб гуртардыгдан сонра, мүнсиф һеј'әтинин башчысы әлиндәки кичик гырмызы бајрагла ишарә верди. Мусиги дәстәси тәјјарәчиләр маршы чалды вә кәнч моделчиләр, һәрә өз моделини башынын үстүнә галдырараг, чәркә илә дүзүлүб мүәјјән едилмиш јерләрдә дурдулар. Тамашачылар һејран-һејран бунлара бахыр вә бөјүк бир марагла моделләрин учмасыны көзләјирдиләр.

Камал да бу кәнч моделчиләр ичиндә иди. Бу күнү, бу дәгигәни о, кәнч гәлбинин бүтүн һәјәчаны илә чохдан көзләјирди.

Ишарә верилди вә кичик тәјјарәләр бир-биринин ардынча гәрибә, рәнкбәрәнк гушлар кими һаваја учду.

Нөвбә Камала јетишәндә, о, әлиндәки моделин пәрванәсини бурахды, модал чанлы бир гуш кими чырпынды вә уғулдајараг, Камалын әлиндән гопду, фишәнк кими дик галхыб, бүтүн башга моделләрдән хејли учада учуш

истигамәти алды. Онун күмүш рәнкли ганадларында гырмызы улдуз шәкли чәкилмиш, көвдәсинә исә ири гырмызы һәрфләрлә «*Шаһин*» сөзү јазылмышды. Һамынын көзү онда иди.

Һава булудсуз, күләксиз, бүллур кими саф вә шәффаф иди.

Бирдән Камалын вә тамашачыларын синәләриндән тәәссүф вә һејрәтлә гарышыг бир чығырты гопду. Чох учаларда сүзән вә һеч кәсин бу вахта гәдәр көрмәдији јекә бир гартал ганадларыны бүкүб «Шаһин»ин үзәринә шығыды. Камал елә бәркдән чығырды ки, елә бил гартал индичә чајнаглары илә онун үз-көзүнү чырмаглајачагды. О, ихтијарсыз олараг, әлләрини үзүнә тутду.

Анчаг гартал «Шаһин»ә чатар-чатмаз, бирдән-бирә ганадларыны кениш ачды вә моделин үзәриндә бир-ики даирә вуруб наваланды. Јухарыда һавадан асылмыш ки-ми бир ан дуруб ганад чалдыгдан сонра бир дә шығыды. Јенә «Шаһин»ә чатанда, дик гајытды. Көјләр султаны үчүнчү дәфә дә һүчума кечди. Чүр'әт едиб онун өлкәсинә кәлмиш бу чағырылмамыш гонағы чајнагламаг истәдисә дә, анчаг ондан горхуб үркмүш бир һалда узаглашды...

Гартал бу вахта гәдәр көјләрдә һүчум етдији һәр бир гушун ондан горхуб, габағындан гачдығына алышмышды. Анчаг бу гәрибә гуш ону һеч сајмырды да. Вүгарла учуб дүз онун үстүнә кәлирди. «Шаһин»ин бу чүр'әти гарагушу горхудуб гачыртмышды.

Камал, горхунч бир јухудан ајылыб, өзүнү сағ-саламат көрән адамлар кими, синә долусу кениш вә асудә бир нәфәс алды. Бир аз сонра гартал да, «Шаһин» дә, һәрәси бир тәрәфә учуб көздән итди.

Јарышын нәтичәләри е'лан едиләндә, мә'лум олду ки, Камалын «Шаһин»и уча, ити вә узаг учмагда биринчилији газанмышдыр. Камалын охудуғу мәктәбдәки моделчилик дәрнәјинин модели исә, икинчи јери тутмушдур.

Камала буну тәсдиг едән шәһадәтнамә илә бирликдә үстү јазылы бир гол сааты да мүкафат вердиләр.

О күн Камалын өмрүндә ән хошбәхт күнләрдән бири иди: Онун «Шаһин»и көјләр султаны гартала галиб кәлмишди!

* * *

Камалын вә мәктәбдәки дәрнәк јолдашларынын бу гәләбәси онлар үчүн көзләнилмәз, тәсадүфи бир һадисә де-

јилди. Бу гәләбә, мәктәбдә узун ајлар боју давам едән чидд-чәһдин, инадлы чалышганлығын, мүәллимләр һеј'әти, комсомол вә пионер тәшкилатларынын гајғылы фәалијјәтинин тәбии бир нәтичәси иди.

Камалкилин моделчиләр дәрнәјинә мәктәбин физика мүәллими, биликли бир мәсләһәтчи јолдаш кими көмәк едирди. Әввәлләр гајырдыглары тәјјарә моделләри нәинки учмур, һәтта јериндән дә тәрпәнмирди. Белә һалларда чәтинликдән горхан бә'зи мәктәблиләр: «Еһ, бундан һеч нә чыхмаз!»—дејә ишдән сојујанда, мүәллим бөјүк ихтирачыларын, алимләрин һәјатындан мисаллар кәтириб, онлары руһландырырды.

Камал дәрсдә, дәрнәкдә, јарышларда һәр дәфә мүвәффәгијјәт газандыгча севинәр, фәрәһләнәр, лакин бу бөјүк инсанлары, бәшәријјәти көзәл, азад вә хошбәхт бир һәјата чатдырмаг үчүн өз чанларындан кечән алим вә ихтирачылары, сәркәрдәләри, дөвләт вә ингилаб хадимләрини, онларын көрдүкләри нәчиб ишләри јадына салыб «Даһа ирәли, даима ирәли!»—дејә дүшүнәрди.

4

Гочаг оғул, мәрд ана

Камал орта мәктәби ә'ла гијмәтлә битирмишди, али мәктәб вә кәләчәк ихтисасы барәсиндә дүшүнүрдү.

О, јазы столунун далында отурмуш, рәнкли, шәффаф селлүлоид парчаларындан гурашдырдығы кичик вә көзәл бир тәјјарә моделини габағына гојуб она бахырды. Хәјалынын ганадлары Камалы көјләрә галдырыр, көзүнүн өнүндә кәләчәјин әфсанәләрдән даһа көзәл һәгиги мәнзәрәси чанланырды:

...Көјүн бир гатында, памбыг кими булуд галагларындан јухарыда, көј гуршағы кими рәнкарәнк, шәффаф, мөһтәшәм бир бина көрүнүр. Бурадан учсуз-бучагсыз Вәтәнимизин һәр кушәсинә вә дүнјанын башлыча мәркәзләринә зәрли хәјали телләр узаныб кедир. Бунлар һава јолларыдыр. Бу јолларла һәр күн минләрлә парлаг ганадлы, сәссиз, рahат вә көзәл тәјјарәләр кедиб-кәлир. Бу тәјјарәләр һаванын ән үст гатларында, стратосферdә учур, гәдим нағылларда сөјләндији кими једдииллик јолу бир көзгырпымында кедирди.

Будур, нөвбәти тәјјарә кәлиб һавадакы тәјјарә меjданына гонду. Гапылар ачылды. Сәрнишинләр халча кими нахышлы, күзкү кими парлаг дөшәмәнин үзәри илә кедиб, индики лифтләрә бәнзәр кичик отагчыглара кирирләр. Бир ан сонра ашағыда, јердә, һәмин отагчыглардан чыхыб һәрә истәдији јерә кедәчәк...

Камал әлини столун үстүндәки дүјмәләрдән биринә басыр вә гаршысындакы күзкү екранда—Москвадан Владивостока, Бакыја, Дашкәндә, Сахалинә кедән вә гајыдан јүзләрлә тәјјарәни көзүнүн өнүндә көрүр. Башга бир дүјмәни басыр. Мисир еһрамлары, Њју-Јорк, Парис, Токио үзәриндә сүзән, оралара һәр күн минләрлә сәрнишин, почта вә јүк апарыб-кәтирән тәјјарәләримизи јохлајыр, онларын тәјјарәчиләри илә данышыр...

Дивардакы саатын зәнки вуранда, Камал бу дадлы хәјалдан ајылыб саата бахды, өз хәјалларына күлүмсәјә-күлүмсәјә, әлиндәки модели чанлы бир гуш кими тумарлады вә бир тәрәфә гојуб, радиону гурду.

О, өзүнү итирән кими олду. Өз гулагларына, радиодан ешитдији дәһшәтли сөзләрә инанмаг истәмәди:

— Мүһарибә!

Камал јухудамы, ојагмы олдуғуну тә'јин едә билмәди. Бир ан чашыб галды... Лакин гаршысындакы радио ишләјир, дөјүш маршлары чалыр, диктор Совет Мә'лумат Бүросунун илк мә'луматыны верирди.

Инди Камал нә едәчәјини дејил, нечә едәчәјини дүшүнүрдү; чүнки о, нә едәчәјини јахшы билирди. О билирди ки, инди совет Вәтәниндә онун кими сағлам, гүввәтли, чевик, полад биләкли, аслан үрәкли оғланларын едәчәји бирчә шеј варды:

— Чәбһәјә кетмәк!

Камал, стол үзәриндәки севимли тәјјарә моделинә һәсрәтли бир нәзәр салыб ајаға галхды, пәнчәрәнин габағына кечди.

Бајырда дағ јерләринә мәхсус көзәл, сәрин бир ијун сабаһы ачылырды. Күнәшин илк шүалары, башы булудлар арасындан сыјрылыб чыхмыш дағын тәпәсинә дүшмүш, булудлар да, дағ да ағ-чәһрајы, бәнөвшәји рәнкләрә бојанмышды. Дағлардан әсән сәһәр јели инсаны мәст едән әтирлә бирликдә, дағларын сәринлијини дә кәтирирди.

Лакин тәбиәти гәрибә бир сүкут чулғамышды. Һәр сәһәр сәс-сәсә верән бүлбүлләр, торағајлар,билдирчинләр, нәдәнсә даһа охумурду. Бу, фыртына әламәти иди.

Дағын башындакы чәһрәјы, күмүшү, мави рәнкләрә чалан јүнкүл булуд тәбәгәләриндән ашағыда гыврылмыш илаһа бәнзәр гара бир булуд үфүгдә сүрүнә-сүрүнә ирәли һәрәкәт едирди.

Бу, фыртына булуду иди.

Доғрудан да бир ан ичиндә, сабаһын бу нурлу чағында һава гапгаранлыг олду. Бир-биринин ардынча шимшәкләр чахды. Көј јерә төкүләчәкмиш кими, горхунч бир күрултү гопду. Әввәл хырда, кет-кедә ириләшән долу јағды. Елә јағды ки, күја инди һәр шеји, һәр шеји мәһв едәчәкди...

Азачыг сонра бирдән-бирә булудларын ардындан чыхан күнәш, көзгамашдырычы бир ишыгла парлајыб јүксәлди. Күлләрин, чичәкләрин, көрпә будагларын бүкүлмүш бојунлары дикәлди. Гушлар санки һамысы бирдән-бирә дилә кәлди.

Јенә үфүгләр саф, көјләр шәффаф, јенә дағын аг сачлы мәғрур башы вүгарла учалырды.

Ишыг гаранлыға галиб кәлмишди.

Камалын чатылмыш гашлары ачылды. Бу кәлиб кечән ани туфаны өз хәјалында о индичә гара хәбәрини ешитдији мүһарибә илә мүгајисә етмишди. О, инаныр вә үмид едирди ки, мүһарибә дә тезликлә гуртарачаг, һәмишә олдуғу кими, хејир шәрә галиб кәләчәкдир. О, ихтијарсыз күлүмсәди, санки тәбиәт онун хәјалындан кечәнләри көзүнүн өнүндә нүмајиш етдирирди.

Һәр сабаһ Камалын јанына кәлән анасы, отағын гапысыны ачанда, оғлуну пәнчәрә габағында көрдү. Һеч бир шејдән хәбәри олмајан ана, севинч долу көзләрилә оғлунун үзүнә баханда. ону фикирли, гајғылы көрдү:

— Нә вар, бала, олмаја шәһәрә кедәли илдырымышимшәји јадырғамысан?—дејә сорушду вә зарафатла әлавә етди.—Горхуданмы белә чашгын дурубсан?

Камал гәрибә бир тәбәссүмлә анасынын шәфгәтли көзләринә, мећрибан үзүнә бахыб динмирди.

Ана, һәмишә һәр зарафата беш гат артыг зарафатла чаваб верән, үзүкүләр вә һазырчаваб оғлунун белә сусмасындан вә үзүндә донуб галмыш гәрибә тәбәссүмдән, үрәји сөзлү олдуғуну анлады О да, көзләрини оғлунун көзләринә зилләди, санки үрәјиндәкини көзләриндән охумаг истәјирди.

Камалын анасы дағларын гојнунда бөјүмүш, мәрд вә мәтанәтли Азәрбајчан гадынларындан иди. Анчаг нечә

олса, гадын иди, ана иди. Әри сәрһәдчи командир, һәм дә инди гызғын дөјүшләр кедән сәрһәддә иди. Оғлу да чәбһәјә кетмәји гәрара алмышды. Ана буну биләндә нејләјәчәкди?!.

Камал бу сәрт, амансыз һәгигәти она сөјләјәндә, ана сарсылмады, оғлуну сахламаг үчүн јалварыб-јахармады. Дишләрини бир-биринә сыхыб көзләрини јумду: боју бәрабәри оғлуну бағрына басды, она хејир-дуа верди. Камал јанагларында ики илыг дамла һисс етди...

5

Үз-үзә, көз-көзә

Гара, гыврым сачларына тәк-тәк дән дүшмүш, ачыг алынлы, чидди, лакин мећрибан бахышлы комиссар јеничә курс гуртарыб һиссәјә кәлмиш кәнч тәјјарәчиләри кабинәсинә јығмыш, онларла сөһбәт едирди.

— ...Вәтән оғлу капитан Гастеллонун шүчаәтини хатырлајын! Бу шүчаәт јалныз јени инсанын, јалныз совет вәтәндашынын көстәрә биләчәји бир шүчаәтдир. Һеч бир фашист тәјјарәчиси белә мәрданә фәдакарлыг етмәмиш вә едә билмәз; чүнки ону фашизм итаәткар бир гул һалына салмышдыр. Амма бизим адамларын һәр бири өз Вәтәнинин, өз азадлығынын саһибидир...

Сонра комиссар чаван тәјјарәчиләри бир-бир диндириб, һәр бирилә бир аилә үзвү кими күлә-күлә, онун тәрчүмеји-һалындакы мараглы һадисәләр барәсиндә данышырды. Беләликлә о, сабаһ һавада јан-јана, чијин-чијинә дүшмәнлә вурушачаг бу кәнчләри бир-бирилә јахшы таныш етмәк истәјирди.

Нөвбә Камала чатанда, комиссар күлә-күлә сорушду:

— Достум, дејәсән сән јашда һамыдан чаван олсан да, чохдан тәјјарәчи олмусан... Бир «Шаһин—гартал» әһвалатыны даныш көрәк!..

Камал тәјјарәчилијә олан илк һәвәсиндән, ушаглыгдакы арзу вә хәјалларындан, илк тәчрүбәләриндән данышды: О чүмләдән«Шаһин» илә гарталын гаршылашмасыны вә «Шаһин»ин гәләбәсини дә нағыл етди. Бу гәрибә һадисә һамыны марагландырырды. Комиссар һадисәни белә изаһ етди:

— Бу һадисә тәкчә гәрибә вә мараглы дејил, һәм дә ибрәтли бир һадисәдир. Бир дүшүнүн, гартал ојунчаг

«Шаһин»дән нијә горхмушду? Чүнки гартал һеч бир заман гаршысында мүгавимәт көрмәмишди. Һансы гуша һүчум етмишсә, гуш ондан горхмуш, габағындан гачмыш, гартал да бундан фәрәһләнмиш, даһа да чүр'әтләнмиш, өз горхаг овуну чајнаглајыб-парчаламышды. «Шаһин» исә, нәинки ондан горхуб гачмамыш, әксинә, гаршыја кәләндә, дүз онун көзүнә сохулмуш, гартал да бу чүр'әтдән горхуб гачмыш, мәғрур јыртычы гуш инсан ағлы вә ирадәсинин кичик бир тимсалы—«Шаһин»ин өнүндә мәғлуб олмушду.

Билин ки, фашист гузғунлары да белә дир. Онлар да Авропа үфүгләриндә өзләрини көјләр султаны көрүбләр. Инди исә совет шаһинләринә раст кәлибләр. Түкү дидилмиш фашист гузғуну гызыл шаһинләрин өнүндән гачачаг, мәғлуб олачагдыр!

* * *

...Камал һавада кешик чәкир, тәјјарә меј даны әтрафында бөјүк даирәләр вуруб һәрләнир, сајыг нәзәрләри илә үфүгләри јохлајырды. Бирдән башынын үстүндә, чохчох учада гара бир нөгтә көрдү вә һәмин саат да итирди. Һәрләниб учала-учала ону ахтармаға башлајанда арха тәрәфиндән илдырым сүр'әти илә үстүнә шығыјан бир тәјјарә көрдү вә дөјүшә һазырлашды. Бир ан сонра Камал артыг фашист гузғунунун түк үрпәрдән вәһши нәриltисини ешидир, үстүндәки әчајиб-гәрајиб кәллә, чарпазлашмыш сүмүк, учлары әјри хач, бојну бурулмуш, димдији ачыг галмыш гартал вә бир чох һәшәрат шәкилләрилә бәзәнмиш гара ганадларыны, јөндәмсиз көвдәсини ајдын көрүрдү.

Тәјјарә меј данында һәјәчан ишарәси верилəндә, комиссар мүшаһидә нөгтәсиндән дурбинлә бахыб бу гузғуну көрдү. О, һәјәчан вә гәзәбдән дишләрини бир-биринә сыхыб јумруғуну дүјүнләди вә ихтијарсыз, додагларыны кәмирмәјә башлады. Тәчрүбәли вә сојугганлы бир әскәр олан комиссарын бу һәјәчан вә гәзәби сәбәбсиз дејилди. Бу гузғуну о јахшы таныјырды.

Гудуз дүшмән, она сағалмаз јаралар вуран тәјјарә меј данымызын јерини өјрәнмәк үчүн, нечә вахтдан бәри бу гоча, тәчрүбәли, һијләкәр гузғуну буралара көндәрирди. Бу гузғун һәјасыз бир чүр'әтлә ән алчагдан учур, тәјјарә меј данымыздан бир әламәт билмәк үчүн, она атәш

ачылмасыны вә ја вурушмаг үчүн тәјјарәләр галхмасыны истәјирди. Буна мүвәффәг ола билмәмишдисә дә, һәр һалда бир шеј дујмуш олмалы иди ки, буралардан әл чәкмир, дөнә-дөнә кәлирди. Фашист тәјјарәси зирәһли олдуғундан, она ади күллә батмырды. Тәјјарәчи исә сон дәрәчә маһир иди. Башкичәлләндирән бир сүр'әтлә шығыјыб гаршысындакыны чашдырыр, атәш ачыб вурур, бир анда арадан чыхыр, јох олурду.

Инди һавадакы кешикчимиз тәчрүбәли бир тәјјарәчи олсајды, комиссар бу гәдәр һәјәчанланмазды; анчаг Камал...

...Камал тәјјарәни дөндәриб, фашист гузғуну илә үзүзә, көз-көзә кәлмәји гәт етмишди. Анчаг әлләри, ајаглары она табе олмур, сөвги-тәбии илә бу өлүм тәһлүкәсиндән чәкинирди.

Илк дәфә үзкүчүлүк күлләсиндән дәнизә вә ја парашүт илә јерә атылмаг истәјəндә дә белә олмамышдымы? Лакин Камал бу һиссләрә чохдан галиб кәлмиш, сонра бу ибтидаи һејвани горхаглыға өзү нә гәдәр күлмүшдү!

Камал гәти бир һәрәкәтлә сүканы чәкди, көзләнилмәз бир сүр'әтлә һавада илкәк вуруб, ганадлары үзәриндә һәрләнди вә тәјјарәсини дүз фашистин тәјјарәсинә тушлады. Инди һәр ики тәјјарә елә сүр'әтлә үз-үзә кәлирди ки, икисиндән бири гачмаса, һәр икиси хынчым-хынчым олачагды!

Фашист тәјјарәчиси әлиганлы чәлладлара мәхсус бир сојугганлылыгла, адәти үзрә, һәлә атәш ачмаға тәләсмир, гаршысындакы дүшмәни рүһән мәғлуб едиб, гачырмаг вә архадан вурмагла, бу вурушмадан икигат зөвг алмаг истәјирди. Камал исә «Шаһин»лә гарталын гаршылашмасыны вә комиссарын сөзләрини хатырлајыб, кәнч гәлбинин бүтүн гүдрәти илә ирадәсини топламышды. О да атәш ачмырды, нә олурса-олсун, ја бирликдә мәһв олмаг, ја да һәјасыз дүшмәнин ирадәсинә галиб кәлмәји гәт етмишди.

Ашағыдан баханлар илдырым сүр'әти илә бир-бири үзәринә шығыјан һәр ики тәјјарәнин бирдән алов вә түстү ичиндә итдијини көрдүләр. Һамынын гәлби һәјәчанла чырпынды...

Лакин бу һал бир ан давам етди:

Камалын тәјјарәси фишәнк кими һаваја галхды, гара фашист гузғуну исә, аловлар ичиндә һәрләнә-һәрләнә јерә енирди. Бир аз сонра ондан ағ бир нөгтә ајрылды. Бу,

парашүтлә енән фашист тәјјарәчиси иди. Камал парашүтүн әтрафында дөврә вура-вура, ону јерә гәдәр өтүрдү. Орада, ашағыда бу чағырылмамыш гонағын автоматчылар тәрәфиндән «лајигилә» гаршыландығындан архајын олуб, јенә сүр'әтлә һаваја галхды вә кешик чәкмәјә давам етди...

* * *

Комиссар кәтирилән «гонағ»ы көрәндә тәәччүб етди. Бу, гырх беш-әлли јашларында ири көвдәли, долғун, саллаг сифәтли, фәрсиз көзләринин алты тулуг кими шишмиш, сары сачлары кирпи сајағы гыса вурулмуш бир фашист полковники иди. Көзләриндә тәләјә дүшмүш чанавар кими, ачиз бир гәзәб парылтысы варды. Ачығындан әлләри, додаглары әсир, үзүнүн ајры-ајры әзәләләри әсәби һалда титрәјирди. Көрүнүр өзүнә вә тәјјарәсинә һәддиндән артыг күвәндијиндәндир ки, фашист полковники нә рүтбәсини көстәрән нишанларыны, нә дә дөшүнүн һәр ики тәрәфини долдуран орден вә медал лентләрини учушдан әввәл чыхармамышды.

Комиссар гәсдән һәлә динмир, әсири диндирмирди. Фашист полковники бу сүкута дөзә билмәјиб, ахырда өзү дилләнди:

— Аман аллаһ, аман аллаһ! Јох, јох... Мән Варшавадан Парисә гәдәр, Тиранадан Лондона гәдәр, бүтүн Авропа үфүгләриндә учмушам. Јүзләрлә һава дөјүшүндә олмушам. Онларча тәјјарә вурмушам. Мәним габағымда дуран, һүчумума дөзән олмајыб, тәјјарәмә батан күллә һәлә ичад едилмәјиб...—дејә, о ловға-ловға мәғлубијјәтини изаһ етмәк үчүн бәһанә ахтарырды.—Јох, јох... Мәним тәјјарәми вуран о тәјјарәчи јәгин ки, көһнә бир инкилис һава гурдудур... Јәгин јени бир кизли силаһыныз вар...

Комиссар бу сөзләрә садәчә күлүмсүнүб, һеч бир чаваб вермәди. Фашист бир аз да әсәбиләшди. Лакин, сәсинә бачардығы гәдәр әдәб вә нәзакәт ифадәси вермәјә чалышараг комиссара деди:

— Сиздән рича едирәм, аллаһ хатиринә, рәдд етмәјин: мән сијасәтдән һеч шеј анламырам. О, фүрерин ишидир. Мән идман адамыјам, дөјүш дә мәним үчүн, ганлы олса да, ләззәтли бир идмандыр. Билмәк истәјирәм рәгибим кимдир, о кизли силаһ нәдир?..

Комиссар ачы бир истеһза илә күлдү:

— Јахшы идмандыр, сөз јох!.. Бу идманын дадыны јахында фашист Алманијасы да көрәр... Онда баша дүшәрсиниз ки, бокс әлчәји илә минанын, футбол топу илә он тонлуг бомбанын фәрги нәдир!.. Рәгибинизә вә кизли силаһымыза кәлинчә, онлары сизә көстәрә биләрәм...

Комиссар саатына бахыб, дүјмәни басды. Ичәри кирән нөвбәтчијә Камалы чағырмасыны әмр етди.

Камал ичәри кирәндә, комиссар ону бағрына басыб, алнындан өпдү. Бу мәнзәрәјә «дәвә налбәндә бахан ки-ми» мат галан фашисти көстәриб:

— Вурдуғун гузғуна бах бир!—деди. Сонра фашистә мүрачиәтлә:

— Рәгибиниз будур!—сөјләјәндә, фашист, бығларынын јери јеничә тәрләмиш бу он сәккиз-он доггуз јашлы оғлана күт-күт бахыб, бирдән-бирә гарға гарылтысына бәнзәр ијрәнч бир сәслә чығырды, ики әли илә сачыны јола-јола дилини-додағыны кәмирмәјә башлады.

О, гаршысында өзү кими көһнә бир гурд, еһтираслы гоча бир «ганлы идман» дүшкүнү көзләдији һалда, «ағзындан сүд гохусу кәлән бир ушаға» мәғлуб олдуғуну көрүб, даһа артыг һиддәтләнмишди.

Бу һалы көрән вә фашистин үрәјиндән кечәнләри јахшы анлајан Камал, стол үстүндәки графин вә стәканы она көстәриб истеһзалы бир нәзакәтлә алманча деди:

— Бујурун, сојуг су ичин!

Комиссар вүгарлы бир чиддијјәтлә әлавә етди:

— Кизли силаһымыза кәлинчә, онун дадыны өзүнүз көрдүнүз, адыны билмәк истәсәниз белә дир:

— Кәнч болшевик ирадәси!..

Мај, 1944

АДАШЛАР

1

Ики «Шəhризад»

Совет тə'лим кəмиси «Сəhəр» ичмəли су вə тəзə мејвə-тəрəвəз алмаг үчүн Бəсрə көрфəзиндə бир лимана јахынлашырды. «Сəhəр» həм гədим гајда илə јелкəнли, həм дə индики дəнизчилик техникасынын бүтүн машын вə чиhазлары илə тəчhиз едилмиш бир кəми иди. Чүнки əсил дəнизчи олмаг үчүн јалныз индики дəнизчилик техникасы вə үсулларыны дејил, јелкəнləрlə үзмəји, авар чəкмəји, гədим өлчү васитələри илə—күнəш, улдузлар вə саирəнин васитəси илə кəминин олдуғу јери, онун истигамəтини, сүр'əтини тə'јин етмəји бачармаг лазым иди. Буна көрə дə «Сəhəр» əсасəн јелкəнлə hərəкət едирди.

«Сəhəр» инди дə бүтүн јелкəнləрини ачмышды, күзкү кими парлајан шəффаф вə сакит суда ағаппаг түкləрини габартмыш, нəhəнк-əфсанəви бир гу гушуна бəнзəјирди.

hава чохдан гаралмыш, үфүгləрə чəнуб кечəсинин гаранлығы чөкмүшдү. Гара мəхмəрə бəнзəр көј үзүндə улдузлар елə јахындан парылдашырды, санки əлини узатсан чатарды. Кəhкəшан кəминин дорларына тохунача гədəр алчагдан кечən фосфорлу бир булуд кими көрүнүрдү.

Күлək, демək олар ки, јох иди. Кəми елə бил hərəкət етмирди. Анчаг кəминин хырдача дəјирми пəнчəрələриндəн, јанларында вə арха тəрəфдəки рəнкарəнк ишарə фəнəрləриндən суја дүшмүш ишыглар, бурун тəрəфиндən сшидилən јүнкүл бир шырылты онун чох ағыр-ағыр да олса, hərəкət етдијини көстəрирди. Кəнарда исə дəнизин сују көрүнмүр, јалныз рүтубəтли илыг нəфəси дујулурду. Узагда ишыглары сајрышан лиманда гапгара көрүнən дəниз, үстүнə јағыш јағмыш асфалта бəнзəјирди.

Көјəртədə сакитлик иди. Адətən лимана јахынлашан кəмиləрдə јаман hај-күј олур. Јад өлкəни илк дəфə көрən адамларын вурнухмасы, доғма вətəнləринə гајыдан адамларын фəрəhли нидалары, чүрбəчүр сəјјаh вə туристləрин дурбинləрини вə фотоапаратларыны ишə салыб, гəрибə сорғу-суалларла гоншуларынын зəhləләрини төкмələри, дүшмəјə тəләсən сəрнишинləрин чамадан тагғылтысы вə саирə...

Лакин бу кəмидə нə дүшмəјə тəләсən тачир, нə турист, нə сəјјаh вар иди. Кəминин бүтүн ишчиləри вə миникləри—дəнизчилик мəктəбини гуртаран кəнч совет дəнизчиləри, онларын мүəллим вə рəhбəрləри иди. Кəмидəкиләр көрəчəкləри лиман, шəhəр вə өлкəләр барəсиндə мəктəбдə кечдикləриндən əлавə, бу тəчрүбə сəјаhəти заманы да кифајət гədəр мə'лумат алмышдылар. Инди нөвбə чəкənләр өз ишləриндə, галанлар да истираhəт етмəкдə идиләр. Кəми инди Совет өлкəсиндən мин-мин километрləрlə узагда идисə дə, јенə онун хырда бир hиссəси кими, бүтүн өлкə илə бəрабəр нəфəс алыр, онунла биркə јашајырды...

Өз јолдашлары илə бəрабəр кајутда истираhəт етмəкдə олан кəнч дəнизчи Азад ачыг дəјирми пəнчəрənin өнүндə узаныб бајыра тамаша едирди. Кəми јахынлашдыгча, чəнуб кечəсинин түнд бəнөвшəјијə чалан үфүгləриндə минарəләр, күнбəзләр, шəбəкəли-сүраhили јасты дамлар, хурма, портағал, луму, зејтун ағачларынын нахышлары даhа ајдын сечилирди.

həлə дүнən ачыг дəниздə, мүəллим бу лиман вə она битишик өлкəләр барəсиндə əлавə мə'лумат верəркən, Азад мəктəбдən јадында галан бу мисралары нəдənсə үрəјиндə hеј тəкрарлајырды:

Əзəл башдан Бəсрə-Бағдад елиниз,
Бəјләр үчүн ərмəғандыр телиниз,
Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым олур шанə-шанə дурналар...
Вədади хəстədən Бағдад елинə
Сиз јетирин бир нишанə, дурналар!

Инди Азад ачыг пəнчəрədən бу сајрышан улдузлара, гара мəхмəр сəмаја, түнд-көј атлаз кими чилвəләнən дəнизə, онун гојнунда əримиш ишыг золагларына вə минарəли-күнбəзли бəнөвшəји үфүгləрə бахдыгча, хəјал ону чох-чох узаглара, нағыл вə əфсанəләр аləминə апарырды.

Бу јерләр hаггында о, гəрибə нағыллар, рəвајətләр ешитмиш, охумуш, чүрбəчүр кинофильмləри көрмүшдү... Инди кəминин пəнчəрəсиндən көрүнən бу көзəл мənзəрə həмин хəјаллара гарышыб чанланырды. Санки Азад кə-

мидән дүшүб нағыл вә әфсанәләр дүнјасына гәдәм гојачагды: учан халчалар, әлван јелпазәләр кими зәр ганадлы гушлар, ипәк түлләр ичиндә рәгс едән пәриләр, һавадан асылмыш ипләрә дырмашан Бағдад оғрулары, күпүн ичиндән чыхан дивләр, чаваһират хәзинәләрини горујан әждаһалар...

Азад бүтүн бунларын ујдурма олдуғуну јахшы билирдисә дә, амма ушаглыг вә илк кәнчликдә ешитдији нағыл вә әфсанәләр, охудуғу бә'зи китаблар, көрдүју филмләр онун хәјалында инди јахынлашдыглары бу јерләр барәсиндә гәрибә бир фикир јаратмышды. Көзүнүн гаршысында чанланан бу хош мәнзәрә заһирән нағыл вә әфсанәләрдәки аләмә бәнзәјирди...

Азад заһири гәшәнклик илә әсил ачы һәгигәт арасындакы зиддијјәти дүшүнә-дүшүнә, гатма-гарышыг хәјаллардан ајылмаг үчүн кајутда јатағынын јанында, пәнчәрәнин өнүндәки хырда столун үстүндә гојулмуш радио чиһазынын дүјмәсини басды. Чиһаз Москваја дүзәлдилмиш, јалныз сөндүрүлмүшдү.

Радио тәдричән гыздыгча, санки кет-кедә јахынлашан карван зәнкләри ешидилирди, бу сәсләрә јаваш-јаваш һәзин бир неј, јаныглы бир каман сәси дә гошулур, бунлар пәрдә-пәрдә далғаланыр, јајылыр, сонра чошғун дәниз далғалары кими курлајыр, шиддәтләнир, бир үсјан вә мүбаризә һимнинә, чәнкијә чеврилирди:

«Шәһризад»!..

Рус вә дүнја мусигисинин ән гијмәтли инчиләриндән бири!...

Азад,үмумијјәтлә мусигини, хүсусән бу зәриф әсәри чох хошлајырды. Нә заман, һарада, һансы консертин програмында бу әсәр олсајды, нә заман радио буну версәјди, јәгин динләрди; һәмишә дә онунла... Үлкәрлә бирликдә...

Үлкәр Азадкилин гоншусунун гызы иди. Једдинчи синфә гәдәр икиси дә бир мәктәбдә үмуми тәһсил алмышды. Сонра Үлкәр мусиги мәктәбинә, Азад исә, дәнизчилик мәктәбинә кетмишди. Бу ил икиси дә орта ихтисас тәһсилини гуртармаг барәсиндә шәһадәтнамәләрини алыб, мүстәгил зәһмәт һәјатына башлајачагдылар. Онларын аиләләри, ата-аналары да бир-бирилә јахын дост идиләр.

Азадын атасы Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш бир дәнизчи—нефтдашыјан кәми капитаны иди. Азад һәлә алты-једди јашларында оланда, атасы она

дәнизчиликдән о гәдәр мараглы сөһбәтләр етмиш, ону өзү илә бәрабәр дәниз кәзинтиләринә о гәдәр апармышды ки, оғлунда да бу ишә бөјүк бир һәвәс вә рәғбәт ојандырмышды. Азад һәлә балачалыгдан әјнинә јалныз дәнизчи палтары кејәрди. Атасы илә бәрабәр һәмин палтарда чох-чох шәкилләр чәкдирмишди. Атасынын ахырынчы шәклини, һәрби дәнизчи капитаны палтарында оғлу илә бирликдә чәкдирдији шәкли Азад мүгәддәс бир јадикар кими һәмишә јанында кәздирирди. Будур, шәкил инди дә дәјирми бир чәрчивәнин ичиндә, кајутун диварындан асылмышдыр. Азадын анасы исә, о, һәлә једдинчи синифдә охујанда, хәстәләниб вәфат етмишди.

Азад атасыз-анасыз галмышдыса да, амма јетим бөјүмәмишди. Совет һөкүмәти, комсомол тәшкилаты она бир ата гајғысы көстәрмиш, ону бәсләјиб бөјүтмүш, охудуб сәнәт саһиби етмишди.

Ата-анасындан сонра Азад өз кәнч гәлбинин бүтүн мәһәббәти илә Үлкәркилин аиләсинә бағланмышды. Дәрсдән сонра бош вахтларыны онларда кечирәр, онларла бирликдә театра, кинолара, консертләрә кедәрди. Чох вахт, хүсусән чискинли-јағышлы пајыз вә гыш ахшамлары евдә отурардылар. Үлкәр пиано чаларды, бәрабәр радио динләр, кәләчәк барәсиндә ширин-ширин сөһбәт едәрдиләр. Азадын һәссас гәлбиндә әввәлдән мусигијә рәғбәт вә мәһәббәт вардыса да, Үлкәрлә достлуғу буну даһа да артырмыш, истигамәтләндирмишди.

Инди вәтәндән чох-чох узагларда, кәминин кајутунда «Шәһризад»ы динләркән, Азад јәгин билирди ки, Үлкәр дә бу дәгигә радионун габағында отуруб ејни шеји динләјир. Адәти үзрә чох хошуна кәлән мелодик јерләрдә өзү һәмин мелодијаны јавашчадан охујур, әлини ојнада-ојнада, өз-өзүнә дирижорлуг едир. Азад гејри-ихтијари олараг, радиода динләдији мелодијаны зүмзүмә едәрәк, әлини һәмин аһәнк илә ојнатмаға башлады...

«Шәһризад...»

Шәрг әфсанәләри вә мусигиси руһунда јазылмыш бу көзәл синфоник сүита инди кәминин пәнчәрәсиндән Азадын көзү өнүндә чанланан, улдузлары сајрышан үфүгүндә, саһилдә вә суда рәнкбәрәнк ишыглар чилвәләнән әфсанәви чәнуб кечәсинә нә гәдәр ујғун иди!..

Санки Шәһризадын һөкмдара данышдығы о әчаиб мин бир кечә нағылларындакы дивләрин, әждаһаларын әсири олан пәри гызлары чанланыб бу сеһрли мусигинин

аһәнкдар мелодијасына уjараг, мәхмәр суларын үзәриндә, әлван ишыгларын ичиндә рәгс едирләр. Онлар сәһәр шәфәгиндә, сүбһүн нәфәси илә тәрпәшән әлван булудлар кими сүзүр, сүзүрләр. Бирдән санки шимшәкләр чахыр, көj курлајыр, дәниз чошуб-дашыр, јатмыш дивләр, әждаһалар ојнајыб, азғын нә'рәләрилә онлары говлајыр, узун ити чајнаглы пәнчәләрини атыб, онлары тутур, вәһши гәһгәһәләрлә күлүшүр, чығырыр, бағырырлар. Бу гәһгәһәләр, бу чығырты вә нәрилтиләри азғын бир курултү, бајгуш наләси, гурд уламасы вә даһа гармагарышыг сәскүј тә'гиб едир...

Азад бирдән дөнүб радио чиһазына бахды. Она елә кәлди ки, билмәдән әли тохундуғу үчүн чиһаз бир башга стансија тутмушдур. Амма јох, чығырты-бағырты, вәһши нә'рәләр, бајгуш гәһгәһәләри вә чүрбәчүр таггылты, гычырты вә курултулар кетдикчә даһа да шиддәтләнирди...

Азад ачыг пәнчәрәдән бојланыб бајыра бахды вә инди баша дүшдү ки, о «Шәһризад»ын хош тә'сири алтында ширин хәјаллара далдығы мүддәтдә кәми саһилә јахынлашмышдыр. Бу «вәһши мусиги» дә саһилдәки бир мејханадан кәлир.

Гәрибәдир, һәмин чаз да «Шәһризад»ы чалырды, амма нечә: үздәниraг!.. Нечә дејәрләр, һеч көзләр көрмәсин, һеч гулаглар ешитмәсин!.. Азад үз-көзүнү туршутду. Мејханадан кәлән бајағылашмыш «мусигинин» тә'сири илә «Шәһризад»ын о көзәл мусигисинин чиркаб ичинә дүшән бир инчи кими мурдарланачағындан горхараг, тез радиону сөндүрдү. Дуруб көјәртәјә чыхды.

2

Ганлы әјләнчәләр

Азадкилин кәмисинин дурдуғу көрпү илә јанашы башга бир көрпүјә бөјүк бир кәми дә јан алмышды. Бу, кәмидән артыг һәбсхана бинасына бәнзәjирди: дорсуз-дирәксиз јекә бачалары, кобуд јукгалдыранлары олан јөндәмсиз нәһәнк бир кәми иди. Көрпүнү вә әтрафыны әскәрләр әһатә етмишди, јекә јүкгалдыранлар гычырдаја-гычырдаја кәминин көјәртәсиндән вә анбарларындан танклары, топлары, тәjjарә һиссәләрини вә ағыр ири гутуları галдырыб көрпүјә гоjурду. Әскәрләр исә бунлары кәнара сүрүр вә дашыjырдылар.

Америкалылар Шәрг өлкәләринә өз «јардымларыны» кизләтмирдиләрсә дә, амма һәр һалда бу «јардымы» кечәнин гаранлығында, халгын көзүндән ираг етмәји даһа мүнасиб билирдиләр.

Американ кәмисинин анбарынын дарваза бојда ачыг гапыларына узун, енли вә галын тахталар сөjкәнмиш, бунун үстү илә зәиф, арыг әjин-башлары чыр-чындыр адамлар ағыр jүк алтында икигат әjилиб, кәмиjә таj-таj дүjү, тумач кисәләрдә вә гутуларда хурма, гајсы, кишмиш вә саир шеjләр дашыjырдылар. Ачындан јарымчан олан бу јазыглар евдәки ач-хәстә арвад-ушагларыны јадларына салыб, јадлар үчүн дашыдыглары бу азугәjә һәсрәт вә нифрәт долу нәзәрләрлә бахыр, лә'нәт јағдырырдылар.

Азад јан алдыглары мүхтәлиф лиманларда бу «јардымын» чүрбәчүр нөвләрини өз көзләри илә көрмүшдү. Инди о, көзү өнүндәки бу мәнзәрәjә баханда, бир нечә күн әввәл көрдүjү башга бир мәнзәрә хатириндә чанланды:

Бир шәрг лиманында нәһәнк бир харичи кәми дурмушду. Јүкүнү бошалтмышдымы, вурмушдуму, һәр нә исә, кәмиjә кедиб-кәлән јох иди. Кәминин көјәртәси көрпүдән ики мәртәбә ев гәдәр уча иди. Бурада дәнизчиләр кәзиширдиләр. Онлар сигар чәкир, портағал, банан вә саир мејвәләрдән jеjиб, габыгларыны вә ја галыгларыны көрпүjә туллајырдылар.

Көрпүнүн үстү чыр-чындыра бүрүнмүш ирили-хырдалы ушагларла долу иди. Бу јазыг ач-чылпаг ушагларын һамысы мәктәб јашында иди. Бунларын арасында оғланлары, гызлары бир-бириндән сечмәк чәтин иди. Чүнки әjинләриндәки палтар нә оғлан, нә гыз палтары дејил, бәдәнләрини биртәһәр өртән, рәнкләри, бичимләри мә'лум олмајан чыр-чындыр иди. Һамысынын сачлары пыртдашыг, гармагарышыг, сир-сифәтләри гапгара, һис вә тоз ичиндә иди. Бунлар ушагларын хош ојун вә әjләнчәләриндән мәһрум идиләр. Бунлар чијинләринә ев-аилә jүкү чөкмүш, бу jүкүн алтында бели бүкүлмүш гајғылыкәдәрли гочалара бәнзәjирдиләр. Бунлар өз јашларынын тәбии тәләбинә көрә, бирчә ан күлүмсүнәндә дә, үзләриндә күлмәкдән артыг ағламаға бәнзәр јазыг-дәрдли бир ифадә көрүнүрдү. Чүнки бунлардан һәр биринин евиндә ишсиз галмыш, диләнчи көкүнә дүшмүш гоча ата-бабасы, хәстә анасы, ач-јалавач хырдача бачы-гардашлары

вар иди. Буна көрә дә, бу јазыглар мәктәб јашында, мәктәбә дејил, көрпүләрә, вағзаллара, дүканларын вә анбарларын габағына јығышыб, ағыр јүк дашыјыр, чөрәкпулу газанырдылар.

Дәнизчиләр једикләри мејвәләрин, дондурма вә ја шоколадын галыгларыны көрпүнүн үстүнә атдыгда, ушаглар ач тојуг сүрүсү кими јүјүрүшүб бунлары гапмаға чалышырдылар. Бу заман онлар бир-бирини итәләјир, јыхыр вә бә'зән дә бир-бири илә далашырдылар.

Көрүнүр бу мәнзәрә јад дәнизчиләрин чох хошуна кәлмишди. Онлар учадан күләрәк, бир-бирини сәсләјиб көјәртәјә топландылар. Бу ач-јалавач ушаглара нә исә, чүрбәчүр јемәли шејләр атмаға башладылар. Көрпүнүн о башында, күчәдә вә јахын мејданда олан о бири ушаглар да буну көрүб бура јүјүрүшдүләр.

Дәнизчиләр бир овуч шеј атдыгдан сонра бир нечә дәгигә ушагларын вурушмасына тамаша едир, әзилән, ағыз-бурну ганајан јазыглара бахыр, ләззәт алырдылар. Онлар боксчулары гызышдыран кими, вурушан ушаглары бағыра-бағыра гызышдырырдылар: онлары фышгырыға басыр, әл чалыр, күлүшүрдүләр...

Бу ачыглы мәнзәрәјә давам кәтирә билмәјән кәнч совет дәнизчиләри јумругларыны дүјүнләјә-дүјүнләјә, дишләрини бир-бириня бәрк сыха-сыха, өз кајутларына чәкилирдиләр. Азад, јазыг ушагларын бу дөзүлмәз вәзијјәтинә бахдыгча, көзүнүн габағында башга ләвһәләр чанланырды:

Совет өлкәси, ана јурд, доғма әзиз Вәтән...

Азад өз ушаглыг илләрини хатырлајырды:

Будур, онлар Хәзәрин саһилиндә, сәдәф гумларын үстүндә дәстә илә шән-шән чығырыша-чығырыша јүјүрүб бирдән көј суларын сәрин-илыг гојнуна атылырлар. Бүллур су дамчылары һәр јана сычрајыр. Аг көпүкләр сујун үзүндә гәрибә нахышлар әмәлә кәтирир. Хырдача далғалар бу шән ушагларын күндән гаралыб шоколад рәнки алмыш бәдәнләрини шаппылдадыр, меһрибан бир ана әли кими инчитмәдән, хош бир нәвазишлә охшајыр.

Онлар һәр ил јајы каһ Хәзәр саһилиндә, каһ дағлар гојнундакы јајлагларда, сәрин пионер дүшәркәләриндә кечирәрдиләр.

Бәли, совет ушагларынын шән һәјат, хошбәхт кәләчәк үчүн һәр шејләри, һәр шејләри вар...

Азад инди көзү өнүндә бу мәнзәрәни, адамын гәлбини

ганадан бу ачлыг мәнзәрәсини, хүсусән өзләрини мәдәни сајан, куја кери галмыш өлкәләрә мәдәнијјәт јајан вәһшиләрин ач-чылпаг ушаглара белә кобудчасына истеһза етдикләрини көрдүкдә. ган бејнинә вурду. О, көзләрини јумду. Хәјалында совет ушагларынын шән-күтләви ојунлары чанланды, онларын кур сәсләрини, шән гәһгәһәләрини, стадиону долдурмуш он минләрлә совет адамларынын чошгун алгыш сәсләрини ешидән кими олду.

Лакин бу сәсләр, бирдән кобуд нә'рәләр, сәрхош гәһгәһәләр ичиндә итиб-батды. Азад көзләрини ачды. Харичи кәминин көјәртәсиндә сүраһыја сөјкәнмиш јекәпәр бир дәнизчи боғушан һејванлары гызышдырырмыш кими, бәркдән бир нә'рә чәкиб, нә исә, бир овуч шеји вар күчү илә көрпүнүн үстүнә атды. Бунлардан бири кәлиб Азадын лап габағында, кәминин көјәртәсинә дүшдү. Бу, шоколад рәнкиндә, јазы позан резин бојда дөркүнч бир шеј иди. Ушаглар јенә чығырыша-чығырыша јүјүрүшдүләр. Илк јетишәнләр һәмин шејләри јердән гапыб ағызларына дүртүр, архадан кәләнләр онларын үстүнә чумур, јыхыланлар бир-бирinin үстүнә галаныр, алтда галыб әзиләнләрин дад-фәрјады јад дәнизчиләрин сәрхош күлүшләринә гарышырды.

Лакин бир ан сонра даһа горхунч бир шеј олду: атылан «шоколад» парчаларыны ағызларына аланлар үзкөзләрини туршудуб, өјүмәјә, чығырмаға, удмуш оланлар исә, гарынларыны тутуб јерә јыхылараг, дәһшәтлә зарымаға, фәрјад етмәјә башладылар. Буну көрән о бири ушаглар кетдикчә артан бир горху илә өз јолдашларына бахыр, дәнизчиләр исә, әлләрини бир-биринә вура-вура, күлмәкдән уғунурдулар. Онларын нәш'әси сон һәддә чатмышды...

Амма дејәсән артыг ушагларын да нифрәт вә гәзәби сон һәддинә чатмышды. Онларын ичиндә нисбәтән бојлубухунлу бир кәнч варды. Бајагдан бәри һамы атылан шејләр үчүн јүјүрүшәндә, о, бир кәнарда дуруб, јад матросларa ачыглы-ачыглы бахыр, далашан ушаглары ајырыр, арабир онлара ачыгланырды. Бу оғлан, ушагларын горхунч һалыны көрдүкдә, даһа дөзә билмәјиб, нә исә, чығырды вә јерә төкүлмүш кәрпич парчаларындан бирини гапыб көјәртәдәки јад матросларa атды. Бир анда ушагларын һамысы онун кими едиб, јад кәмини даша басараг чығырышдылар:

— Рәдд олун!
— Чәһәннәмә!
— Мәл'унлар!..

Јад матрослар көјәртәдән дағылышдылар. Кәминин шүшә-пәнчәрәләри чинкилти илә сыныб төкүлдү. Ушаглар даш јағдыра-јағдыра чығырышырдылар.

Бирдән кәмидән бир нечә күллә атылды. Фитләр верилди. Полис төкүлмүшдү. Ушаглар гачышдылар. Полисләр көрпү үстә јыхылыб галмыш бир нечә ушағы сүрүјә-сүрүјә апардылар...

Азад көјәртәјә дүшмүш парчаны көтүрдү. Мә'лум олду ки, бу шоколад рәнкиндә, лакин ән пис суррогатдан һазырланмыш техники сабундур...

Будур, Азад инди дә көзү өнүндә јад «јардымынын» башга бир шәклини көрүрдү: онлар вердикләри танк, топ-түфәнк, күллә вә дәмир-дүмүр әвәзинә, өлкәнин варјохуну, әрзағыны ач-јалавач әһалинин боғазындан кәсиб апарырдылар...

3

Ики тале

Азад вә јолдашлары бу горхулу мәнзәрәјә бахмагда икән, көрпүјә јаваш-јаваш кичик бир баркас јан алды. Баркас једәјиндә даш көмүрлә долу јекә бир баржы чәкиб кәтирмәкдә иди. Баржын көјәртәси јүкдашыјан адамларла долу иди. Бунлар көрпүнүн үстүндә гојулмуш күчлү прожекторларын ишығында күндүз олдуғу кими ашкар көрүнүрдү. Көмүр тозундан үст-башлары, сир-сифәтләри, сач-саггаллары да гапгара олан бу адамларын јалныз көзләри, бир дә, дөзүлмәз истидән ағызлары илә нәфәс алдыгларындан дишләри ағарырды. Бунларын нә јашларыны, нә миллијјәтләрини, нә дә чинсләрини тә'јин етмәк мүмкүн дејилди. Јалныз бојларынын кичиклијиндән, бәдәнләринин чылызлығындан, сәсләринин назикликиндән ушаглары сечмәк олурду. Бунларын арасында белләри бүкүлмүш, сач-саггалларынын түкләри бир-бирinә гарышмыш гочалар да аз дејилди.

Барж көрпүјә јан алдыгдан сонра харичи кәмијә енсиз тахталардан көрпүчүкләр гојулду вә фәһләләр кәмијә көмүр дашымаға башладылар.

Онларын бу ағыр ишләри зәһмәт дејил, әзаб иди. Кечә олмасына бахмајараг, баржын анбарында дөзүлмәз

бүркү вар иди. Фәһләләр гаты көмүр тозу ичиндә ишләјирдиләр. Тәрлә гарышыг көмүр тозу онларын алынларындан гашларынын кәнары илә мазут кими сүзүлүб, кичкаһларына, јанагларына төкүлүр, көзләринә долуб ачышдырырды. Көмүрлә долу ағыр һөрмә сәбәтләрин алтында белләри бүкүлмүш јүкдашыјанлар тәрдән ачышан көзләрини тез-тез јумругларынын далы илә овушдурурдулар. Бу заман онлар бә'зән мүвазинәтләрини итириб сәнтирләјирдиләр. Арада кәзишән вә әлләриндә узун мөһкәм бамбуг ағачлары олан нәзарәтчиләр ләнкијәнләри вуруб тәләсдириридиләр.

Бир нечә адам баржын анбарындан ири күрәкләрлә јекә сәбәтләри көмүрлә долдурур, ашағы пилләләрдә дурмуш фәһләләрә верирди. Онлар јухары пилләдә дуранлара өтүрүр, бу сајагла сәбәтләр көрпүнүн үстүнә чатдыгда, фәһләләр ону далларына алыб кәмијә чыхан пилләјә апарыр, орада јенә бир-биринә өтүрүрдүләр. Јүк дашынмасынын ән чәтин вә ағыр јери көрпүнүн үстү иди.

Бир парча чөрәк үчүн белә ағыр әзаб чәкән адамлара бахдыгча, Азад вә јолдашларынын үрәкләриндән гара ганлар кедирди. Бу јүкдашыјанларын чоху он-он ики јашларында ушаглар вә тагәтдән дүшмүш гочалар иди. Онлар ағыр јүкүн алтында төвшүјә-төвшүјә, зарыја-зарыја, тәр төкә-төкә, Азадкилин кәмисинин лап јанындан кечиб кедирдиләр.

Азад вә јолдашлары бир шеја чох тәәччүб едирдиләр:

Кәмидә чох күчлү јүкгалдыран машынлар ола-ола, бәс нијә көмүрү бу јазыг адамлар дашыјырды? Һәмин јүкгалдыранлардан бирчәси ишләсәјди, бу јүзләрлә адамын зәһмәти гат-гат јүнкүлләшәрди. Көмүрү баржын анбарындача јекә сәбәтләрә вә ја ири гутулара долдурардылар, јүкгалдыран машын бунларын һамысыны бир дәфәјә кәмијә галдыра биләрди. Бәс буну нијә етмирдиләр?

Азад вә јолдашлары бу барәдә бири-бири илә суалчаваб едиб, дүзкүн бир изаһ тапмырдылар.

Азадкил бу барәдә данышаркән, онларын гызғын сөһбәт етдикләрини узагдан көрүб марагланан капитан көмәкчиси јахынлашды; онлара белә мә'лумат верди:

— Әлбәттә, јүкгалдыранлары ишләтмәклә иши даһа сүр'әтлә, даһа аз зәһмәтлә көрмәк олар. Амма, јүкгалдыран машын енержи вә јаначаг апарыр; бурада исә, инсан гүввәси механики енержидән гат-гат учуздур. Һәм дә бу,

ишин јалныз бир тәрәфидир. О бири тәрәфи дә ондан ибарәтдир ки, әкәр ишин чохуну јүкгалдыран машынлар көрсә, онда фәһлә гүввәси аз лазым олар. Бурада исә ишсизләрин сајы-һесабы јохдур. Бир нечә ил әввәл бурада һөкумәт халгын һаглы тәләбләри илә нефт сәнајесини миллиләшдирмишдир, анчаг кечмиш мүстәмләкәчиләрин һиҹләләри нәтичәсиндә ишләдә билмир. Јад өлкәли нефт саһибкарлары иши елә гурублар ки, бураның нефт сәнајеси тамамилә һәрәкәтдән галмышдыр. Мә'дәнләрдә, нефтајыран заводларда ишләјән он минләрлә фәһләләр инди ишсиз кәзирләр. Онлар инди гоншу шәһәрләрә, лиманлара дағылышыб, бирчә гарын јаван чөрәҹә һәр иши көрмәҹә һазырдырлар.

— Демәли, јүкгалдыран машынлары ишләтмәјиб, көмүрү бу јазыг адамлара белә әзабла дашытдырмагла јадлар бунлара иш верир, ҹә'ни «јардым» едирләр, еләми?— дејә Азад ачы бир тәбәссүмлә капитан көмәкчисиндән сорушду.

— Дүздүр, еләдир ки, вар. Бу да «јардымын» бир шәклидир.

Елә бу анда јүкдашыјанлар тәрәфдән үрәк парчалајан бир ушаг фәрјады гопду. Азадкил дөнүб о тәрәфә бахдылар.

Далында даш көмүрлә долу, өзүндән јекә бир сәбәт олан арыг, зәиф бир оғлан барждан көрпүҹә чыхан көрпүчүјүн сон пилләсиндә јүкүн ағырлығындан азачыг ләнкијән кими, нәзарәтчи она архадан елә бир зәрбә вурду ки, оғлан ағрынын шиддәтиндән чығырды вә мүвазинәтини итириб јырғаланды. Бир ан сонра даһа дәһшәтли бир фәрјадла, сәбәт гарышыг дәнизә јыхылды. Јолдашларындан бир нечәси ону хилас етмәҹә јүјүрмәк истәдисә дә, нәзарәтчи ағачыны галдырыб онлара чығырды:

— Ишиниздә олун! Батыб өлмәз! Өләндә, нә олар!

Буну көрән Азад вә јолдашлары өз кәмиләринин арха тәрәфинә јүјүрүшдүләр. Оғлан барж илә онларын кәмиләринин арасында дәнизә дүшмүшдү. Сујун үзүндә нә оғландан, нә сәбәтдән бир әламәт јох иди. Јалныз хырдача говуглар чыхмагда иди. Әјинләриндә јүнкүл јај дәнизчи палтары олан Азадла јолдашы Колја иши белә көрчәк, о саат суја атылдылар. Галанлар да онлара көмәк етмәк үчүн хилас чәмбәрләрини, ипләри, ип нәрдиванлары һазырламаға јүјүрүшдүләр.

Азад сујун дибиндә бир-ики даирә вуруб, батан оғланы тапды. Онун ајаглары көмүрлә долу ағыр сәбәтин алтында галдығындан, чырпыныб-чырпыныб тагәтдән дүшмүшдү. Азад оғланын голундан јапышыб, өз чијинләри илә сәбәти ашырмаға чалышды. Лакин бу чәтин иди. Бу анда архадан онун голундан бир әлин тутдуғуну һисс етди. Бу Колја иди. Икиси көмәкләшиб сәбәти оғланын үстүндән ашырдылар вә һәрәси бир голундан јапышыб сујун үзүнә чыхардылар. Кәмидән суја атылмыш ип нәрдиванларла кәмијә галдырдылар.

Һамы онларын башына топлашды. Оғлан һушуну итирмишди. Бу, заһирән доггуз-он јашларында көрүнән чох арыг бир оғлан иди. Әјниндә палтары јох иди. Јалныз туман әвәзинә белинә бир чындыр сарынмышды. О, суја кириб-чыхмышдыса да, үзүнүн, гыврычыг сачларынын, гашларынын рәнки гапгара иди. Бәдәни чох арыг, нечә дејәрләр,—бир сүмүк, бир дәри иди. Голларынын, ајагларынын сүмүкләри, хүсусән бәндләрдә гејри-тәбии бир һалда ири вә шишмиш кими көрүнүрдү, габырғаларыны узагдан сајмаг оларды...

Көрпүдән бахан нәзарәтчи вә јүкдашыјанлар оғланын хилас олдуғуну көрүб, даһа онунла марагланмадылар.

Кәми һәкими тез кәлиб кәнч дәнизчиләрин көмәји илә оғланы һуша кәтирди. Бир аз динчәлдикдән сонра ону апарыб кәминин һамамханасында чимдирдиләр, јараларыны сарыдылар. Кәнч дәнизчиләр өз тәзә палтарларындан онун әјнинә тез бир палтар һазырладылар. Сачларыны вуруб дүзәлтдиләр. Ону тәртәмиз кејиндириб кәминин арха тәрәфиндә үстү, јанлары јелкәнләрлә өртүлү јај истираһәт кушәсиндә јумшаг бир креслоја отуртдулар. Кәнч дәнизчиләр ону дөврәјә алдылар, диндириб-данышдырмаға, ону өзләринә исинишдирмәјә чалышдылар.

Башына кәлмиш һадисәдән, дүшдүјү бу мүһитдән, өмрүндә көрмәдији мећрибан мүнасибәтдән әввәлчә өзүнү итириб сыхылмагда олан оғлан јаваш-јаваш ачылышыр, она едилән ишарәләрә бахыб күлүмсүнүрдү. Анчаг онун күлүмсүнмәсиндә елә бир гәмкинлик варды ки, үзүндәки тәбәссүм боранлы-фыртыналы, гара булудлу гыш сәмасында бирчә анлыға парлајыб јох олан күн шө'ләсинә бәнзәјирди.

Кәми һәкими өлүмүн пәнчәсиндән индичә хилас едилмиш оғлана һәлә бирдән-бирә јемәк вермәји мәсләһәт көрмәмишди. Ичдији дәрман вә лимонлу түнд чајдан

сонра бир-ики саат көзләмәји лазым билмишди. Буна көрә дә кәнч дәнизчиләр сөһбәтлә онун башыны гарышдырмаг истәјирдиләр. Амма бир дил тапа билмирдиләр. Оғланла инкилисчә, франсызча данышмышдыларса да, о, бир шеј баша дүшүб чаваб верә билмәмишди.

Азадла Колја да јујунуб, палтарларыны дәјишиб, көјәртәјә гајытмышдылар. Елә бу вахт кәнч дәнизчиләрдән биринин ағлына белә бир фикир кәлди: о, әли илә өзүнү вә јанындакы јолдашларыны бир-бир көстәрә-көстәрә адларыны деди:

— Ванја, Колја, Рәшид, Пјотр, Автандил...

Сонра әли илә һәмин оғланы көстәриб, суаледичи нәзәрләрлә көзләди. Оғлан мәтләби баша дүшдү вә күлүмсүнә-күлүмсүнә әли илә өзүнә ишарә едиб адыны деди:

— Азад!

Һамы гејри-ихтијари бу ады тәкрарлајыб, бирдән өз јолдашлары Азада бахды. Балача оғлан да һамы илә бирликдә үзүнү Азада чевирди. Азад да диггәтлә онун үзүнә бахды.

Бир аз әввәл дәнизин дибиндән чыхаркән, гапгара һис ичиндә олан, суда боғулмагдан додаглары көјәрмиш, көзләри јарыјумулмуш, горхунч көрүнән бу үз инди нә гәдәр хош вә мећрибан иди. Азачыг гарашын олан бу зәриф чизкили узунсов үздә саф, тәмиз бир гәлбин күзкүсү кими, сәмими бахышлы гонур көзләр, онларын үстүндә назик, шәвә кими гара гашлар, кениш вә јуварлаг алын, сәлигә илә вурулмуш, јујулуб даранмыш олмасына бахмајараг, сығала јатмајан, гыврыла-гыврыла алнына төкүлән далғалы гара сачлар, ортадан батыг зәриф чәнә илә гартал димдији кими дик бурун, сыхылмыш инчә додаглар... Оғланын батыг, солғун јанагларында, рәнки учуг назик додагларында, јумру ачыг алнында вә кәдәрли бахышларында ушаглара хас олмајан гајғы вә әндишә әламәтләри вар иди.

Совет дәнизчиләри көзләрини бир-бириндә зилләмиш олан бу ики кәнчә бахырдылар: совет кәнчи Азадын да үзүнүн, сачларынын, көзләринин рәнки вә гурулушу балача Азада чох бәнзәјирдисә дә, анчаг онларын үзүндәки ифадә бир-бириндән нә гәдәр фәргли иди.

Совет кәнчи Азад өз адашынын көзләринин ичинә бахаркән, көздән үрәјә јол вармыш кими, бир анда онун симасында санки өз доғма гардашыны таныды. Чох мећрибан, сәмими бир тәбәссүмлә күлүмсүндү. Балача Азад

да санки онун үрәјиндән кечәнләри дујду: О, јеріндән галхмаг үчүн һәрәкәт едән кими олду, дәнизчи Азад да она доғру аддымлаја-аддымлаја:

— Азад!.. Адаш!..—дејә дилләнди.

Балача Азад исә:

— Гардаш!..—дејиб, онун бојнуна сарылды.

Бу һәјәчанлы сәһнә һамынын гәлбини көврәлтди.

Илк һәјәчан кечдикдән сонра ики адаш јан-јана креслода отуруб, ширин-ширин сөһбәтә башладылар. Балача Азад даһа әввәлки кими чәкиниб-сыхылмыр, кәнч дәнизчиләрлә бир дост, бир јолдаш кими сәрбәст данышыб күлүрдү...

Адашларын бир-бири илә сөһбәтиндән мә'лум олду ки, балача Азадын да тәрчүмеји-һалы мүстәмләкә вә јарым мүстәмләкә өлкәләрин он минләрлә ушагларынын һәјаты кими, чох садә вә чох фачиәлидир.

Балача Азад бир азәрбајчанлы баласыдыр. Бабасы вахты илә Бакыда нефт мә'дәнләриндә фәһләлик етмиш, Сәттархан һәрәкатына гошулмуш, мүбаризәдә һәлак олмушдур. Атасы да фәһләдир. Нефт мә'дәнләри бағландыгдан сонра ишсиз галыб, бу сәһил шәһәринә кәлмишдир ки, һамбаллыг вә күнәмузд фәһләликлә биртәһәр балаларыны доландырсын. Азадын анасы, ики кичик бачысы евдә хәстә јатырлар. Һәр сәһәр ата-оғул евдән чыхыб, һәрә бир јана, көрпүләрә, базарлара чөрәк пулу газанмаға кедирләр. Ахшам һәрә газандығына чөрәкдән, пендирдән алыб евә гајыдыр. Амма чох вахт һәр икисинин әли бош олур.

Балача Азадын ата-анасы вардыса да, о, кимсәсиз бир јетимдән даһа пис бир күндә иди.

Ики адаш ширин сөһбәт едәркән, буфетчи гадын тәмиз бир мәчмәјидә балача Азад үчүн јемәк кәтириб. дәјирми столун үстүнә гојду. Бурада нә десән вар иди: тәзә тәрәвәздән биширилмиш буғланан әтли дәнизчи боршу, јаны макаронлу, тәзә памидорлу гызартма әт, алма кими гыпгырмызы пирожкиләр, фал-фал доғранмыш тәзә пендир, сојулуб үстүнә көјәрти сәпилмиш јумурталар, балыг, күрү, пирожны, шоколад, зәрли әлван кағызлара бүрүнмүш чүрбәчүр конфетләр, портағал, лимон, үзүм...

Һамы билирди ки, бу јазыг ушаг өмрү узуну дојунча јемәк јемәмиш, сон күнләр бәлкә дә тамам ач галмышдыр. Буна көрә дә һамы күман едирди ки, инди о ачкөзлүклә бу јемәкләрин үстүнә чумачагдыр. Һәтта кәминин

һәкими бирдән-бирә бу гәдәр јемәји онун габағына гојмаға разылыг вермәмишди. Ушағын өзүнү сахлаја билмәјиб чох јеҹәҹәјиндән, сонра хәстәләнәҹәјиндән еһтијат етмишди. Лакин кәнч дәнизчиләрдән бири шоколад, бири конфет пајыны вә саир јемәли шејләри кәтириб вермиш вә һамы өз һәдијјәсинин мәчмәјијә гојулмасыны тә'кидлә хаһиш етмишди. Һәким разылыг вермәјә мәчбур олмуш, амма тапшырмышды ки, оғлана көз јетирсинләр, ону һәддән артыг јемәјә гојмасынлар.

Јемәк кәлмәмишдән бир аз әввәл јолдашлары дәнизчи Азада русча сөјләмишдиләр ки, јери кәләндә, мүнасиб бир диллә балача Азады баша салсын.

Буфетчи гадын мәчмәјини кәтириб, балача Азадын габағына гојдугда, меһрибан-меһрибан күлүмсүнүб русча:

— Бујур, је, балачан,—деди,—нуш олсун!

Балача Азад онун дилини билмирдисә дә, амма нә дедијини јахшы баша дүшдү. Јухусунда да көрмәдији бу бол вә дадлы јемәкләрә бахдыгда, ачлыг чәкмиш бир адам кими, әввәлчә ағзы суланды, додагларыны бир-бириһә сыхыб бир нечә дәфә удгунду, амма көзләрини јерә дикиб, јемәкләрә әл дә узатмады.

Буну көрән кәнч Азад она бир дә тәклиф етди:

— Је, Азад, бунлар һамысы сәниндир!..

Балача Азадын көзләри јашарды. Қәдәрли-кәдәрли өз адашынын үзүнә бахды. Кәнч Азад онун утаныб сыхылдығыны күман етди вә өзү бир армуд көтүрүб деди:

— Азад, бах, мән дә јејирәм... Нијә јемирсән, ач дејилсәнми?

Балача Азад даһа өзүнү сахлаја билмәди. Көзләриндән ики ири дамчы јаш сүзүлүб јанагларындан ашағы ахды вә о јавашчадан деди:

— Ачам, гардаш, амма евдә хәстә анам, бачыларым да ачдыр...

— Онлара да апарарсан, Азад! Бунлар һамысы сәниндир. Кедәндә, јенә дә верәчәјик...

Бу сөзләрдән сонра онлар јемәјә башладылар. Балача Азад јемәјә, һамынын күман етдији кими, ачкөзлүклә сохулмады. О, бир дилим чөрәк, бир парча пендир көтүрүб, иштаһасыз адамлар кими, хырдача тикәләрлә јејирди.

Бирдән балача Азад тәлашла көрпүјә сары бахыб, дурухду. Тикәси ағзында галды. Бир ан сонра о, јериндән

сычрајыб, гача-гача көјәртәдәки гапысы аралы олан бош јекә чөрәк шкафына кириб гапыны өртдү.

Кәнч Азад буна тәәччүб едиб, көрпүјә, бир аз әввәл балача Азадын бахдығы сәмтә нәзәр јетирди. Орадан бир полис нәфәри, әтрафа бојлана-бојлана кечирди.

Кәнч Азад шкафын јанына кедиб гапыны аралады; балача Азады бир күнчә гысылмыш көрүб сорушду:

— Бура нијә кирдин, Азад?..

— Ажан кәлир... Мәни тутуб апарар!

— Горхма, гардашым, бурада сәнә һеч бир кәс тохуна билмәз! Кәл, јемәјини је!

— Јох, истәмирәм. Мән елә бурада отурум; кедәндә мәни дә өзүнүзлә апарын!...

Балача Азадын бирдән-бирә гачыб шкафа кирдијини көрән башга кәнч дәнизчиләр дә шкафын јанына јығышмышдылар. Онлар ишин нә јердә олдуғуну билдикдә, күлүмсүндүләр. Балача Азадын бу сөзүнү бир зарафат билдиләр. Сонра исә көрдүләр ки, Азад доғрудан да шкафдан чыхмаг истәмир. Тә'кидлә, һәтта ағламсына-ағламсына хаһиш едир ки, ону бурадан говмасынлар, өзләри илә бәрабәр апарсынлар.

Балача Азадын бу һалыны көрүб, онун тәкрар дөзүлмәз әзаб ичиндә јашајачағыны көзләринин габағына кәтирән кәнч совет дәнизчиләринин оғлана үрәкләри јанды. Һәтта бир нечәси кәми капитанынын јанына кедиб, Азады өзләри илә апармаға ичазә истәди. Анчаг капитан онлары баша салды ки, өзү арзу етсә дә, буна ихтијары јохдур, чүнки ганун јол вермир...

Кәнчләр гајыдыб капитанын сөзләрини өз јолдашлары Азада дедиләр. Азад онсуз да билирди ки, бу мүмкүн дејилдир. Һәлә јолдашлары капитанын јанындан кәлмәмиш, балача адашыны баша салмаға чалышыб дејирди ки:

— Ахы сәнин бурада олдуғуну һамы билир. Нәзарәтчи, ажан, һамы көрмүшдүр. Билсәләр ки, биз сәни өзүмүзлә апармышыг, јахшы олмаз!..

— Онда ичазә верин, мән чыхыб кедим. Һамы көрсүн ки, кетдим. Сонра башга јердән дәнизә кириб, су алты илә үзә-үзә кәләрәм. Һеч кәс көрмәз.

Кәнч Азад өз балача адашынын гәлбини гырмадан, ону кәмидән кетмәјә разы етмәк үчүн ахырынчы чарәјә әл атды. Онун хырдача үрәјинин ән инчә телләринә тохунду:

— Јахшы, бәс хәстә анан, хырдача бачыларын? Сәнсиз онларын һалы нечә олар?

Бу сөзләри ешитдикдә, балача Азад даһа динмәди. Һеч бир чаваб вермәди, јалныз гәлбинин дәринликләриндән чох јаныглы бир аһ чәкди... Сонра, сығындығы шкафдан чыхды, өз евләринә, анасынын, бачыларынын јанына кетмәјә һазырлашды.

Кәнч дәнизчиләр дә балача Азаддан һеч ајрылмаг истәмирдиләр. Амма бу лабүд иди. Бир аздан сонра кәми јола дүшмәли иди.

Онлар балача Азад үчүн һазырладыглары јемәли, кејмәли бүтүн һәдијјәләри топладылар. Ики бөјүк бағлама олду. Сонра һамы онунла көрүшдү. Бир дәстә кәнч дәнизчи һәдијјәләри көтүрүб, балача Азады көрпүјә—баржа өтүрдүләр. Капитан, мүәллимләр вә галан кәнч дәнизчиләр совет кәмисинин көјәртәсиндән она бахырдылар...

Көмүр баржыны кәтирән баркас фит верди. Јад кәмијә көмүр јүкләниб гуртармышды. Јүкдашыјанлар көјәртәјә топлашмышдылар. Онлар, гучаглары долу кәнч совет дәнизчиләринин көрпүјә јығышдыгларыны көрдүкдә, әввәлчә бир шеј баша дүшмәдиләр. Әјниндәки тәртәмиз палтары вә бүтүн көркәми илә совет дәнизчиләриндән чәтин сечилән балача Азады әввәлчә танымадылар. Јалныз о, баржа енән пилләнин үстүндә бағламалары кәнч совет дәнизчиләриндән алыб јерә гојдугда, онларла гучаглашыб видалашдыгда, бир нечә балача јүкдашыјан—Азадын јашыдлары вә јолдашлары она сары кәлиб диггәтлә бахдылар, тәәччүб вә севинчлә:

— Азад!..—дејә сәсләндиләр.

Сон дәгигә чатды. Ики адаш гучаглашды. Онлар бир-биринә елә сарылдылар ки, куја һеч ајрылмајачаг, әбәди бир-биринә говушачагдылар. Амма ајрылмалы идиләр. Чүнки һәлә јер үзүндә ајрылмаг истәмәјәнләри ајыран гајда-ганунлар һакимдир!..

Будур, ајрылдылар... Балача Азад һычгырыр, адәти үзрә јумруглары илә көзүнүн јашыны силир. Күлүмсүнмәјә чалышыр. Лакин күлүмсүнә-күлүмсүнә дә һычгырыр, көз јашлары јанагларындан сүзүлүр...

Күнәшли сәмадан ири дамчыларла нисан јағмуру јағдығыны көрмүсүнүзмү? Азадын күлүмсүнә-күлүмсүнә һычгырыб ағламасы да буна бәнзәјирди...

Кәнч дәнизчи Азадын да көзләри јашармышды...

Јалныз онунму? О бири кәнч дәнизчиләрин дә, көјәртәдәки кәнчләрин дә, бөјүкләрин дә, буфетчи гадынын да, һәкимин дә, һәтта капитанын да көзләри јашармышды. Лакин онлар көз јашларыны нә силир, нә дә кизләдиридиләр...

Адашлар ајрылдылар.

Бири өзү кими азад вә хошбәхт јолдашлары илә биркә «Сәһәр»ин ишыглы гојнуна гајытды. О бири чанавар кими зәһмли бир сәслә улајан баркасын сүрүјүб апардығы гаранлыг көмүр баржынын ичиндә јох олду...

* * *

Азад кајутда, дәнизә бахан дәјирми пәнчәрәнин габағында отуруб, көзүнү кечәјә, дәнизә зилләмишди. Амма о, һеч шеји бахмыр, һеч шеји көрмүрдү. О дүшүнүрдү. Көзләри өнүндә ики һәјат, ики тале чанланырды.

Өзү вә адашы!

Азадлыг дүнјасынын азад балалары вә әсарәт дүнјасынын бәдбәхт, әсир азадлары...

Јазыг адаш!

Ону нә көзләјир: күнү сабаһ јенә ачлыг, јенә ағыр әзаб, јенә она-буна нөкәрлик, јенә һәгарәт, јенә нәзарәтчинин көтәји вә... јадларын «көмәји»...

Кәнч Азад көзләрини дәнизә зилләјиб дүшүнүрдү. Гаранлыгда, тутгун бир парылты илә улдузлары әкс етдирән суда она балача Азадын күлүмсүнән јашармыш көзләри көрүнүрдү. Бу көзләрдә сонра бир нифрәт вә гәзәб парылдады... Јох, о тәк дејил, јүзләрлә, минләрлә, милјонларла гәзәбли көзләр парылдашыр... Бу парылтылар бирләшир, бир күнәш кими гаранлығы парчалајыр, үфүгләр гызарыр... Инди, индичә күнәш доғачаг...

* * *

Кәми күнәшли саһилә јахынлашыр. Көрпү ал-әлван бајрагларла бәзәнмишдир, аллы-күллү, кејимли-кечимли, гучаглары күл-чичәклә долу адамлар кәмини гаршылајыр... Мусиги... Нә көзәл мусиги чалыныр! Әзизләрини гаршыламаға кәлмиш бачы-гардашларын, дост-ашналарын севинч сәсләри мусиги сәсләринә гарышыр. Онлары адлары илә чағырырлар. Будур, Үлкәр дә бурададыр, о да чағырыр:

— Азад!.. Азад!.. Азад!..

Азад голларыны узадыб онунла көрүшмәк истәјир...

Бирдән о:—Нә гајырырсан, Азад!—дејән дәнизчи јол-

дашы Колјанын сәсини ешидир.—Јуху көрүрсән, нәдир? Сигналын сәсини ешитмирсәнми? Сәнин нөвбәндир!..

Азад көзләрини дөјә-дөјә әввәл она, сонра ачыг пәнчәрәдән бајыра бахыр: доғрудан да сәһәр ачылыр. Онун нөвбәсинин вахтыдыр!..

* * *

Азад тәләсик үст-башыны сәлигәјә салыб, јухары капитан көрпүсүнә чыхды. Нөвбәни тәһвил алды. Кәминин идарә чиһазынын башына кечиб, команда верди:

— Сакит, ирәли!..

Азад дөнүб бир ан ајрылдыглары лимана бахды. Дүнән кечәнин пәрдәси алтында, улдузларын рәнкарәнк, ишыгларын көзалдадан ишығында көзәл көрүнән бу минарәли, күнбәзли, хурмалыглы мәнзәрә, инди күнәшин илк шө'ләләри алтында нә гәдәр солғун, гансыз-чансыз иди!..

Азад сүканы үфүгүн гызаран јеринә тушладыб инамла әмр верди:

— Там сүр'әтлә, ирәли!

Кәми там сүр'әтлә доған күнәшә, азад Совет Вәтәнинә доғру јол алды...

Ијул—август, 1954

СӘҺӘР ШӘФӘГИ

Сәһәр шәфәги һәр јердә көзәлдир. Анчаг Корејанын шәрг саһилләриндә бу шәфәг һәр јердә олдуғундан даһа көзәл, даһа давамлыдыр... Бәлкә елә буна көрә дә бу өлкәјә Сәһәр Шәфәги Өлкәси дејирләр.

Кичик, сакит көрфәзин саһилинә көзәл бир балыгчы кәнди сығынмышды. Дәниз гушларынын ганадлары кими јарымгөвс шәклиндә дик дамлары олан хырдача, аг суваглы гәшәнк евләр чәркә илә дүзүлмүш, габагларына ағачлар әкилмиш, бағчалар салынмышды. Гумсал саһилдә ирили-хырдалы балыгчы гајыглары, талвар кими вурулмуш дирәкләр үстүнә сәрилиб гурудулан балыг торлары чылпаг саһилә ајры бир јарашыг верирди.

Бу хырдача кәндин зәһмәткеш әһалиси дәдә-бабадан балыгчы иди. Ов мөвсүмү гуртарандан сонра, арвад-ушаг кәнддә галар, кишиләр вә чаванлар јахын-узагдакы гәсәбә вә шәһәрләрә дағылыб, чүрбәчүр кәзәрки пешәләрлә аиләләрини доландырмаг үчүн пул газанардылар. Бу пешәләр ичиндә һәјәт-һәјәт, күчә-күчә кәзиб, сирк ојунлары чыхартмаг, кәндирбазлыг, ох, низә вә бычагларла нишана вурмаг, чүрбәчүр фокуслар көстәрмәк та гәдимдән көркәмли бир јер тутурду.

Кәнд әһалисинин ағыр, тәһлүкәли балыгчылыг зәһмәтинә гатланмасына, зирәклик вә мәһарәтинә бахмајараг, онлар даим јарыач, јарытох доланырдылар; чүнки бүтүн өлкә узун илләрдән бәри јапон ишгалчылары тәрәфиндән вәһшичәсинә истисмар едилир, әһали гул кими јашајырды.

Хиласкар Совет Ордусунун гәләбәсиндән сонра јапон ишгалчылары говулмуш бүтүн Шимали Кореја кими, бу кәнд дә аг күнә чыхмыш, даһа доғрусу, јенидән доғулмушду. Кәндин чәми дөрд-беш јашы варды. Әтрафындакы торпаг да әһалијә верилмишди. Инди онлар балыгчылыгла јанашы, әкинчиликлә дә мәшғул олурдулар. Ушаглар үчүн мәктәб ачылмышды. Бу кәнд салынмамышдан әввәл әһалинин чоху саһилә јахын гајалардакы мағараларда, бә'зиләри дә гамыш вә күләшдән гурулмуш «чиби» адланан кичик комаларда јашајырдылар.

Балача Ким-Ден-сен дә бу јени кәндин бинасыны гоjанлардан иди. Кәнд гуруланда, онун чәми доггуз јашы варды. Анчаг бош-бош дуруб кәнди гуранлара тамаша етмир, күчү чатдығы хырда тахта парчаларындан, кирәмитдән, кәрпичдән дашыjырды. Инди исә, һәмин кәндин азад, хошбәхт бир вәтәндашы иди.

Ким-Ден-сенин атасы һәм балыгчы, һәм дә овчу иди. Анчаг ишғалчы јапонлар корејалылара һәтта ов түфәнки дә сахламаға ичазә вермәдикләриндән, киши алычы гушларла ова чыхарды. Онун ова өjрәдилмиш бир гарабатдаг гушу да варды.

Ев газындан бир аз кичик олан бу гушун бели, ганадлары, сүрмәjиjә чалан түнд-гара, боғазынын вә гарнынын алты ағымтыл-сары, димдиjи узун, учу гармаг кими әjри вә ити, көдәк ajагларынын пәнчәләри ири вә пәрдәли иди. О, суда чох көзәл үзүр, баш вуруб суjун алтында да хejли сүр'әтлә кедә билирди. Бу гуш балыг тутмагда чох маһир иди.

Кимин атасы гушун бојнуна гајышдан бир һалга бағламышды. Буна көрә гуш суда тутдуғу ири балыглары уда билмәjиб, саһилә кәтирир вә саһибинә верирди. О да балығы алыб, гуша әвәзиндә бир-ики парча хырда доғранмыш балыг вериб, jенә ова көндәрирди.

Балача Ким бу гушу чох севир вә хош һавада дәнизин кәнарында дуруб, онун балыг овламасына тамаша едирди.

Кимин үч гардашы, ики бачысы, бир дә анасы варды. Белә бөjүк бир аиләни доландырмаг үчүн, онун атасы балыг ову мөвсүмү гуртарандан сонра көһнә кәндин бүтүн башга әһалиси кими, шәһәрә кедиб, һәjәтләрдә вә jа күчәләрдә, меjданчаларда ojун көстәриб, чөрәк пулу газанырды.

О, маһир бир жонглjор иди: алты-jедди ири ити бычағы вә jа jанар мәш'әли әлиндә атыб-тутар, иjирми-отуз аддымда ири бир тахта гоjуб, ити бычаглары узагдан тахтаjа атар, орада чәкилмиш чүрбәчүр гуш вә һejван шәкилләринин дөврәсинә санчарды.

Ким jедди jашына чатанда, атасы өз сәнәтини она да өjрәтмәjә башламышды. Чүнки Шимали Корејада халг һөкумәти гурулмамышдан әввәл оғлунун тәһсил алмасына вә jа башга бир jол илә чөрәк пулу газана билмәсинә үмиди jох иди. Ахыр заманларда атасы бә'зән балача Кими дә өзү илә шәһәрә апарырды. Ким дә атасына көмәк едир, асан нөмрәләрдән көстәрирди.

Анчаг белә тамашалардан чох көрүб, көзләри доjмуш варлы тамашачылар даһа онлара аз е'тина едир вә пул вермирдиләр. Буна көрә Кимин атасы даһа тәһлүкәли бир ojун көстәрмәjә башламышды.

Ким архасыны тахтаjа сөjкәjиб дурур, атасы ири ити бычаглары узагдан атыб, онун башынын вә бәдәнинин дөврәсинә дүзүрдү. Бу горхунч тамаша инсафсыз варлыларын хошуна кәлир вә Кимлә атасы хejли пул jығырдылар.

Анчаг һәр дәфә ojуну көстәрдикдә, балача Ким чох горхур, рәнки саралырды. Ojунлардан сонра атасы ону бағрына басыр, үзүндән-көзүндән өпүб дejирди:

— Горхма, оғлум, мәним атдығым бычаглардан сәнә хәтәр кәлмәз. Нejләjим? Бу даш үрәкли дөвләтлиләрдән бир азча пул гопармаг үчүн башга чарәмиз jохдур. Сән бычаг атмағы бир аз да jахшы өjрән, сонра мән дурарам, сән атарсан...

Атасы тахтанын үстүнә адам шәкли чәкиб, Кимә әввәл jахындан, сонра да кет-кедә узагдан бычаглары сәрраст атмағы өjрәдирди. Ким бычаглары нишанәjә чох jахшы вурурдуса да, амма атасынын дөврәсинә атмаға чүр'әт етмир вә буна разы олмурду...

* * *

Халг һөкумәти гурулдугдан сонра даһа бу тәһлүкәли ojуна ehтиjач галмамышды. Һөкумәт башга кәндлиләр кими, онлара да торпаг вермишди. Атасы һәм балыгчылыг, һәм дә әкинчиликлә мәшғул олур, шад-фираван jашajырдылар.

Ким һәр сәһәр шәфәг сөкүләндә, атасы илә бәрабәр саһилә чыхар, тор вә саир ов аләтләрини гајыға jығмагда она көмәк едәр, ону jола салыб, күнәшин дәниз суларында чимиб чыхмасына тамаша едәр, сонра мәктәбә кедәрди.

Ким-Ден-сен вәтәнинин рәнкдән-рәнкә чалан сөнмәз сәһәр шәфәгләрини чох севирди...

* * *

Анчаг бу хош күнләр чох сүрмәди.

Бир күн һәлә сүбһ ачылмамыш балача балыгчы кәнди топ вә бомба курултуларына jухудан ojанды. Дәниз-

дән һәрб кәмиләри, көјдән тәјјарәләр кәндә од јағдырырды. Сањилә гонмуш гағајылара бәнзәр гәшәнк евләр, хырдача гајыглар јаныб күлә дөндү. Көрпәләрин фәрјады, аналарын аһ-наләси бир-биринә гарышды.

Сәһәр Шәфәги өлкәсиндә о сәһәр јанғын түстүләриндән, көјә соврулан тоз-торпагдан шәфәг көрүнмәди.

Сатғын мүртәчеләр вә азғын ишғалчы гошунлар белә ани бир басғынла кәндин јахынлығында дәниздән гошун чыхарыб, һавадан парашүтчүләр салмышдылар. Арвад-ушагдан јараланан вә сағ галанлар јенә дә јапон ишғалы заманы јашадыглары мағаралара сығындылар. Кишиләрдән өлән өлдү, сағ галанлар да дүшмәнлә мүбаризәни давам етдирмәк үчүн дағлара-мешәләрә чәкилдиләр.

Бу заман артыг он ики јашында олан Ким-Ден-сен дә атасына гошулуб партизанлыға кетмәк истәди. Анчаг атасы ону апармајыб деди:

— Јох, оғул, һамы кедә билмәз. Бурада бу гәдәр јаралы, хәстә, әлсиз-ајагсыз арвад-ушаг галыр. Өз анан да јаралы, бачы-гардашларын һамысы сәндән кичик... Сән бурада гал, јолдашларыны да башына јығ, бурадакы арвад-ушаға көмәк елә јин. Өзүнүз дә ајыг вә еһтијатлы олун. Бу әтрафдан кәлиб-кечән дүшмән гүввәләрини күдүн. Бизә дә көмәјиниз дәјәр. Биз јенә кәләчәјик...

Ким атасынын тапшырдығы кими етди. Кәнддә галан кәнч оғлан вә гызлардан кими јаралылара бахыр, кими мағаралара одун, су дашыјыр, кими азугә тәдарүк едирди. Кечә-күндүз кизлин јерләрдә пусгуда дуруб кәндин јахынларындан һансы тәрәфә нә гәдәр дүшмән гошуну кетдијини өјрәниб, Кимә хәбәр веридиләр.

Ишғалчылар сањилдә вә кәндин әтрафында көзәтчиләр гојмушдулар. Һеч кәси сањилә чыхмаға вә башга кәндләрә кедиб-кәлмәјә бурахмырдылар. Азугә күнү-күндән азалырды.

Бу заман Кимин гарабатдағынын онлара хејли көмәји дәјди. Ким һәр күн шәфәг сөкүлмәмиш, гушу чијниндә отурдуб, чантасыны далына атыр, ити, ири бычаглардан да бир нечәсини белинә тахыб, балыг овуна кедирди. О, хејли ахтардыгдан сонра ов етмәк үчүн хәлвәт бир јер тапмышды. Кәндин јахынлығында дар бир дәрәнин ичи, галын колларын арасы илә сањилин дик гајалыг бир јеринә кедиб, өзү гајанын алтында кизләнир, гушу дәнизә бурахырды. Беләликлә, күндә ијирми-отуз балыг тутуб кәтирир, мағарадакылар арасында пајлашдырырды.

Ким гушла балыг овуна кедәндә, бычаглары наһаг јерә апармырды. Сәрраст атмаг вәрдишини јаддан чыхармамаг үчүн, јолда бычаглары ағачларын көтүкләринә атыб санчыр, арада бир јатмыш довшан, еһтијатсыз гуш да раст кәләндә вурурду. Амма әсил мәсәлә бундан ибарәтди ки, бу бычаглар онун јеканә силаһы иди. О, јахшы билирди ки, әкәр дүшмәнләрин әлинә кечсә, ја партизанларын часусу—дејә, ја да гануну позуб, сањилә чыхдығы үчүн, ону сорғу-суалсыз күлләләјәчәк, ја да асачаглар. Белә бир һадисә баш вердикдә, о, өзүнү бу сәссиз вә сәрраст вуран силаһла горуја биләрди.

* * *

Кәндә јаваш-јаваш хош хәбәрләр кәлир, шималдан топ сәсләри кетдикчә јахынлашырды. Халг ордусу һүчума кечиб, дүшмәни ана јурддан говурду. Бундан дүшмән даһа да азғынлашыр, чәза дәстәләри кәндин харабаларыны вә әтрафыны кәзиб, көзә көрүнәнләри ја сорғу-суалсыз өлдүрүр, ја да зорла архаја, дүшмән ишғалы алтында олан Чәнуби Корејаја көндәрирди. Буна көрә дә күндүзләр һеч кәс мағаралардан кәнара чыхмырды.

...Гаранлыг вә јағмурлу бир кечә, Кимин атасы бир нечә партизанла кизлинчә кәндә кәлдиләр. Гуту вә кисәләрдә нә исә ағыр шејләр кәтирмишдиләр. Сөһбәтләриндән мә'лум олду ки, дүшмән ордусу мүһасирә едилмишдир. Елә бу кәндин јахынлығына кәмиләр кәләчәк вә дүшмән өз гошунларыны кәмиләрә миндириб, гачырмаға чалышачагдыр. Кимин атасы вә јолдашлары кәтирдикләри шејләри јербәјер едиб, һәлә кечә икән, һараса чыхыб кетдиләр.

Ким адәти үзрә сәһәрәјахын јенә балыг овуна чыхмалы иди. О, јухуда олан бачы-гардашларыны вә кечә хејли ојаг галыб атасы вә партизан јолдашлары илә узун мүддәт сөһбәт етмиш јаралы анасыны јухудан ојатмамаг үчүн, үсуллуча јериндән галхыб кејинди. Бирдән анасынын ону пычылты илә чағырдығыны ешитди. Онун јанына кетди. Анасы оғлунун гулағына пычылдады:

— Чан бала, кәл, бу күн кетмә!

— Нијә, ана чан? Ахы евдә јемәјә һеч бир шеј јохдур.

— Зијан јохдур, бала, бир күн ач галарыг, биртәһәр дөзәрик.

— Ана, бәс гоншулар? Ахы онларын да јаралылары, хәстәләри, хырдача ушаглары вар. Онсуз да бу залымлар өлкәмизә сохуланы, һеч биримиз дојунча јемәмишик...

— Кетмә, оғлум, кетмә... Ахшам кедәрсән...

Ана нә гәдәр етдисә дә, оғлуну бу тәһлүкәли сәфәрдән сахлаја билмәди. Онун үрәјинә даммышды ки, бу күн нә исә, бир чахнашма олачаг. Әри она ајдын бир шеј демәмишдисә дә, анчаг өзү дујмушду ки, партизанлар дүшмәнә архадан һүчум едәчәкләр. Бәлкә оғлу бу заман сәһилдә вә ја јолда олду,—башына бир иш кәләр... Буна көрә дә ана оғлуну көзүндән узаг гојмаг истәмирди.

Нәһајәт Ким анасына деди:

— Аначан, мән сәнин сөзүндән һеч вахт чыхмамышам, чыхмарам да. Анчаг буну да бил ки, мән инди тәк сәнин оғлун дејиләм. Мән өһдәмә көтүрмүшәм ки, кәнддә галанлары әлимдән кәлән гәдәр јемәклә тә'мин едим. Буну инди мәндән башга һеч ким едә билмәз. Мән дә, һәр нечә олса, бу вәзифәми јеринә јетирмәлијәм...

* * *

Ким јенә, гарабатдағы чијниндә, һејбәси архасында, бычаглары белиндә, һәмишәки кизлин јол илә сәһилә чатды. Гушу дәнизә бурахды. Һава һәлә ала-гаранлыг иди. Ким арабир дәниз гушларынын сәсинә бәнзәр фит верирди ки, гарабатдаг гајыданда, кәлиб ону тапсын. Анчаг гуш бу күн һәмишәки кими, тез-тез гајыдыб кәлмирди. Бу күн һава бир аз күләкли олдуғундан вә фыртына әламәтләри көрүндүјүндән, балыглар сујун дибинә чәкилмишди. Буна көрә дә гарабатдаг кими мәһир бир балыг овчусу үчүн дә онлары тапыб тутмаг чәтин иди. Бир саатдан артыг мүддәтдә гуш вур-тут үч балыг тутуб кәтирмишди. Анчаг Ким бунлары апарыб кимә пајлашдыра биләрди? Буна көрә дә о, анасына тез гајыдачағына сөз вермишдисә дә, чарәсиз көзләмәли олду.

* * *

Һава ишыгланырды. Көј үзү чох булудлу олдуғундан, һәлә үфүгүн ардында олан күнәшин шәфәгләри булудларын јалныз кәнарларыны вә сејрәк јерләрини алов рәнкинә бүрүмүш, галын булудлар исә, гара түстүјә бәнзәјирди. Елә бил үфүгдә нәһәнк бир јанғын варды...

Ким бир хејли көзләјиб, гушун гајытмадығыны көрдүкдә, гајанын дибиндән бојланыб, ону ахтармаг истәјирди ки, бирдән башынын үстүндән гајалыгда ајаг таппылтысы вә һәнирти ешитди. Тез гајанын мағара кими ојуг олан дибинә гысылды, һәјәчанла динләмәјә башлады. Анчаг дәнизин артан хышылтысындан башга бир сәс ешитмәди. Әввәл она елә кәлди ки, ону гара басыр... Дуруб гајанын дибиндән чыхмаг истәјирди ки, бу дәфә лап јахындан ајдын данышыг сәсләри ешитди. Орада гајанын үстүндә ики нәфәр Кимин анламадығы бир дилдә тәләсик вә һәјәчанла нә исә данышырды. Сонра автомат тапанча күлләсини лүлә јә вермәкдән әмәлә кәлән бир шаггылты ешитди вә һәмин саат далбадал ики күллә ачылды. Ким бир анда ихтијарсыз олараг һәр ики әлини белинә атыб, ики бычаг сыјырды вә дөјүшә һазыр дурду.

Амма Ким јанылырды. Ону көрән олмамышды.

Бунлар сәһилдәки нөвбәтчиләри јохламаға чыхмыш ики сәрхош забит иди. Ағзында ири бир балыг, сәһилә үзән гарабатдағы дәниздә көрүб, күлләни она атырдылар.

Бирдән Кимин дә ағлына бу кәлди. О, ики гајанын арасындан дәнизә бахды. Јан-јөрәсиндә суја дәјән күлләләрин сәсиндән бир аз һүркүб, дурухмуш гарабатдаг ағзында ири бир балыг, һәлә дә сәһилә сары үзүрдү.

Јенә далбадал ики күллә ачылды. Күлләләр гушун лап габағында суја дәјиб, сују онун үстүнә сычратды. Гуш силкинди. Балыг ағзындан дүшдү вә гуш һәмин саат суја баш вуруб јох олду...

Ким буну көрүб севинди. Үрәјиндә деди:

— Гач, гушум! Гач, бу вәһшиләрин әлиндән чаныны гуртар! Јазыгсан, сәни вурарлар, биз дә балыгсыз галарыг...

Анчаг чох кечмәдән, гуш хејли узагда, јенә димдијиндә балыг, сујун үзүнә чыхыб, сәһилә сары үзмәјә башлады.

Буну көрән Кимин үрәји һәјәчандан шиддәтлә дөјүндү. Бәс инди нечә олачаг? О залымлар јәгин гушу вурачаглар... Ахы о јазыг гуш әлә өјрәнмишдир, инсандан гачмыр. О нә билсин ки, бунлар инсан дејил, јалныз заһирән инсана бәнзәр јыртычы вәһшиләрдир! О нә билсин ки...

...Бирдән јајлым атәши кими, далбадал он-он беш күллә ачылды. Инди забитләр икиси дә тапанчаларын сон күлләләрини дә гуша атыб, бошалтмышдылар. Гуш исә, лап јахында иди. Ким бирдән гушун чырпыныб ар-

хасы үстә чеврилдијини вә ганад чалыб чан вердијини көрдү. Башынын үстүндә исә забитләр әл чалыб:

— Браво! Браво!..—дејә-дејә бағырышыр вә ијрәнч бир гәһгәһә илә күлүшүрдүләр.

Ган Кимин бејнинә вурду. Даһа өзүнү сахлаја билмәди. Бирдән пәләнк кими гајанын дибиндән сычрајыб ирәли атылды. Гајанын үстүндә күлүшән забитләрлә үзүзә дуруб, ики бычағы да далбадал атды...

Ким-Ден-сенин атасынын зәһмәти һәдәр кетмәмишди. Бычагларын икиси дә сәрхош забитләрин үрәкләринә санчылмышды.

Ијул, 1951.

АЧЛАР—ТОХЛАР, ЧОХЛАР—АЗЛАР

1

Адил илә Амир

Бу дүнјада өлкә чох,ел чох. Һәрә бир чүр јашајыр. Елә өлкәләр вар ки, өзү абад, ели азад, өмрү-күнү шад... Елә өлкәләр дә вар ки, орада һәлә ағалар-гуллар вар, ағалар аз, гуллар—чох. Чохлар ач, азлар—тох...

Ағалар—гуллар, тохлар—ачлар олан јердә дә онлар бир-бири илә јола кетмәзләр, һәмишә дөјүшәрләр, вурушарлар.

Белә өлкәләрин биринdә ики оғлан јашајырды. Бирinин ады—Адил, биринки—Амир.

Кәлин онларла таныш олаг:

Адилин атасы Әһмәд фәһлә иди. Адилин өзүндән бөјүк беш бачысы да варды. Ата-анасы чох јохсул олдуғундан бунлар чәтин доланырдылар. Јарыач, јарытох, јарычылпаг...

Анчаг Адил анадан оланда, ата-анасы чох севиндиләр. Она көрә ки, бә'зи өлкәләрдә гыз ушагларыны хошламырлар. Ахы орада гызлар бөјүјәндә дә ишләјиб чөрәк пулу газана билмирләр. Оғлан исә ишләјиб ата-анасына көмәк еjләjир.

Адилин атасы анд ичиб сөз вермишди ки, өзү, ушаглары ач галса да, Адили мәктәбә гојучаг, охутдурачаг.

Ата-ана ушағын адыны да севә-севә, севинә-севинә Адил гојмушдулар. Ахы Адил—әдаләтли, jә'ни дүзлүjү, доғрулуғу, jахшылығы севән адамдыр. Бу да ата-ананын ән бөјүк арзусуjду ки, өлкәләриндә әдаләт— jә'ни дүзлүк, доғрулуг, jахшылыг олсун... Онларын оғлу Адил да бу уғурда чалышсын, вурушсун...

Одур ки, Адилин атасы Әһмәд киши кечә-күндүз чалышыб-чапаламыш, сөзүнүн үстүндә дурмуш, оғлуну биртәһәрлә мәктәбә гојмушду...

О ки. галды Амир... Онун атасы варлы бир мүлкәдар, һәм дә полис рәиси иди. Бөјүк хурма бағлары, әкин jер-

ләри варды. Јүзләрлә муздур кәндли онлар үчүн ишләјирди.

Амир ата-анасынын бирчә әзиз-хәләф оғлу иди. Евдә нечә-нечә гуллугчулары варды. Бир јекә, бығыбурма киши дә Амирин өз нөкәри иди. Ону кәзмәјә апарар, әјләндирәрди.

Амирин ата-анасы да өз оғулларына севинә-севинә Амир адыны гојмушдулар. Амир—әмр ејләјән, бујуран демәкдир. Амирин ата-анасы арзу едирдиләр ки, онларын оғлу бөјүк адам олсун, атасы кими һамыја бујурсун, әмр еләсин...

2

Нечә хурма галыб?

Адил охујуб-јазмағы тез өјрәнмәк истәјирди. Буна көрә дә мәктәбә кетмәјә чох тәләсирди. Һәр күн ата-анасындан сорушурду:

— Бәс мәктәбә нечә күн галыб?

Атасы һәлә онун мәктәбә гәбул олунуб-олунмадығыны јахшы билмирди. Ахы мәктәбә әввәл варлы-дөвләтли балаларыны гәбул едирдиләр. Адилин атасына демишдиләр ки, әкәр артыг јер галса, онда Адили дә гәбул едәчәкләр.

Анчаг атасы ушағы никаран гојмамаг үчүн буну Адилә демәк истәмирди. Һәр күн ондан сорушанда, дејирди:

—Тәләсмә, оғлум. Һәлә һавалар истидир. Он-он беш күндән сонра мәктәб ачылар.

Атасы Адилә тәзә мәктәб палтары, чанта, дәфтәр-китаб, рәнкбәрәнк гәләмләр, һәр шеј алмышды.

Адил күндә бир нечә дәфә бунлары көтүрүб бахыр, бачыларына, јолдашларына көстәрир, сонра јенә сәлигә илә јеринә јығырды. Һәрдәнбир тәзә палтарыны, чәкмәләрини кејир, дәфтәр-китабыны чантасына јығыр, әлинә алыр, евләриндән чыхыб, һәјәтдә бир-ики дәфә о баш-бу баша кедирди. Беләликлә мәктәбә кедиб-кәлмәји мәшг едирди. Анасы, бачылары вә гоншу ушаглары да она бахыб севиндирдиләр.

Адил мәктәбә нечә күн галдығыны бармаглары илә сајырды. Амма өз бармаглары чатмырды. Бачыларындан бирини чағырыб, онун бармагларыны да сајырды. Сонра онлары бир-бир гатлајыб јумурду. Ахырынчы бармаг јумуланда севинчиндән атылыб дүшүрдү:

— Ај чан, ај чан, мәктәб күнү чатды!

Анчаг күнләри бармагла сајыб јадда сахламаг чәтин иди. Буна көрә дә Адил бир кичик касанын ичинә әввәлчәдән сајыб хурма јығмышды. Орадан күндә бир хурма көтүрүб бачыларына верирди. Ахырынчы хурманы көтүрәндә, сәһәр мәктәбә кедәчәкди. Буна көрә дә һәр күн сајырды, көрсүн нечә хурма галыб.

Ахыр о күн кәлиб чатды.

Бир күн атасы евә севинә-севинә кәлиб, Адилә деди ки, сабаһ сәһәр ону мәктәбә апарачаг.

О күн атасы базардан шәкәрчөрәји, раһатүлһүлгум, хурма вә башга ширнијјат да алыб кәтирмишди. Бунлардан гәшәнк бир хонча гурмушдулар. Адилин ата-анасы, бачылары, һәјәтдәки гоншу ушаглары хончанын башына јығышыб, Адилин мәктәбә кетмәсини бајрам етмишдиләр.

О кечә Адилин көзүнә јуху кетмирди. Тез-тез ајылыб бахырды көрсүн, сәһәр ачылыб, ја јох? Бир дә ајыланда, һаванын ишыгландығыны көрүб, тез галхды. Һәјәтә чыхыб јујунду, кәлди. Ахшамдан һазырлајыб гојдуғу тәзә палтарларыны кејинди. Јухудан јеничә дуран анасы ону көрүб деди:

— Ај бала, нә тез дуруб кејинмисән! Һәлә мәктәб вахтына чох вар.

— Јох, ај ана, сонра кечикәрәм ахы!

— Јахшы, ај бала, бу саат атан да дурар. Сәһәр јемәјини јејиб мәктәбә кедәрсиз.

— Јох, аначан, мән һеч ач дејиләм... Нә олар, атамы ојат да... Кечикәрик ахы!..

— Ај бала, елә шеј олар? Бәс мәктәбә ач кедәчәксән? Бәс билмирсән ки, ач ушаглары мәктәбә гојмурлар...

Онларын сәсинә Адилин атасы, бачылары да ојаныб дурдулар, јујундулар, кејиндиләр. Һамы сүфрәјә отуруб севинә-севинә сәһәр јемәјини једи.

Анасы бир парча лавашын арасына беш-он хурма гојуб, бир кичик дәсмала бүрүдү. Адилә вериб деди:

— Оғлум, буну да чантана гој. Дәрс арасында, тәнәффүсдә јејәрсән.

3

Мүбарәк!.. Мүбарәк!..

Адил чантасыны алыб, атасы илә күчәјә чыханда, елә севинирди, елә севинирди ки, лап ганадланыб учмаг истәјирди.

Илыг пајыз күнәшинин ишығында, сәрин сәһәр јели илә јырғаланан ағачларын будаглары, будагларда чивилдәшән гушлар, күчәдә раст кәлдији адамлар, елә бил һамысы ону алгышлајыб дејирди:

— Чантан мүбарәк! Палтарларын мүбарәк! Мәктәбин мүбарәк! Уғур олсун! Уғур олсун!

О да севинә-севинә, күлүмсүнә-күлүмсүнә јан-јөрәсинә бојланыб бахыр, елә бил һамыја дејирди:

— Чох сағ олун! Чох сағ олун!

Мәктәбин габағында бир нечә јарашыглы машын, бир нечә фајтон дурмушду. Һәјәтдә кејимли-кечимли ушаглар вә кишиләр чох иди. Бирчә нәфәр дә гадын көрүнмүрдү. Ахы бу өлкәдә оғланларла гызлар ајры-ајры мәктәбләрдә охујурдулар. Бу мәктәб оғлан мәктәби иди. Ушаглары да мәктәбә аталары, әмиләри, дајылары кәтирмишдиләр.

Ортајашлы, алчагбојлу, башы фәсли, бурма гара бығлы көк бир киши кејимли-кечимли кишиләрә баш әјир, ушагларынын әлиндән тутуб ичәри апарырды. Адилкилин јанында јекәпәр, шишман бир полис дә өзү кими, бафта-тафталы палтар кејмиш, футбол топу кими јуплумру, көк бир оғланын әлиндән тутуб дурмушду. Һәмин киши кәлиб, бу бафта-тафталы оғланын да әлиндән тутуб апарды. Оғлан, бир көзү атасында, Адилкилин јанындан кечәндә, Адилә бәрк тохунду. Ачыглы-ачыглы ону итәләјиб кечди.

Бир гәдәр сонра һәмин киши бир дә кәлиб Адилкилин јанындан өтәндә, Адилин атасы она әдәблә салам верди. Бығлы киши көзучу онлара сары бахыб, Адилин атасынын һеч саламыны да алмады; сајмазјана деди:

— Һәлә көзлә!

Адил нараһат бир һалда сорушду:

— Бу киши кимдир, ата?

Атасы деди:

— Мәктәбин саһиби—мүдиридир. Һеч дарыхма, инди кәлиб сәни дә апарачаг.

Анчаг һәмин киши даһа бир дә бунлара сары кәлмәди.

Бир аздан дүдүк чалынды. Бизим мәктәбләрдә дәрсин башландығыны хәбәр верән зәнк әвәзинә оранын мәктәбләриндә дүдүк чалынырды.

Адамлар дағылышыб кетдиләр. Һәјәтдә Адилкилдән башга бир нечә ата-ушаг да галмышды.

Сач-саггалы ағармыш бәстәбој, ала көзләри күлүмсүнән мећрибан бир киши Адилин атасы илә о бириләрә јахынлашыб саламлашды вә сорушду:

— Сизин ушаглар да мәктәбә јазылыбмы?

Адилин атасы илә о бириләр дә чаваб вердиләр:

— Бәли, чәнаб мүдир-саһиб дәфтәрә јазыб. Дахил олмаг пулуну да өзү биздән алыб...

Киши јенә күлүмсүнә-күлүмсүнә хош бир сәслә деди:

— Мүбарәк! Мүбарәк! Мән биринчи синфин мүәллимијәм, адым Садыгдыр.

Сонра Адилин башыны сығаллајыб әлиндән тутду. Үзүнү о бири ушаглара да чевириб деди:

— Кәлин, балалар, кәлин, сизи дә синфә апарым...

Адил синфә кирәндә, бирдән-бирә чашыб галды. Бүтүн јерләр тутулмушду. Мәктәбин мүдири, јанында да бир нечә киши илә бајагкы јекәпәр полис лап габагда дурмушдулар.

Мүдир-саһиб ушаглара уча сәслә аллаһдан, пејғәмбәрдән, падшаһдан нәсә данышырды...

Адил, јолдашлары вә онлары синифә кәтирән мећрибан мүәллим гапы ағзында бир хејли ајаг үстдә дурдулар. Ахыр мүдир сөзләрини гуртарыб, бир дуа да охуду. Дуадан сонра учадан сәсләнди:

— Јашасын крал!..

Бу сөзләри дејиб о, ушаглара да ишарә етди: һамы бир сәслә бу сөзләри тәкрарлады.

Бундан сонра мүдир вә јанындакылар синифдән чыхыб кетдиләр. Садыг мүәллим Адили вә јолдашларыны дал чәркәләрдәки бош јерләрә отурдуб, өзү мүәллим столунун архасына кечди. Ушагларын адларыны охујуб јохламаға башлады.

4

Чаны да моллалар версин

Адил јазмағы өјрәнмәјә о гәдәр тәләсирди ки, һәлә мәктәбә кетмәмиш бир нечә һәрфи өјрәнмишди. Өз адыны јаза билирди. Чүрбәчүр хәтләр вә садә шәкилләр дә чәкирди. О, истәјирди ки, мүәллим елә биринчи күндән онлара јазмағы, охумағы, шәкил чәкмәји өјрәтсин.

Анчаг мәктәбдә бунун әвәзинә һәр күн чүрбәчүр дуа-

лар әзбәрләдирдиләр. Јазмаға, охумаға, шәкил чәкмәјә гојмурдулар. Ушаглар тәнкә кәлмишдиләр.

Адил даһа дөзә билмәјиб, бир күн Садыг мүәллимдән сорушду:

— Чәнаб мүәллим, бәс биз јазмағы, охумағы нә вахт өјрәнәчәјик?

Көрүнүр Садыг мүәллим өзү дә бу дуалардан безмишди, һәмишәки кими мећрибан-мећрибан күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Дарыхма, бала, даһа аз галыб... Бир аздан охујуб јазачајыг. Әввәлчә кәрәк аллаһын—падшаһын борчларыны вериб гуртараг...

Бу сөзләрдән Адил баша дүшмүшдү ки, Садыг мүәллим јазмаг вә шәкил чәкмәк үчүн она ачыгланмаз. Буна көрә дә һәрдән дәрс арасында дәфтәриндә чәкдији шәкилләри вә јазылары она көстәрирди. Садыг мүәллим шәкилләрә бахыб дејирди:

— Әһсән! Әһсән! Јахшы чәкирсән, бала. Анчаг јазмаға һәлә тәләсмә!

Адил мәктәбдә дә, евдә дә чүрбәчүр күл-чичәк, гуш, һејван вә адам шәкилләри чәкирди.

Бир күн атасы онун чәкдији шәкилләрә баханда, оғлунун бачарығына үрәкдән севинди. Анчаг дәдә-бабадан ешитдији бир сөзү она деди:

— Оғлум, сағ ол, јахшы шәкил чәкирсән, анчаг күлчичәк, рәнкбәрәнк нахышлар јахшыдыр. Адам вә һејван шәкли чәкмә!

— Нијә атачан? Мәкәр онлары пис чәкирәм?

— Јох, оғлум... Јахшы чәкирсән... Анчаг дејирләр ки, һејван вә адам шәкли чәкмәк күнаһдыр. Шәклини чәкдијин бу гушлар, һејванлар үчүн о дүнјада сәндән чан истәјәрләр. Бәс онда нә дејәрсән?

— Буну ким дејир?

— Моллалар.

Адил бир аз фикирләшиб, күлә-күлә деди:

— Онда мән дә дејәрәм ки, моллалар өзләри күндә нечә-нечә хоруз, тојуг, гојун-гузу кәсдириб јејирләр. О һејванларын чанларыны версинләр бу шәкилдәки гушлара, һејванлара!...

Оғлунун бу мәзәли һазырчаваблығына атасы да күлдү. Даһа она бу барәдә бир сөз демәди.

5

Лүт Хурмачылар, бәзәкли раһәтүлһүлгумчулар

Күнләр, ајлар кәлиб кечди. Дәрс илинин ахыры јахынлашырды. Адилкилин синфиндә ушаглар арасында јахшы јолдашлыг јаранмышды. Анчаг ајры-сечкилик дә варды. Һәрдәнбир дејишмә, һәтта тоггушма да олурду. Биринчи синифдә сәккиз-доггуз јашлы ушагларла јанашы, он беш-он алты јашлы кәнчләр дә варды. Анчаг ајры-сечкилијин сәбәби бу јаш ајрылығы дејилди:

Синифдә дә, дәрсләр арасында тәнәффүс вахты һәјәтдә дә варлы-дөвләтли ушаглары илә јохсул, зәһмәткеш ушаглары бир-бириндән сечилир, ајрылырдылар.

Кејим-кечимли варлы ушаглары өзләрини тох, башларыны дик тутуб, дәстә-дәстә кәзишир, баһалы ширнијјат, шоколад, раһәтүлһүлгум јејир, бир-бирини гонаг едирдиләр. Онлар јохсул ушагларына јахын дүшмүр, кәч бахыб јаныг верир, һәрдән сөз дә атырдылар:

— Лүт хурмачылар!..

Јохсул ушаглары да онлара борчлу галмыр, чаваб гајтарырдылар:

— Бәзәкли ојунчаглар!

— Раһәтүлһүлгумчулар!

Варлы ушагларынын дәстәбашчысы полис рәисинин оғлу Амир иди. О, һәмишә әјнинә полис палтарына бәнзәр палтар кејәр, парылдајан дүјмәләри, бафта-тафтасы илә ловғалана-ловғалана кәзәрди. Атасы кими һәмишә башыны дик тутар, јекә-јекә, уча сәслә данышарды. Бајрам күнләриндә даһа чох бәзәниб-дүзәнәр, зәр пагонлар тахар, белинә дә ојунчаг бир тапанча бағларды.

Анчаг онун бу дикбашлығы, кобудлуғу сир-сифәтинә, бәдәнинә һеч јарашмазды. Амир сарышын, гыврымсач, көјкөз, кирдәсифәт бир оғланды. Јанаглары долғун, амма гансыз мум кими сапсары иди. Әлләри әтли, бармаглары үфләнмиш, шишмиш кими көрүнүрдү. Тәнбәл-тәнбәл јејиб-јатдығындан, о гәдәр көкәлмишди ки, ағыр-ағыр, јајхана-јајхана, төвшүјә-төвшүјә кәзирди. Әјнинә о бәзәкдүзәкли палтарыны кејәндә, мода дүканларынын витрининә гојулан мүгәввалара бәнзәјирди.

Бир күн Адил бир вәрәг кағыза Амирә охшар күлмәли бир шәкил чәкмишди. Шәклин ора-бурасыны рәнкбәрәнк

гәләмләрлә бәзәмишди. Алтына да «мүгәвва ханым» јазмышды. О күндән ушаглар арасында Амирин ады мүгәвва ханым галмышды.

Амир бундан хәбәр тутмушду. Јолдашларыны башына јығыб, һәјәтдә Адилин үстүнә чуммуш, шәкли алмаг истәмишди. Адилин јолдашлары да онун көмәјинә кәлмишдиләр. Амиркил горхуја дүшүб гачмышдылар.

Һәмишә белә олурду. Бәрк ајагда һәмишә зәһмәткеш ушаглары ағаларын ушагларына үстүн кәлирдиләр. Амма...

6

Полис, јә'ни мүфтәхор

Гурбан бајрамына аз галмыш, варлы балалары јенә кејиниб-кечиниб мәктәбә кәлмишдиләр. «Мүгәвва ханым»—јә'ни полис оғлу Амир дә һәмишәкиндән даһа бәрбәзәкли кејинмишди. Ојунчаг тапанчасы да белиндә иди.

Ахырынчы дәрсдә Садыг мүәллим ушаглара сәнәтләр барәсиндә сөһбәт едирди:

— Балалар, ән чәтин, амма ән јахшы зәһмәт әкинчинин зәһмәтидир, ән јахшы сәнәт әкинчинин сәнәтидир. Баһарда, пајызда о, алын тәри төкүб тахыл әкмәсә, јајын гызмарында күн алтында јана-јана тахылы бичмәсә, хырманларда дөјмәсә, падшаһлар да, ағалар да ачындан өләрләр. Фәһләләр—бәнналар дағлары-дашлары јарыб даш чыхармасалар, нә бәзәкли сарајлар, нә мәсчидләр, нә дә ағаларын имарәтләри олар...

Садыг мүәллим бу зәһмәткешләри, онларын сәнәтләрини хејли тә'рифләди. Сонра ушаглардан сорушду:

— Һә, балалар, инди дејин көрүм, сиз бөјүјәндә нә олачагсыныз?

Ушаглар севинә-севинә, јер-јердән чаваб вердиләр:

— Әкинчи!

— Бағбан!

— Дүлкәр!

— Бәнна...

Садыг мүәллим күлүмсүнә-күлүмсүнә әлини галдырыб ушаглары сакит еләди:

— Чох јахшы, чох көзәл! Балалар, сакит олун, бир-бир чаваб верин.

Белә дејиб, мүәллим әли илә Адилә ишарә еләди:

— Адил, сән де көрүм нә олачагсан?

Адил ајаға галхыб инамлы бир сәслә деди:

— Мән мүәллим олачағам, мүәллим!

Садыг мүәллим Адилин бу чавабындан севинди. Бајаг о, сәнәтләрдән данышанда, мүәллимлик сәнәти барәсиндә һеч бир сөз демәмишди... Истәди билсин ки, Адил нә үчүн мүәллим олмаг истәјир. Буна көрә дә сорушду:

— Чох јахшы, Адил, де көрүм, сән нијә мүәллим олмаг истәјирсән?

Адил бир азча дурухуб, сонра јенә инамла чаваб верди:

— Она көрә ки, бизим өлкәдә әкинчи дә, фәһлә дә, бағбан да, бәнна да чохдур. Амма мүәллим аздыр. Она көрә ки, мүәллим адамлара дәрс өјрәдир. Елм өјрәдир. Елм дә бүтүн сәнәтләрин ачарыдыр.

Садыг мүәллим севинә-севинә:

— Чох јахшы, чох көзәл!..—дејиб, бир аз фикирләшди. Сонра әлавә етди:—Анчаг, Адил мүәллимлик чох чәтин сәнәтдир. Кәрәк ач-јалавач галмаға дөзәсән. Кәрәк шам кими јаныб, әријә-әријә дөврәни ишыгландырасан!..

Садыг мүәллим бу сөзләри елә јаныглы-јаныглы дејирди ки, ушаглар һамысы сакитләшмишди. Синифдән һеч чыngыр да чыхмырды.

Бирдән Амир уча, кобуд бир сәслә јериндән чығырды:

— Мән јанмаг, әримәк истәмирәм... Мән полис олачағам!..

Ушаглар бәркдән күлүшдүләр. Мүәллим наразы бир бахышла Амирә бахды. Амма бир сөз демәди. Јалныз башыны ағыр-ағыр јырғалајыб, ачы-ачы күлүмсүндү. Адил исә, өзүнү сахлаја билмәјиб дилләнди:

— Полис, јә'ни—мүфтәхор!..

Амир вә јолдашлары да бунун чавабында нәсә мызылдандылар. Амма Садыг мүәллим мүбаһисәјә јол вермәди. Әлини бәркдән стола чырпыб, ачыглы сәслә әмр етди:

— Сакит!..

Елә бу вахт дүдүк чалынды. Дәрс гуртарды. Садыг мүәллим синифдән чыхыб кетди. Ушаглар да дәфтәр-китабларыны јығышдырдылар. Күчәјә чыхдылар.

7

Илк тоггушма

Амир өз дәстәсинин габағында. әл-голуну ата-ата, јајхана-јајхана кедирди. Онун китаб чантасыны, һәмишә олдуғу кими, јолдашларындан бири апарырды.

Адил дә өз јолдашлары илә о бири сәкидә кедирдиләр. Бирдән Амирин чантасыны апаран оғлан, Адилкилә сөз атды:

— Ај фәһләләр, ај бәнналар, кәлин, бизим Амир ағаја бир сарај тикин! Һа-һа-һа!..

Адилин јолдашларындан бири дә чаваб верди:

— Биз мүфтәҳорлара сарај тикмәјәчәјик. Гәбир газачајыг!..

Амир бирдән јериндә дуруб чығырды:

— Мүфтәхор кимә дејирсән?

Адил дә кедә-кедә сајмазјана чаваб верди:

— Сәнә, сәнин атан кимиләрә, бүтүн ағалара!..

Амир пистонатан ојунчаг тапанчасыны чәкиб Адилә сары чумду. Елә билирди ки, Адил горхуб гачачаг, амма Адил дајанды. Амир дә тапанчаны лап онун үзүнә дајады вә чахды.

Тапанча ачылды вә пистонун алову Адилин үзүнү јандырды. Адил чантасыны јерә атыб, Амирин дөшүндән икиәлли итәләди. Амир јыхылды, сонра ајаға галхыб гачды. Јолдашлары да онун далынча әкилдиләр. Амир узагда дуруб Адили һәдәләди:

— Јахшы, көрәрсән!..

Адил әли илә үзүнү тутуб дајанмышды. Пистонун алову онун көзүнүн дөврәсини јандырмышды. Адилин јолдашлары Амирин јерә дүшмүш тапанчасыны көтүрүб она вердиләр.

О күнүн сәһәри Адил мәктәбә бир көзү сарыглы кәлди. Амир дәрсдә јохду.

Биринчи дәрс башланды. Садыг мүәллим ушаглары јохлајанда, Адилдән сорушду:

— Көзүнә нә олуб, Адил?

Адил истәмирди ки, мүәллим дүнәнки әһвалаты билсин. Бир дә Амир вә јолдашлары елә билирдиләр ки, Адил онлардан горхуб, мүәллимә шикајәт еләјиб. Адил она көрә дә мүәллимә деди:

— Һеч, мүәллим, көзүм бир азча ағрыјыр.

— Онда сәнә ичазә верирәм, кет евә.

— Сағ олун, мүәллим, ичазә верин дәрсдә отурум. Көзүм мәни инчитмир.

— Јахшы, истәјирсәнсә, отур.

8

«Б а р ы ш?..»

Садыг мүәллим дәрсә јеничә башламышды ки, бирдән синфин гапысы курулту илә ачылды. Габагда јекәпәр полис, јанында Амир, онун далынча да мүдир—саһиб синфә кирдиләр.

Полис көзләрини бәрәлдиб ушаглара баха-баха, ачыглы сәслә Амирдән сорушду:

— Кимдир сәни дөјәнләр? Көстәр көрүм!

Амир ловға-ловға башыны галдырыб, бармағыны тапанча кими дикәлдиб, Адилә вә беш-алты нәфәр јолдашына тәрәф ишарә едиб деди:

— Бах, бу, бу, о, о!.. Һамысы дүшмүшдү үстүмә!..

Адил јериндән дик галхыб, учадан деди:

— Јаландыр!.. Јалан!.. Ону тәк мән итәләмишәм. Әввәлчә о, тапанча илә мәним көзүмә вурду, сонра мән ону итәләдим. О да јыхылды, горхусундан тапанчаны да гојуб гачды.

Полис бәрк гәзәблә чығырды:

— Кәс сәсини, күчүк! Мәним пәһләван оғлум елә тәкчә сәндән горхуб гачармы? Мән сәни...

Бу заман мүдир-саһиб полисә јалтаглана-јалтаглана Адилә чығырды:

— Бу саат итил мәним мәктәбимдән!

Сонра бармағы илә Адилин о бири јолдашларыны да көстәриб чығырды:

— Сиз дә, һамыныз рәдд олун бурдан!

Иши белә көрән Садыг мүәллим јумшаг бир сәслә мүдирә деди:

— Бунлар ән чалышган шакирдләрдир. Чәнаб полис, ахы бир...

Мүдир ачыгла онун сөзүнү кәсди:

— Сәнин ишин дејил! Мәктәб мәнимдир, мән биләрәм!..

Белә дејиб о, Адилин үстүнә јериди вә голундан тутуб чәкди:

— Итил бурдан, дедим сәнә!..

Адил даһа дөзә билмәди. Ахы онун үстүндә нечә јолдашыны да мәктәбдән говачагдылар. О, ачығындан ағламсына-ағламсына, әлини атыб көзүнүн сарғысыны гопарды вә чығырды:

— Будур, бир бахын!.. Мән буну ата-анамдан, Садыг мүәллимдән кизләтмишдим ки, иш бөјүмәсин... Амма сиз...

О, даһа даныша билмәди. Ағламаг ону боғду.

Онун бир көзү шишиб јумулмуш, дөврәси гаралмыш, гызармышды. Буну көрән полис илә мүдир дә горхуја дүшдүләр. Доғрудан да әкәр Адилин атасы шикајәт етсәјди, иш бөјүјәр, мәһкәмәјә дүшә биләрди...

Садыг мүәллим исә өз доғма баласыны горујан бир ата кими, Адил илә мүдирин арасына кечиб, мүдирә вә полисә деди:

— Бир јахшы бахын, чәнаблар, јахшы фикирләшин, бу ки, чинајәтдир!.. Ушаға да белә тапанча верәрләрми?

Мүдирлә полис чашгын-чашгын бир-биринин үзүнә бахыб сусдулар.

Садыг мүәллим исә даһа да үрәкләниб давам етди:

— Инди өзүнүз дејин, тагсыр кимдәдир? Бу јазыг ушағы говмаг јох, јубанмадан мүаличә етмәк лазымдыр!..

Полис өз оғлунун тагсыркар олдуғуну баша дүшдү. Горхудан јумшалды. Иши өрт-басдыр еләмәк үчүн Адилә деди:

— Јахшы, бу дәфә сәнин тагсырындан кечирәм. Тапанчаны бәри вер көрүм!

Адил тапанчаны бир кағыза сарыјыб чантасына гојмушду ки, Амирә гајтарсын. О, тапанчаны чантадан чыхарыб, полисә вермәк истәјәндә, Садыг мүәллим чәлд ондан алыб, полисә вә мүдирә деди:

— Хејр, чәнаблар, бу тапанча Адилин көзү сағалана гәдәр онун атасында галмалыдыр!..

Белә дејиб о тапанчаны өз чибинә гојду вә Адилә деди:

— Адил, көзүнү атана көстәр, сәни һәкимә апарсын. Кәлиб тапанчаны да мәндән алсын, һәләлик сахласын... Лазым олар...

Полис дә, мүдир дә јахшы билирдиләр ки, бу, нә демәкдир. Адилин атасы шикајәт етсә, бу тапанча мәһкәмәдә лазым олачаг!..

Иши белә көрән мүдир дә јумшалыб, Садыг мүәллимә деди:

— Садыг мүәллим, бунлар нәјә лазым? Кәлин ушаглары барышдыраг. Гуртарсын-кетсин. Мән дә бу дәфәлик онларын тагсырындан кечирәм.

Бу сөзләрдән сонра мүдир үзүнү Адилә вә Амирә тутуб деди:

— Ушаглар, кәлин барышын, кедин јериниздә отурун!..

Онлар бир-биринә көнүлсүз әл вериб, јерләриндә отурдулар. Сонра мүдир үзүнү бүтүн ушаглара тутуб деди:

— Ушаглар, сабаһ әзиз вә мүбарәк гурбан бајрамыдыр. Бу бајрамда кәрәк бүтүн күсүлүләр бир-бирилә барышсынлар, меһрибан олсунлар. Бу күндән сизи бир һәфтә дәрсдән азад едирәм... Бајрамыныз мүбарәк олсун!..

Белә дејиб, о, полисә гапыны көстәрди:

— Бујурун, чәнаб!..

Сонра Садыг мүәллими дә чағырыб өзү илә апарды.

Онлар кедәндән сонра ушаглар да севинә-севинә синифдән чыхыб кедирдиләр. Анчаг Амир илә бир нечә јолдашы синфин бир күнчүнә јығышыб пычылдашырдылар... Ахы билмирдиләр «барыш» баш тутачаг, ја јох...

Бәс сиз нечә билирсиниз, ачлар-тохлар, ағалар-гуллар олан јердә «барыш» олармы?

22 нојабр, 1971

БАБӘКИН АНДЫ

Ана-бала бухары габағында үз-үзә отурмушдулар. Ана һәсрәтли вә меһрибан бахышларыны оғлунун үзүндән ајырмырды. Елә бил ки, ондан ајрылачағындан, бу гарашын үзә, бу чатма гашлара, бу ала көзләрә јенә һәсрәт галачағындан горхурду.

Нечә дә горхмајајды. Инди једди-сәккиз ил иди ки, баласыны дојунча көрмәмишди. О, сарбана нөкәрлијә вериләндә, доггуз-он јашында бир ушаг иди. Инди он једди-он сәккиз јашлы бир икид олмушду. Карванла бирликдә шәһәрләри, өлкәләри гарыш-гарыш кәзмиш, гышын шахтасындан, јајын гызмарындан үзүнүн дәриси бәркијиб сәртләшмишди. Онун чаван үзүндә кишиләрә мәхсус дәрин чизкиләр әмәлә кәлмишди. О, инди јекә бир кишијә бәнзәјирдисә дә, анасынын нәзәриндә јенә балача, меһрибан, дәчәл Бабәк иди.

Ана чохдан бәри үрәјиндә бәсләдији дадлы хәјал вә арзуларыны оғлуна билдирмәк истәјирди. Ону разы салыб јанында сахламағы, әзаб-әзијјәтләрлә долу олан өмрүнүн сон күнләрини оғлу илә биркә кечирмәји арзу едирди. Бу үмидлә оғлуна деди:

— Нә јахшы олду ки, кәлдин, оғул... Көзүм јолларда галмышды. Дејирәм ки, даһа һеч јана кетмә. Ач-јалавач да олса, бу касыб дахмамызда биртәһәр доланарыг... Гоншумуз Дашдәмир кишинин гызы Үлкәр дә бөјүјүб...

Бабәк анасынын үрәјиндән кечәнләри дујду. Ону бош хәјалларла јормамаг үчүн, сөзүнү јарымчыг гојуб дилләнди:

— Јох, анача, мән бурада гала билмәрәм. Елә бу «биртәһәр, ач-јалавач доланмаға» гатланмаг бизим евимизи јыхыб. Даһа бәсдир!

Бу сөзләри сөјләјәндә, Бабәкин көзләриндә бухарынын аловлары әкс едиб парлајыр, сәси кин вә гәзәблә курлајырды. О, санки анасына јох, минләрлә адама дејирмиш кими сөзүнә давам етди:

— Даһа бәсдир, ана... Мән Ирандан, Әрәбистандан Һиндистана гәдәр һәр јери гарыш-гарыш кәзмишәм.

Азәрбајчан торпағы һәр јердән бәрәкәтли, Азәрбајчан оғуллары һамыдан гејрәтлидир. Биз нијә «биртәһәр, ачјалавач доланмаға» гатлашаг? Јох, мән кедәчәјәм, ана!..

Кәнч Бабәк өзү дә истәмәдән, бу сәрт, амансыз сөзләри илә ананын көврәк гәлбинә тохунмуш, оғул һәсрәти илә јаралы гәлбини ганатмышды. Дәрдли ана һычгырыглы бир сәслә инләди:

— Оғул, бәс мәнә јазығын кәлмирми? Мәни гојуб һара кедирсән?

Бабәк анасы илә сәрт данышдығыны инди баша дүшүб јумшаг, лакин инамлы бир сәслә деди:

— Елә демә, анача. Анасына кәм бахан оғулун көзләринә ган дамар! Мән сәни севдијим үчүн белә дүшүнүрәм, анача! Мән карванла једди-сәккиз ил чарвадарлыг етдим. Тәбриздә е'малатханаларда ишләдим. Аздан-чохдан газанчым вар. Бир инәк, беш-он кечи-гојун алыб, сән дејән кими «биртәһәр» долана биләрик. Анчаг сабаһ хәлифәнин әмирләри, Иранын наибләри ону да тутуб әлимиздән алачаглар. Бәс сонра? Сонра нечә олсун? Јох, анача, јахшы оғул кәрәк тәкчә өзүнү, өз комасыны дүшүнмәсин... Бизим елимиз, јурдумуз вар, анача! Сәнин дә, мәним дә бөјүк бир анамыз вар—Вәтән! Анача, мән сәни севирәм, анчаг Вәтәними дә севирәм. Бил ки, әрәб ишғалчылары илә Иран һакимләри Вәтәндән говулмадыгча...

Елә бу анда дахманын гапысы шиддәтлә дөјүлдү, бајырдан ат кишнәмәләри, ит һүрүшмәләри ешидилди.

Ананын үрәјинә горху дүшдү: бәлкә онлары пусуб, оғлунун сөзләрини ешитмиш, ону тутмаға кәлмишдиләр.

Бабәк јериндән сычрајыб, инамлы аддымларла гапыја кетди. Гапы ачыланда, кечәнин шахталы күләји илә бәрабәр үст-башларыны гар басмыш он-он беш силаһлы адам ичәри кирди. Кәләнләрин башчысы ев саһибләрини архајын етмәк үчүн деди:

— Горхмајын, танры гонағыјыг...

Бабәк чавабында деди:

— Нәдән горхачајыг, әмичан, вахтсыз гонагдан варлылар горхарлар. Бир гуру чанымыз вар, кәлән дост исә, она гурбандыр, дүшмән исә, учуз сатмарыг!..

Дәстә башчысы бухарынын вә һисли чырағын титрәк ишығында чаван оғланы башдан-ајаға сүздү вә астанада үст-башынын гарыны чырпа-чырпа деди:

— Сағ ол, оғлан, ишин дә дилин гәдәр олса, сәнә бел бағламаг олар!..

Бабәк бу сөзләрә чаваб вермәздән әввәл, ев саһиби кими, гонаглары гәбул етмәји лазым билди. О, кәләнләрин нә хәлифә, нә дә Иран мә'мурлары олмадыгларыны пал-палтарларындан, данышыгларындан билмиш, һәтта бу башчыны танымышды да.

Бу кәлән дәстәнин башчысы Баз галасынын саһиби чәнкавәр Чавидан иди.

Чавидан әрәб вә Иран һакимләринин зүлмүндән наразы олуб, гачаг дүшәнләри башына јығыб, өз мөһкәм галасына чәкилмишди. Һәрдәнбир әрәб-Иран һакимләри илә вурушур, верки јығыб апаран мә'мурлары вә ја тачир карванларыны сојур, анчаг бөјүк өлчүдә мүбаризәјә чүр'әт етмирди. Бабәк ону таныдығыны һәләлик билдирмәјиб, онлара јер көстәрди:

— Бујурун, отурун, гызынын, динчәлин...

Гонагларын бир гисми јухары баша—бухарынын јанына кечди, галанлары да дахмада вә һәјәтдәки саманлыг вә башга далдаланачаг јерләрдә јерләшдиләр.

Гары никаранлыгдан гуртарыб, ев саһиби кими кәләнләрә дил-ағыз еләди:

— Бујурун, отурун,—дејә о, евдә олан јорған-дөшәји гонаглар үчүн дөшәјә-дөшәјә, оғлуна мүрачиәт етди:

— Һеч билмирәм нејләјим, гонагларын јанында үзүгара олачајыг...

Бабәк анасына чаваб верди:

— Биз нијә үзүгара олуруг, ај ана? Бизи бу күнә гојанларын үзү гара олсун. Вәтәнимизин мәһсулу өзүмүздә галса, биздән јахшы јашајан олмаз!

Чавидан гарынын нараһат олдуғуну көрүб деди:

— Зәһмәт чәкмә, ај ана, нараһат олма. Вахтсыз кәлән гонаг өз кисәсиндән јејәр...

Сонра үзүнү Бабәкә тутуб әлавә етди:

— Оғлан, сәнин ағзындан ган гохусу кәлир. Бу нә сөзләрдир данышырсан?

Бабәк деди:

— Бүтүн Вәтән торпағындан ган гохусу кәлир, әмичан!

Чавидан чаван оғланын һазырчаваблығына вә чүр'әтинә тәәччүб едиб сорушду:

— Оғлан, бу дилавәрлијинә көрә, бары әлиндән бир иш кәлирми?

Бабәк сөзүн јери кәлдијини билиб, әсил мәтләбә кечди:

— Иш вар, иш вар, әми!.. Бә'зи адамлар беш-он нәфәр әрәб вә. Иран мә'муру илә вурушмағы вә ја карван сојмағы бир иш билир, амма...

Чавидан бу сөзләрин өзүнә ишарә олдуғуну билди. Бир ан гәзәбләндисә дә, сөјләјәнин һәм ев саһиби, һәм дә чаван олдуғуна көрә гәзәбини удду, она јумшагча е'тираз етди:

— Амма дүнјаны тутан хәлифә ордусуна гаршы нә етмәк олар?

— Һәр шеј!—дејә Бабәк онун јумшаг чаваб вердијини көрүб, даһа да чүр'әтләнди:—Тәбриз, Әрдәбил, Зәнчан вә саир шәһәрләрдәки е'малатханаларын фәһләләри, бүтүн Азәрбајчан вә Иран әкинчиләри хәлифә вә һөкумәт мә'мурларына, ханлара, бәјләрә нифрәт едирләр. Һамы чанла-башла үсјана һазырдыр. Хәлифә вә сарајын һәдсиз-һесабсыз верки ләри һамыны чана кәтириб. Бүтүн бу јүз минләрлә адамларын башы бир јерә бағланса, ел күчүнүн габағында дағ да дура билмәз!

Бу сөзләрдән сонра Чавидан Бабәкин садәчә чошғун сөзләр сөјләјән бир дәлиганлы дејил, әлиндән иш кәлән бир чаван олдуғуну анлады. Сөһбәтдән мә'лум олду ки, о бүтүн Азәрбајчанда олан галаларын ән кизли јолларыны, орадакы әрәб вә Иран гошунларынын сајыны вә вәзијјәтини јахшы билир. Чавидан чохдан белә бир көмәкчи ахтарырды.

Чавидан Бабәк гәдәр чүр'әтли дејилдисә дә, көзүачыг бир адам иди.

Онлар сөзләшдиләр, сәһәр ачыланда Бабәк дә онларла бирликдә јола дүшдү.

* * *

Чавиданын дүшмәни, әрәб мүстәмләкәчиси Әбу Имран Баз галасынын јолуну кәсиб, пусгуда дурмушду. Чавидан өз дәстәси илә кәлиб кечәндә, бирдән она һүчум етмишди. Чавиданын дәстәси кичик вә һүчумдан хәбәрсизди. Лакин Бабәкин чевиклији, мәрдлик вә гәти һәрәкәти сајәсиндә Әбу Имран мәғлуб олмуш, Бабәк үз-үзә вурушмада өз әли илә ону өлдүрмүшдү.

Бу вурушмада Чавидан да ағыр јараланмыш вә үч күн сонра Баз галасында өлмүшдү.

* * *

Сәһәр күнәшинин илк шәфәгләри Савалан дағының гарлы тәпәләрини чәһрәји рәнкләрә бојамышды. Сылдырым бир гајанын тәпәсиндә олан Баз галасынын дөрд тәрәфи памбыг кими ағ, вә јумшаг гарла өртүлмүшдү. Сәһәр шәфәгиндә алмаз дәнәләри кими парылдајан гарын үстүндә бирчә из дә јох иди. Галадан әтрафа шејпур, зурна-гавал сәсләри, нәғмәләр јајылыр, јахын кәнддән сүбһ азанынын инилтиси бу күр сәсләрин ичәрисиндә боғулурду.

Галада шән бир гонаглыг мәчлиси кечәдән давам едирди. Бурада чалсаггаллы гочалар, поладбиләкли чаванлар, чатмагашлы гызлар, кәлинләр дә варды. Онлар кишиләрдән јашынмыр, биркә отуруб, јејир, ичир, шән нәғмәләр охујурдулар...

Бунлар ислам динини гәбул етмәјиб, хәлифәјә вә Иран һакимләринә гаршы үсјан етмиш Азәрбајчан өвладлары иди. Тәбриз, Әрдәбил, Зәнчан вә саир шәһәрләрин фәһлә вә сәнәткарларындан, ипәк вә халча е'малатханаларынын уста вә шакирдләриндән, Азәрбајчан вә Аран әкинчиләриндән ибарәт олан бу илк бөјүк үсјанчылар дәстәси Бабәки өзләринә сәркәрдә сечмишдиләр. Инди бунун шәнлијини едирдиләр.

Араја чөкән гыса бир сүкут ичиндә азан сәси Бабәкин гулағына дәјәндә, о, дик ајаға галхды, сағ әлини јухары галдырыб, бир ан дајанды. Һамы сусуб ону динләди. Бабәк күр сәси илә сөзә башлады:

— Гардашлар, ешидирсинизми?—дејә о, бир ан сусду. Узагдан, чох узагдан инилтили фәрјад кими бир сәс кәлирди:

«Ла илаһә, иллəллаһ!..»

Бабәк күр сәси илә давам етди:

— Јер үзүнүн бүтүн не'мәтләрини, хәлифә сарајынын зинәтләрини, шаһ гәсрләринин сәрвәтләрини јарадан бизик, бизим габарлы әлләримиздир. Анд ичирәм Вәтәнимизин бағрындан фышгыран сөнмәз одлара, анд ичирәм дик башлы азад дағларымыз үзәриндә учалан әбәди күнәшә, ана јурдумузун үфүгләриндән бу јад сәсләри кәсмәјинчә, бу гылынч гынына кирмәјәчәкдир!

Бабәк гылынчыны чәкиб башы үзәриндә галдыранда, минләрлә гылынч онунла биркә галхыб, дағ башындан учалан күнәшин шө'ләсиндә шимшәк кими бирдән парлады.

АНА ҮРӘЈИ—ДАҒ ЧИЧӘЈИ

1

Икидин ады

Уча дағларын алмаз кими парылдајан гарлы-бузлу тәпәләриндән сис-думан чәкилир, көјләрин көзәл гызы назлы-назлы күлүмсәјир, үфүгләри сејр едирди. Тәбиәт гыш јухусундан ојаныр, көјләр дә, јерләр дә әлван рәнкләрә бојанырды. Јамачларда бојнубүкүк бәнөвшәләрин, ала-бәзәк дағ чичәкләринин әтри сачылыр, ағачларда рәнкбәрәнк чичәкләр ачылыр, мәхмәр отларын арасындан бүллур сулар сүзүлүр, гөнчәләрә, дүјмәчәләрә парлаг инчиләр дүзүлүрдү.

Бahар фүсункар, әфсанәви көзәллији илә бизим елләрә кәлирди. Бahарла биркә онун шух елчиләри гарангушлар, сығырчынлар шән нәғмәләрлә дәстә-дәстә учушуб өтүшүр, бу елләрин даими вәфалы нәғмәкарлары: назлы турачлар, хыналы кәкликләр, чил билдирчинләр онларла сәс-сәсә вериб баһары саламлајыр, бүтүн гушларын дилини билән кәкилли. боз торағајлар учалыб һавадан асылараг, гонагсевән ев саһибләри кими, баһары вә кәлән гушлары, һәрәни өз дилиндә гаршылајырдылар:

Хош кәлдин, көзәл баһар!
Хош кәлдиниз, а гушлар!

Бир јамачын дөшүндә јурдун көзәл, чевик, гырраг гызлары, оғланлары һалај вуруб јаллы кедир, онлар да гушлар кими сәс-сәсә вериб күнәши, баһары, гушлары саламлајырдылар:

Хош кәлдин, көзәл күнәш!
Сән, еј мүгәддәс атәш!
Хош кәлдин, назлы баһар!
Хош кәлдиниз, а гушлар!

Ел дәдә-баба адәтинчә бајрам едирди; бу бајрам күнәш бајрамы, баһар бајрамы, зәһмәт вә бәрәкәт бајрамы иди.

Ханлар ханы Бајындыр хан мисилсиз бир бајрам шән-

лиjи гурмуш, сағында-солунда охлу-jараглы, әлван баjраглы бәjләр—ханлар, учан гушлардан да бач алан, адлы чәнкавәрләр, hүнәрли әрләр дурмушдулар.

Jурдун hәр буҷағындан ох атан, ат оjнадан икид чаванлар, адлы-санлы пәhләванлар, саз чалыб, сөз гошан мәшhур озанлар ахышыб кәлмишди. Аллы-күллү кежниб-бәзәнмиш бадам көзлү, шәкәр сөзлү гызлар, кәлинләр дә jығышыб кәлмиш, рәнкин чәмәнликләрдән даhа көзәл бир мәчлис дүзәлмишди.

Ортада, көмкөj отларла атлаз кими дөшәнмиш кениш бир меjдан варды. Бу меjдан әр меjданы, hүнәр меjданы иди. Күчдә-гүввәтдә, ше'рдә-сәнәтдә, hәр чүр мәhарәтдә, мәнәм дежәнләр бурада jарышарды. Икид чаванлар бәхтини бурада сынаjар, адсызлар бурада ад газанарды.

Шеjпурлар, зурналар, нағаралар чалынды. Пәhләванлар күләшди, атлылар чапды-кечди; озанлар дежишди... Баjрамын сону, ән мараглы әjләнчәнин вахты jетишди.

Ханын доггуз аj гаранлыг төвләдә бәсләнмиш hарын буғасыны меjдана чыхардылар. Буға бир буға иди ки, бујнузуну даша вурса—тоза дөнәр; дырнағыны гаjаjа вурса—од гопарды.

Үч пәhләван сағдан, үч пәhләван солдан буғанын бојнундакы зәнчири мөhкәм тутмушдулар. Буға өзү кими hарын бир буға илә дөjүшәчәкди.

Бирдән буға нә'рә чәкиб башыны силкәләди, зәнчири гырыб меjдана чумду, hамы дәhшәтлә чығырды вә jериндә донуб галды. Көзү гызмыш буға меjданын гызларкәлинләр jерләшән hиссәсиндәки ала-бәзәк рәнкләри көрүб, дүз ораjа чапырды. Инди jәгин ганлар төкәчәк, чанлар алачаг, шән баjрамы гара матәмә чевирәчәкди.

hәр кәс, hәтта силаhлы кешикчиләр дә чашгын бир hәjәчан ичиндә икән, он беш jашларында бир оғлан бир гаплан чевиклиjи илә меjдана атылыб, дүз буғанын үстүнә чумду вә hejванын бујнузларындан jапышды. Буға фынхырыб дик галхды; оғланын ајаглары jердән үзүлдү вә буғанын башы үзәриндән кери атылды. Буға бир анда hәрләниб она сары чумду. Оғлан онун hүчумуна hазыр дурмушду.

Буға jетишән кими, оғлан jенә онун бујнузларындан jапышды, буға нә'рә чәкиб, башыны силкәләjәндә, оғланын ајағы jенә jердән үзүлдү вә буға бојнунун гүввәти

илә ону кәнара атды. Оғлан jыхылмады. Бу дәфә буғаны көзләмәjиб. өзү онун үстүнә чумду вә меjданын ортасында hәр икиси үз-үзә кәләндә, оғлан jумруғуну онун алнына, ајагларыны исә jерә мөhкәм дирәди.

Буға күч кәләндә, оғланын ајаглары топуғуна гәдәр торпаға jериди. Анчаг о jериндән тәрпәнмәди. Буғанын ган даман гызармыш көзләри дәhшәтлә hәрләнирди. Оғлан көрдү ки, тәкчә күчлә буғаны jыха билмәjәчәкдир; бурада тәдбир дә лазымдыр. Өз-өзүнә деди: «Дамы дирәк сахлар, мән нијә буна дирәк олум?»

Бирдән jумруғуну буғанын алнындан чәкиб өзү jана сычрады. Буға өз күчү илә ағзы үстә jерә сәрилди. Оғлан бир анда онун башына гонуб, бычағыны чәкди, боғазыны кәсди.

— Сағ ол!

— Вар ол!

— Jаша!!!—нидалары илә hәр jандан меjдана аллыкүллү ипәк jајлыглар jағдырылды. Кәнч гызлар jүjүрүшүб оғланын башына әтирли дағ чичәкләриндән, рәнкарәнк чичәкли будаглардан hөрүлмүш чәләнкләр гоjдулар.

Ханын буjуруғу илә шеjпурлар чалынды, hаj-күj кәсилиб hамы өз jеринә чәкилди. Оғланы ханын hүзуруна чағырдылар. О, баш әjиб дурду. Хан ону башдан-ајаға сүздү. О, jашына көрә уча бојлу, енли күрәкли, гарајаныз бир оғланды. Азачыг чатма гара гашлары алтында шаhин бахышлы гонур көзләри вүгарла парылдајырды. Тәрлан димдијинә бәнзәр зәриф бурну, габарыг додаглары үстүндә jери jеничә тәрләмиш jумшаг бығлары вә бир аз енли чәнәсинин учундакы батыг, узунсов, јуварлаг үзүнә хүсуси бир jарашыг верирди.

Әjниндә түнд-көj рәнкли дар гафтан, ајағында кен иннабы шалвар, белиндә зәриф нәгшли тирмә гуршаға тахылмыш ағ ширмаjы дәстәкли хәнчәр, ајағында гырмызы мәст вар иди. Башындакы чал папағын алтындан гара гыврым сачлары чыхыб кениш алныны вә гулагларынын үстүнү бүрүмүшдү.

Хан, көзәл олдуғу гәдәр дә hүнәрли вә чевик олан бу чаваны сеjр етмәкдән зөвг алырмыш кими, бир мүддәт сүкутдан сонра сорушду:

— Кимсән, икид? Адын?

Оғлан hәлә тамам бәрк.мәмиш чинкилтили, лакин сәрбәст ахан бир сәслә чаваб верди:

— Мәнә Дирсә хан оғлу дејәрләр, хан сағ олсун, һәлә адым јохдур...

— Сән бу күн һүнәр көстәрдин, ад алмаға һагг газандын, оғлан,—дејә хан јанындакылара бујруг верди:

— Дәдә Горгуд кәлсин, бу оғлана ад гојсун!

Озанлар озаны Дәдә Горгуд кәлди, сәдәфли гобузуну синәсинә басыб икидә белә ад гојду:

Ел бәјәнди сәни, оғлан, бәј оласан,
Мән демирәм бу һүнәрлә тәк оласан:
Ел ичиндә артсын тајын-тушун сәнин,
Бош дөнмәсин овдан гызылгушун, сәнин.
Бәдөј атын кишнәјәндә, көј титрәсин.
Гылынчына шимшәкләр дә «Әһсән!» десин.
Өјүн, белә оғул доған ана, өјүн!
Ад алмаға һагг газанды оғлун бу күн.
Гызлар гојду чичәкләрдән башына тач;
Буға јыхды—мән адыны гојдум—Буғач!

2

Чуғул

Гаңгаранлыг бир кечә...

Дәјәнин бучағында Дирсә ханын јасавулбашчысы Гаракүн узанмышды (анадан оланда күн тутулдуғу үчүн адыны белә гојмушдулар). Чырағын тутгун ишығында онун ири, этли үзүндәки чопурлар даһа дәрин, чухура дүшмүш тәк сағ көзү даһа горхунч, алнынын сол тәрәфиндәки дәрин көјүмтүл чапыг вә сол көзүнүн бош галмыш јувасы гаја ојуғу кими көрүнүрдү. Ишыг титрәдикчә, онун гаја парчасы кими һәрәкәтсиз үзүндә әчаиб көлкәләр ојнашыр, үзү суја дүшмүш горхунч бир әкс кими јајылыб јығылыр, јөндәмсиз бурну, галын дағыныг гашлары, јоғун бығлары санки ајры-ајры һәрәкәтә кәлир, сонра јенә донуб гајаја дөнүрдү.

Онун башынын үстүндә, диварда золаг-золаг бир пәләнк дәриси үзәриндә мал дамарларындан һөрүлмүш габа бир гамчы, готазлы бир гылынч, галхан, јај вә садаг асылмышды.

Јасавулбашынын алтындакы дөшәк, дирсәкләндији балыш вә мүтәккәләр јумшаг гузу јунундан, зәриф гу түкүндән идисә дә, о јенә динчәлә билмирди. Тез-тез јериндә о тәрәф-бу тәрәфә чеврилир, уфулдајыр, сураһидәки түнд-ал шәрабдан пијалә-пијалә ичир, јенә раһат ола билмирди.

Гаракүнүн дәрди бөјүк иди. Буғачын, дүнәнки ушағын елдә-обада, хүсусән, ханлар-бәјләр арасында белә ад-сан газанмасы ону раһат гојмурду. Онун көзү ач, үрәји гурдлу иди.

Јасавулбашы бир заман дүшүнүрдү ки: «Дирсә ханын өвлады јохдур,—бу күн-сабаһ өләр, мән хан оларам...».

Ханын оғлу оланда, Гаракүн үмидини итирмәмишди; өз-өзүнә демишди: «Ким билир, бөјүјәнә гәдәр башына нәләр кәләчәк... кәлмәсә дә, кәтирәрик...»

Анчаг он беш јашлы чаванын бирдән-бирә белә һүнәр көстәрмәси, ханлар ханы Бајындыр ханын бујруғу илә она индидән бәјлик верилмәси Гаракүнүн күнүнү гара, бүтүн хүљаларыны алт-үст еләмишди.

Јасавулбашы јенә уфулдады, јериндә дикәлиб шәрабдан бир долу пијалә ичди; әлини узадыб дивардан гамчыны алды. Ширмајы дәстәји илә үч дәфә галхана вурду. Дәјәнин галын, палаз пәрдәси араланды, гыјыг көзлү, сејрәк, узун бығлы бир јасавул башыны ичәри узатды.

Гаракүн онун үзүнә бахмадан, хырылтылы бир сәслә әмр етди:

— Чағыр кәлсинләр!

Гапычы кими чағырачағыны јахшы билирди. Нечә күн иди ки, јасавулбашы һәр кечә бу вахт әлалтылары илә бурада көрүшүр, пычылты илә данышыр, тәдбир төкүрдү...

Дирсә хан артыг гочалмышды. Оғлу Буғача бәјлик вериб, ону јахын обалара көндәрмишди. Оғлунун өзүнә лајиг бир хәләф олачағындан фәрәһләниб, хан гочалыг күнләрини шад вә раһат кечирмәк үмидиндә иди. Бүтүн кечәни Дирсә хан арвады Анахатунла сөһбәтдә кечирмишди.

«...Буғач даһа бөјүјүб, көз дәјмәсин, адлы-санлы бир икид олуб... Бир нечә ил сонра өлкәнин ән көзәл вә ағыллы-камаллы гызыны, рәнкләрин вә чичәкләрин дилини билән, тохудуғу фүсункар ипәк халчалары илә һамыны һејран едән Ајбикәни Буғача алачаг, оғул тоју да көрәчәкләр... Нәвәләри олачаг... Гочалыг күнләрини онларын севинчи илә долдурачаг, шән кечирәчәкләр...»

Ата-ананын ән ширин хәјаллары, ән көзәл арзулары!..

Хан бу дадлы хәјалларла сәһәрә јахын јухуја кетмиш, көзәл бир рө'ја көрмүшдү: нәвәсини, ејнән Буғачын көрпәлијинә бәнзәјән тотуг бир оғланы гучағында ојна-

дыр, атыб-тутур. Нәвәси онун чал быƣларыны, аƒ саггалыны кичик бармагларына долајыр, зәриф әлләри илә бурнундан, гулаƣындан јапышыр, боƣазынын алтыны гыдыглајырды...

Хан күлә-күлә јухудан ајылды. Күн артыг үч мызраг боју учалмышды. Кен чапаныны әјнинә кејиб, гәбул отаƣына кечәндә, тајкөз јасавулбашыны гапыда көрдү. Јасавулбашы ханы көрән кими ајагларына јыхылды, јалварmaƣа башлады:

— Амандыр, баƣышла, хан, чаванлыƣына баƣышла.... Билмәјиб, тәгсириндән кеч!

Хан һејрәтлә ики аддым кери чәкилиб тәәччүблә сорушду:

— Нә вар, нә олуб ки?

— Хан саƒ олсун. Буƣачы дејирәм, баƣышла, чавандыр!..

— Галх көрүм, бир адам кими сөјлә, нә вар ахы?

— Вај, хәбәрин јохму хан?—дејә јасавулбашы куја дедијинә пешман олмуш кими, тәәссүфлә кәкәләмәјә башлады:

— Дилим-ағзым гурусун, хан... Онда наһаг дедим... Һеч е... е... һеч.

Хан шүбһә, мараг вә гәзәб дујƣулары ичиндә, әсәби бир һалда сорушду:

— Јох, јох... сөзүнү данма, сөјлә көрүм, нә вар!?

Јасавулбашы әзилиб-бүзүлмәјә башлады.

— Көјә, јерә анд олсун, хан, елә билдим сәнә дејибләр... кәлдим ки, јалварым тәгсириндән кечәсән... јохса...

Хан бүсбүтүн гызышыб гәзәблә баƣырды:

— Сәнә бујурурам сөјлә, јассар, јохса!

Хан һирслә, алтдан јухары дивардакы гылынча бахды. Јасавулбашыја да бу лазым иди. О, ханын үрәјинә шүбһә тохуму сала билмишди. Јалтаг бир әда илә Буƣачы чуƣулламаƣа башлады.

— Дилим јансын, хан, дејирләр ки, оƣлун Буƣач бәј...— о «бәј» сөзүнү хүсуси бир әда илә ифадә етди.—Дејирләр ки, сәни өлдүрмәк фикринә дүшүб!..

— Сус, мурдар!—дејә хан ики әли илә онун јахасындан јапышыб силкәләди.—Нә чәрәнләдијини билирсәнми?!

Ханын әлләри сусталды. Јахасы ханын әлиндән чыхан кими, јасавулбашы јенә онун ајагларына дүшдү.

— Хан саƒ олсун, јасавуллар кечәјарысы гәсрин јанында, гапынын ағзында шүбһәли бир адам јахаладылар. Ону сабаһа гәдәр ишкәнчәләрлә диндирдим. Нәһајәт оƣлун Буƣачын әмри илә сәни өлдүрмәјә кәлдијини бојнуна алды... Истәјирсән, чаƣырым, өзүнү диндир... Анчаг, хан саƒ олсун. Буƣач чавандыр, бәлкә јолдан азыб, баƣышла, баша сал, нәсиһәт елә...

Ханын башы һәрләнирди. О, сәрсәм кими, ајаглары долаша-долаша дивар дибинә гәдәр јеријиб, орадакы дөшәкләрин үстүнә чөкдү.

Гаракүн, ханын сарсылдыƣыны, сусдуƣуну көрүб үрәкләнди, гәзәб вә һәјәчаныны көрүб севинди. Онун синәсини јандыран одун үстүнә су сәпмәјә башлады; анчаг елә бир су ки, алову даһа да чошдурсун...

— Хан саƒ олсун, нә олар, чавандыр, баƣышла... Анчаг дејирләр ки, гырх икидини башына јыƣыб, ели-обаны талајыр: гызлара-кәлинләрә тохунур; ағсаггал гочалары сөјүр, ағбирчәк гарылары дөјүр...

Јасавулбашы билирди ки, хан өзүнә гаршы едилән суи-гәсди бәлкә дә әфв едә биләр, амма елә, халга гаршы тәчавүзү әсла баƣышламаз, одур ки, дедикләрини бир аз да гүввәтләндирмәјә чалышды:

— Хан саƒ олсун, чамаат шикајәтә елчиләр көндәриб, бујуруб диндирә биләрсән.

Хан боƣулурмуш кими, зорла ешидилән хырылтылы бир сәслә деди:

— Кедин, мәнә онун башыны кәтирин!

Јасавулбашы арзусуна чатмышды. Өзүнә кәлмәјә хана фүрсәт вермәјиб дилләнди.

— Хан саƒ олсун, инди она јахын дүшмәкми олар? Өзү күчлү-зорлу, башында голу зорба гулдурлар... Бујуруг вер, сабаһ ова чыхаг, ону тәк чаƣыраг, онда бәлкә биртәһәр...

Хан бирчә кәлмә илә һөкмүнү верди:

— Олсун!..

Бәнөвшә рәнкли үфүгдә алмаз парчасы кими парылдајан дан улдузу әријир, кетдикчә бүллурлашан һаваја гарышырды. Күндоƣан тәрәф утанчаг бир гыз јанаƣы кими гызарыр, инчә булудлар мор, пәнбә, лачивәрд рәнкләрә бојаныр, сәма аƣыр-аƣыр далƣаланан бир сәдәф көлү кими һәр ан рәнкдән-рәнкә кирирди.

Сәрин-сәрин дан јелләри әсдикчә, дәнизин дузлу рајиһәсини, учсуз-бучагсыз дүзләрдәки күлләрин-чичәкләрин әтрини јајырды.

Алагаранлыгда һәлә јер илә көј бир-бириндән сечилмир, сүбһүн әбәди ашигләри олан боз торағајлар һаваланыб сәһәр нәғмәләрини охујур, билдирчинләр, турачлар сәс-сәсә вериб доғачаг күнәши пишваз едирди.

Өтүшән гушларын чивилтили нәғмәси, пычылдашан әтирли күлләрин-чичәкләрин, атлаз јарпагларын хәфиф хышылтысы, бүллур суларын ширин зүмзүмәси, сәһәрин тәранәси...

Каинат нә мөһтәшәм, тәбиәт нә көзәл, һәјат нә дадлы, инсан нә бәхтијардыр!.. Бәхтијардыр; чүнки бүтүн бу көзәлликләри дујан да, анлајан да инсандыр!..

Сәһәр ачылырды. Сабаһын бу аһәнкдар мусигисини орадан-бурадан учалан инсан бағыртылары, ат кишнәмәләри, ит һүрүшмәләри, шејпур нидалары позурду.

Дирсә хан ова чыхмышды. Ханын сағында-солунда дүзүлән јасавуллар, голларында гызылгуш, шонгар, гарагуш апаран гушбәјләри, једәкләриндә тазы-тула кедән шикарчылар, нөкәрләр бөјүк бир јарымдаирә тәшкил етмишдиләр.

Һава ишыглашанда, коллуглардан билдирчин, турач, кәклик пырылдашыб галхдыгча, алычы гушлары бурахыб овлајырдылар. Тазылар довшанлары говлајыр, нөкәрләр һај-күјлә ат чапырдылар.

Һәлә нә хан, нә Буғач ова гарышмыр, әсил овлаға—Чејран дүзүнә чатмағы көзләјирдиләр.

Хан да, Буғач да, јасавулбашы да далғын идиләр. Һәрәнин өз дахили аләми, өз хәјал вә дүшүнчәләри варды.

Хан, јасавулбашынын ријакар бир сәдагәтлә ујдурдуғу ифтиранын тә'сирилә бүтүн кечәни јатмамышды. Горхунч хәјаллар ичиндә сүбһә гәдәр оғлу илә пәнчә-пәнчәјә әлләшмишди. Инди дә о кабусдан гуртармајыб, оғлунун һәр бир һәрәкәтиндән диксинир, јуху илә ојаглыг арасында иди.

Јасавулбашы, ханын үрәјиндә имиш кими, онун һәјәчан вә далғынлығынын сәбәбини јахшы билирди. Тез-тез атыны сүрүб, оғлу илә онун арасына кирир, куја өзүнү сүпәр едиб, ону оғлундан горујурду. Әслиндә исә, чалышырды ки, онларын арасында һеч бир сөһбәт олмасын, фитнәнин үстү ачылмасын.

Буғач исә, бүтүн вәсвәсәләрдән узаг олуб, чаван бир овчу еһтирасы илә јалныз гаршысындакы ов барәсиндә һәјәчанла дүшүнмәкдә иди. Нечә дә һәјәчанланмасын?

Илк дәфә иди ки, атасы илә биркә чаһ-чәлалла ова чыхмышды! Бу күн о, һәләлик өзүнә вә јахын јолдашларына, өз гырх икидинә мә'лум олан овчулуг мәһарәтини атасына да көстәрәчәк иди. Бүтүн өлкәдә ән мәшһур вә ән маһир овчу сајылан атасынын алгыш вә тәгдирини газаначагды!..

Буғачын көзләри өнүндә индидән чејранлар гачышыр; о атасынын гаршысында бир охла ики чејраны бирдән вурур, бир кәмәндлә икисини бирдән тутурду... Атасы да ону бағрына басыб севинир, өјүнүр, Буғачын көксү фәрәһлә габарырды...

Бу дадлы хәјалларла өз-өзүнә күлүмсәјән, көзләриндә севинч шимшәкләри парлајан Буғачын үзүнә арабир кечичи бир булуд да гонурду. Белә анларда о дүшүнүрдү ки:—аһ, нә олајды, көзәл Ајбикә дә бурада олајды, онун һүнәрини, мәһарәтини бир дә көрәјди!.. Һәлә јолдашлары, онун даими ов вә саваш јолдашлары гырх икиди... Көрәсән атасы ону нијә тәк чағырмышды?!

Бүкүнкү овдан һәрәси ајры-ајры мәгсәдләр күдән бу ики чәнкавәр овчу илә бир јассар түлкү (јә'ни јасавулбашы) бир-бириндә зидд олан белә хәјал вә дүшүнчәләр ичиндә Чејран дүзүнә чатдылар.

Ов гајдасы илә адамлары өз јерләринә көндәрдиләр.

Буғач атыны чапараг, һәрләниб сүрәјә кетди ки, чејранлары тапыб атасына сары говсун.

Арадан бир аз кечмәмиш, дәниз үфүгү кими дүмдүз үфүгдә, коллуглар үзәриндә бир нечә нөгтә көрүндү. Нөгтәләр кетдикчә јахынлашыр, јахынлашдыгча ириләшир, сечилирди. Буғач үч чејраны габағына гатыб, дүз хана сары говурду. О, јел ганадлы атыны гәсдән чапмырды ки, ову атасынын көзү өнүндә овласын.

Хана бир ох мәнзили галанда, Буғач атын үстүндә дикәлиб охуну атды; чејранлардан бири дик атылыб јерә сәрилди.

Икинчи чејраны Буғач бир аз да говлајыб, оху ханын гаршысында о гәдәр јахындан атды ки, каманын выјылтысы илә охун гыжылтысы ајдын ешидилди вә бујнузлу тәкә дүз ханын ајағы алтына јыхылды.

Ох гыжылты илә кәләндә, јасавулбашы гондарма бир чанфәшанлыг илә өзүнү ханын габағына верди вә куја синәси илә ону охдан горумаг истәди:

— Аман... танры горуду, хан!..—дејә о бир иблис вәсвәсәси илә хана пычылдады:—Көрүрсәнми, намәрд оғул

охла сәни вурмаг истәjир. Амандыр, чәлд ол, о сәни өлдүрмәдән, сән ону өлдүр!..

Буғач үчүнчү чejраны кәмәндлә дири тутмаг вә атасына бу мәһарәтини дә көстәрмәк истәjирди. Чejраны һәрләjиб, ханын лап jахынында әлини кәмәндә атыб, голajлады...

Доғрудан да ваһимәjә дүшүб рәнки гачмыш хан бир оху да боша чыхмаjан мөһкәм jајыны әлинә алыб, үч һачалы бир оху кириш гојду, ајағыны үзәнкиjә басыб дикәлди вә өмрүндә илк дәфә әли әсә-әсә, оху атыб көзләрини jумду. Ох гыжылдады вә архасы хана, голајланыб кәмәнд атан Буғачын ики күрәjинин арасына санчылды.

Икид чәнкавәр ани бир һәрәкәтлә башыны чевириб, әлиндә каман тутмуш атасыны көрдү, ачыла галмыш голларыны атынын бојнуна долајыб, ону гучаглады. Вәфалы дост jаралы чәнкавәри алыб кедәркән, онун jаныглы фәрjады ешидилди:

— Атачан!.. Ата!..

3

Ана үрәjи — дағ чичәjи

Ана үрәjи һәjәчан ичиндә иди. Узун илләрдән бәри бала һәсрәти илә кечән өмрүнүн новбары, бәхтинин чичәjи, евинин дирәjи, икид оғлу Буғач илк дәфә иди ки, атасы илә ова чыхмышды. Анахатун jахшы билирди ки, Буғач бу күн овда jенидән ад чыхарачаг. Достлары севиндирәчәк, дүшмәнләрин синәсинә дағ чәкәчәк; бәjләр, ханлар jанында атасынын башыны учалдачагдыр. Дирсә хан севинәчәк, өjүнәчәк, оғлуна мәһәббәти гат-гат артачагды...

Овдан кәләнләри лаjиги илә гаршыламаг лазымды. Анахатун гырх көзәл гызла һәр тәдарүкү көрмүшдү... Ири очаглар үстүндә долу газанлар буғланыр, дадлы, гызармыш әт гохусу әтрафа jајылырды. Сүраһылар шәрбәт вә шәрабларла долдурулуб, сәрин булагларa гојулмуш, мәзәләр, хурушлар бошгаблара дүзүлмүшдү. Овчулар үстбашларыны дәjишиб әл-үзләрини jуjана гәдәр ов әтләриндән чәкилмиш шишләр, очагларда jагут кими гызаран көзләр һазырланмышды...

Ахшам jахынлашдыгча, ананын сәбри түкәнир, үрәjи

дөjүнүрдү: Ахы о дөзә билмәди, гырх гызла биркә атланыб, овчулары гаршыламаг үчүн обадан араланды.

Бир аз сонра узагдан дәстә көрүндү. Амма нәдәнсә, нә ов шеjпурлары чалыныр, нә дә овчуларын шән һajгыртылары ешидилирди. Һәмишә хан овдан гајыданда даға-даша сәс дүшәрди. Бәс инди нијә белә?! Олмаја...

Ананын үрәjиндән санки бир тел гырылды. Бу тел һәзин-һәзин сәсләнди:

«Бәлкә бир фәлакәт баш вериб!»

Ана атыны сүрүб ханла үз-үзә кәлди. Сағына-солуна бахды, Буғачы көрмәди. Үрәjиндән санки бир тел дә гопду. Һәjәчан вә тәлашла дилә кәлди:

— Бәс мәним балам һаны?

Хан динмәди. О, башыны көксүнә әjиб, көзүнү атынын jалына зилләмишди: рәнки саггалынын түкләриндән дә ағ иди.

Ханын бу мәш'ум сүкуту ән ачы хәбәрдән дә ағыр иди. Ана гатлаша билмәди. Ана үрәjинин санки бүтүн телләри бирдән гырылды вә чошғун, сарсыдычы бир сәслә һajгырды:

— Бағрым чатлады, хан, дилләнсәнә, сөjләсәнә, һаны мәним балам? Гоша кетдин, тәк гајытдын, хан, балам һаны?

Сарп гајадан ашырдынса, кизләтмә, де! Гараүзлү, голузорлу jағылар алыб апардыса, сөjлә мәнә!

Сарп дағлары дырнағымла парчаларам. Мән баламы тапарам! Азғын, чошғун сулары бу синәмлә дурдурарам, мән баламы аларам! Итидишли асланлары, гапланлары дишимлә дидәрәм, мән баламы хилас едәрәм! Гараүзлү зор jағыны бир нә'рәмлә, бир зәрбәмлә сарсыдарам, мән баламы гуртарарам!

Үрәjимдән ал ганымын сон дамласы түкәнмәjинчә, бағрымдакы одлу нәфәсим буза дөнмәjинчә, ағча тәним гара күлә дөнмәjинчә мән баламдан дөнмәрәм, хан, сөjлә, һаны мәним асланым, һаны мәним Буғачым?!

Хан jенә динмәди. О, саралмыш додагларыны, чал бығларыны кәмирирди.

Иши белә көрән jасавулбашы ананы да алдатмаг истәди. Ирәли кәлиб она баш әjди.

— Анахатун, һеч ниkаран галма. Оғлун Буғач сағ-саламатдыр. Хан jорулду, гајытды, о чавандыр, овдан дојмады, дағларда-дүзләрдә чejран говуб, ов овлајыр. Сабаһ, бири күн гајыдыб кәләр, архајын ол, гајыт кедәк!..

Ана үрәји онун көзләриндәки сахта бојаны, сөзләриндәки һијлә вә ријаны дујду. Атыны мәһмизләјиб, гырх гызла биркә чөлә, овлаға сары үз гојду.

Ана јаз-гыш башы гарлы Алача даға чатды: бир тәпәјә чыхды; әтрафа көз кәздирди.

Батмагда олан күнәшин сон шүалары булудларда әкс етмиш, көјләр ал-гана бојанмышды. Күллү-чичәкли уча дағын синәсиндән бүллур сулара үфүгүн рәнки дүшмүш, санки дағын көксү ганамышды. Ананын да үрәјиндән гара ганлар кедирди...

Ана, оғул һәсрәтијлә һәјәчанлы көзләрини үфүгләрә кәздирәндә, бир дәрәнин үзәриндә гарғаларын, гузғунларын һалај вуруб һәрләндијини көрдү вә атыны дүз ора сүрдү.

Чатанда нә көрдү!

Икид Буғач үзүгојлу бир булағын кәнарына сәрилиб һәрәкәтсиз јатыр. Вәфалы аты исә ону, ган гохусу дујуб ахышан јыртычы гушлардан вә һејванлардан горујур. Буғачдан ашағы, булагдан су јеринә ган ахыр...

— Көзүм чыхајды, оғул, сәни белә көрмәјәјдим! Ахар суларын гурусун, Алача дағ, көз јашларым гуруду. Отларын, чичәкләрин күлә дөнсүн, Алача дағ, чијәрим јанды, күлә дөндү. Чүјүрүн-чејранын гырылсын Алача дағ, бирчә балама нечә гыјдын!..

Чаным, көзүм, оғул, сәнә асланмы гыјды, гапланмы?! Анан гурбан, оғул, бир һај версәнә!..

Белә дејиб ана оғлунун бумбуз олмуш башыны бағрына басды.

Гулағында мећрибан ана сәсини, үзүндә илыг ана нәфәсини дујан Буғач көзләрини јары ачды. Ананын әзиз чөһрәсини көрәндә күлүмсүндү вә дәриндән чыхан зәиф бир сәслә деди:

— Даға-даша гарғыма, аначан!.. Отлар-чичәкләр нејләсин? Чүјүрләрин-чејранларын күнаһы јох... Асланлар, гапланлар мәнә нејләр, ана! Онлара гарғыма... Бу бәла атамдандыр, ана чан, атамдан!..

Јазыг ананын јаралы гәлбинә санки бир ох да вурулду. Дағ-даш башына һәрләнди.

Буғач јенә һәмин зәиф, лакин инамлы сәслә давам етди:

— Горхма, аначан, мәнә бу јарадан өлүм јохдур. Бурда биһуш јатаркән, ағсачлы, ағсаггаллы, нурани бир пир... мәнә меjданда ад верән о гоча озан көзүмә көрүн-

дү. Јарамы үч дәфә сығаллады. Деди ки: «Ана сүдү илә дағ чичәји сәнә мәлһәмдир!..»

Гырх көзәл гыз бир анда јамача јајылыб ана вәтәнин ширәсини ичмиш әтирли дағ чичәкләри јығдылар. Ана дөшүнү сыхды, сүд кәлмәди, бир дә сыхды, јенә кәлмәди: бир дә вар күчү илә сыханда сүдлә ган гарышыг кәлди.

Ана сүдү илә дағ чичәјини икидин јарасына сүртдүләр, сарыдылар, атына миндириб өз обасына апардылар.

4

Чапар

Овдакы мәш'ум һадисәдән сонра биринчи кечә хан јатмаг истәркән, көзләрини јумар-јуммаз, оғлу Буғач алган ичиндә кәлиб—«Атачан, ата!...» дејә ону гучаглајанда, синәсиндән чыхан үч һачалы охун учу ханын синәсинә батырмыш кими, о сәрасимә ојанмышды. О кечәдән бәри хан көзләрини бир даһа јума билмирди. Сачы-саггалы гар кими ағармыш, чухура дүшмүш көзләринин дөврәси гаралмыш, әли-ајағы әсир, бүтүн вүчуду учунурду. Хан һавалы кими бу отагдан-о отаға гачыр, бу күнчдән-о күнчә кириб, јумаг кими јумурланыр, санки кимдәнсә кизләнмәк истәјирди. Бирдән чылғын нә'рә чәкиб јериндән гопур, раст кәлән һәр шеји вуруб гырырды.

Һәлә илк күнләрдә бир дәфә јасавулбашы ону јолухмаға кәләндә, хан чошғун бир гәзәблә онун үзәринә атылмыш вә дишләри илә боғазыны үзмәк истәмишди. Јасавуллар ону зорла ханын пәнчәсиндән гуртармышдылар.

Јасавулбашы о күндән бәри бүтүн гапылары ханын үзүнә гападыб ону дәли—хәстә е'лан етмишди, гапылара өз адамларыны кешикчи гојмушду. Ханын јанына кимсәни бурахмыр, өзү дә көзүнә көрүнмүрдү.

Арадан гырх күн кечмиш, хан артыг тагәтдән дүшмүшдү. Саатларла биһуш галыр, арабир јаралы аслан кими боғуг нә'рә чәкирди. Даш үрәкли кешикчиләр дә онун түк үрпәрдән бир сәслә: «Оғул... Буғач!..» фәрјадыны ешидәндә сарсылырдылар.

Јасавулбашы ханын бу күн-сабаһ «өз әчәли илә» өләчәјини вә ханлар ханы Бајындыр хандан елчи кәлиб она ханлыг мүждәси кәтирәчәјини көзләјирди.

Бир күн сәһәрә јахын бу хәјалларла јеринин ичиндә хумарланыркән, бирдән отағын гапысы ачылды вә гыјыгкөзлү, сејрәк узун бығлы садиг көпәји башыны ичәри узадыб деди:

— Аға, бир чапар кәлиб...

Үрәји сәксәкәли олан јасавулбашы ону нараһат етдикләри үчүн һирсләнмәк истәдисә дә, бачармады:

— Кәлсин!—деди.

Үст-башы тоз-торпаг ичиндә, гысабојлу, чүчә кими сысга вә ири чопур бурну гырмаг кими әјри бир топал јумаг кими јумалана-јумалана ичәри кирди. Јасавулбашы бу көһнә часусуну көрән кими, чанына ләрзә дүшдү.

Овдакы һадисәдән сонра о, Буғачын чәсәдини кәтирмәк үчүн адам көндәрмиш, ону тапмадыгдан сонра һәр јана адам салмыш, анчаг Буғачын нә өлүсүндән, нә дә дирисиндән, нә дә Анахатундан бир сораг әлдә едә билмишди. Өз көһнә, тәчрүбәли часусуну Буғачын обасына көндәриб, бир хәбәр билмәји тапшырмышды. Буна көрә дә инди һәмин часусу көрәндә рәнки гачды, дили долашды, кәкәләјә-кәкәләјә сорушду:

— Нә вар, топал, хејирми, шәрми?

Часус, адәти үзрә данышмадан әввәл јан-јөрәсини көздән кечирди. Бајгуш кими бојунсуз, бәдәнинә көрә јекә, лакин мүтәһәррик башыны әчаиб вә ијрәнч бир сурәтдә һәрләјиб дүз архасына, индичә кирдији гапыја бахды. Кәсилмиш бир хортум кими дәјирми галын додагларыны бир нечә дәфә узадыб јығараг, санки әтрафы гохлады. Архајын олмајыб, гарға кими сәкә-сәкә јасавула јахынлашды, гулағына нә исә пычылдады.

Јасавулбашы илан вуран кими јериндән сычрады. Дили-додағы әсә-әсә, зарылтылы бир сәслә сорушду:

— Нечә?.. Ола билмәз!..

Часус илан фышылтысы кими ијрәнч бир пычылты илә:

— Бәли, бәли, аға, өз көзүмлә көрдүм... Дүз бура кәлирләр. Үч ат бағры чатлатмышам...

Јасавулбашы һөвлнак бир һәрәкәтлә дивардакы дамар гамчыны гапыб ширмаји дәстәсини галхана елә чырпды ки, дәстәк чилик-чилик олуб ипәк халынын үстүнә сәпәләнди.

Гапычы башыны узатды:

— Чағыр кәлсинләр! Бир гырпымда!..

Јасавулбашы әлалтылары илә гысача бир мәсләһәтдән сонра гәсрдәки бүтүн хәзинә вә ағыр-јүнкүл шејләри гулдурлара мәхсус бир сүр'әт вә сәлигә илә дәрләјиб топлады.

Тагәтдән дүшмүш, артыг һәр шејә лагејд бахан вә һеч бир мүгавимәт көстәрмәјән гоча ханы да сичимлә бир атын белинә сарыјыб тәләсик јола дүшдүләр.

Хәзинәни араларында бөлүшәчәк, ханы да дүшмән шаһына тәслим едиб, она сәдагәт ишһар едәчәкдиләр...

5

Ата севкиси

Ана сүдү илә дағ чичәји мәлһәмини гојандан сонра гырх күн кечмишди ки, Буғач бир сәһәр еркән гырх икидини башына јығыб ова чыхды.

Бир оху да јајынмады, бир кәмәнди дә боша чыхмады. Голу әввәлкиндән дә күчлү, чаны әввәлкиндән дә саз иди.

Буғачын мәгсәди ов дејилди. О өз күчүнү, чевиклијини, бәдәнинин дөзүмүнү сынајырды.

Ахшам шад, күләр үзлә анасынын јанына кәлиб әлләриндән өпдү вә деди:

— Атамла көрүшә һазырам, аначан!..

Ананын шәфгәт вә гүрурла парлајан көзләриндә санки шимшәкләр чахды, булуд кечди, бүллур кими ики дамла көз јашы солғун јанагларына сүзүлдү.

Буғач онун үрәјиндән хәбәр вермишди.

Анахатун јахшы билирди ки, Дирсә хан оғлуну ата гәлбинин заһирән хәсис, лакин әслиндә дәниз кими әнкин мәһәббәти илә севир. О јахшы билирди ки, көзүнүн ағы-гарасы бирчә оғлуну, евинин дајағыны, гары дүшмәнә көз дағыны, јеканә вәлиәһдини вурмаға ханын әли кәлмәзди.

Буғач һәлә шылтаг бир көрпә икән, кечәләри сүбһә гәдәр онунла баш-баша вериб бешијини јырғалајан, бә'зән һәтта јоғун сәси илә она күлүнч вә әчаиб бир сурәтдә лајла чалан о дејилдими? Ушағын ән кичик бир нараһатлығыны үрәјинә салан, бә'зән күнләрлә ач-сусуз галан о дејилдими? Нәһајәт, о мәш'ум овдан бирчә күн әввәл, сабаһа гәдәр Буғачын ад газанмасындан дејиб өјүнән, онун тојуну һәсрәтлә арзулајан, һәтта нәвә көрмәјә дадлы үмидләр бәсләјән о дејилдими?

Јох, јох, Дирсә хан оғлуна гыја билмәзди. Бурада бир сирр, бир һијлә варды!

Ана бирчә ан ајрылмадығы бу саф, сәмими дүшүнчәләрини һәлә јарасы тамамилә сағалмамыш оғлуна демәк истәмәмишди.

Буғач да белә дүшүнүрдү:

Һәлә алдығы јаранын ағрысындан јата билмәдији узун, изтираблы кечәләрдә, гыздырманын шиддәтиндән сајыглајанда да, атасынын та ушаглыгдан һафизәсинә нәгш олунмуш меһрибан бахышлары онун көзләри өнүндән кетмәз, «Атачан, хан баба!» сөзләри дилиндән дүшмәзди.

Әгли кәсдији замандан, ушаглыг күнләриндән бәри атасындан нә пислик көрмүшдү?

Һәлә дөрд-беш јашларындан јадында галан бу иди ки, атасы ики әли илә голтуғунун алтындан јапышыб, ону һаваја галдырар, атыб-тутарды. Ушағын үрәји учунарды; о, чығырар, лакин бу ојундан хүсуси бир һәзз аларды. «Јенә дә, јенә дә!..» дејиб башыны јухары галдыранда, атасы онун боғазынын алтындан өпәр, онун гыдығы тутуб күлмәкдән уғунарды. Атанын сәрт бығларынын јери саатларла көјнәр, күнләрчә изи кетмәзди. Бә'зән ата көзләрини јумуб јухуламыш кими көрүнәр, оғул томбул әлләри илә онун бығларыны ојнаданда, ата бирдән һајгырар, онун әлини гапмаг истәјәндә, о дикинәр, гачарды...

Даһа сонралар атасы илә тахта гылынчларла, кечә сарынмыш учу јумшаг топпузларла вурушлар вә ја јумруглашар, күләшәрди.. Бу заман атасынын бә'зән гәсдән, ону сынамаг үчүн, бә'зән дә өзү билмәдән вурдуғу бир аз шиддәтли зәрбәләрдән көзләри јашарардыса, һеч дә буну билдирмәзди. Бу зәрбәләрдән дујдуғу ағрылар да она анасынын илыг, ипәк бусәләри кими дадлы кәләрди.

Буғач јарасы сағалынчаја гәдәр һәр еһтимала гаршы кизлиндә сахландығы бу гырх күн мүддәтиндә бүтүн ушаглыг хатирәләрини бир-бир јад етмишди. Һеч атасы ону наһаг јерә инчитмишдими?

Буғач бир һадисәни, дүнән олмуш кими, јахшы хатырлајырды:

Једди-сәккиз јашларында икән, өзүнә гоша нар чубуғундан бир јај вә гарғыдан охлар гајырмышды. Бир күн бағчада гуша атаркән, бирдән колун далындан бир чығырты гопмушду. Ох бағчада күл-чичәк дәрән балача Ајбикәнин ајағына дәјиб ганатмыш, ганы көрән гызчығаз даһа бәркдән чығырмаға башламышды. Бағчада кәзишән хан сәсә кәлмиш вә иши белә көрәндә, јајы онун әлиндән алыб, јамбузуна бир-ики чәкмиш вә парча-парча едиб тулламышды.

Буғача елә кәлирди ки, чубугларын јери инди дә ағрыјыр: ону даһа чох ағрыдан, өзү гајырдығы јајын сындырылмасы олмушду.

Ертәси күн атасы ону јанына чағырыб, балача, гәшәнк, доғручу бир јај вә зәрли, охларла долу көзәл мешин бир садаг бағышламышды. Оху һарада вә нечә атмаг лазым олдуғуну јахшы-јахшы тапшырмыш, һәтта өзү дә саатларча онунла әјләнib нишан атмышды.

Бунунла белә, Буғач о заман она чох ағыр кәлән бу чәзаны һеч унуда билмирди. Анчаг атасы һаглы дејилдими?

Бәли! Буғач јахшы билирди ки, атасы ону чидди, тәләбкар, лакин ејни заманда һәдсиз-һүдудсуз бир ата мәһәббәти илә севир.

Јох, јох!.. Белә бир ата өз оғлуна гыја билмәзди!

Јох, јох, бу, гәза дејилди, фәлакәт дә дејилди, бу, бир чинајәт иди, һәм дә әсрарәнкиз бир чинајәт!

Инди Буғач бу чинајәтин үстүндәки әсрарәнкиз пәрдәни ачмаг үчүн атасынын һүзуруна кетмәк мәгсәдилә анасынын јанына кәлмишди.

Буғач анасынын динмәјиб көзләринин јашардығыны вә нә исә, чох дәрин дүшүнчәләрә далдығыны көрүб, јалварычы бир әда илә деди:

— Кедәк, аначан, сән дә кедәк, кедиб атамын әлләриндән өпәчәјәм. Бир күнаһым варса, чаным она гурбандыр!..

Ананын саф үрәјиндә чошуб-дашан бир дәниз варды. Онун чошуб-дашмасына зорла мане олуб, нәвазишлә голларыны икид вә мәрд оғлунун бојнуна долады, ону бағрына басды:

— Чан бала!—деди.—Үрәјимдән хәбәр вердин!..

Сонра әлләринин далы илә көзләринин севинч јашларыны силиб, дәриндән көксүнү өтүрдү:

— Еһ, нә дејим, ај оғул, танры атана инсаф версин!..

— Јох, аначан, танры атамы намәрдләрин шәриндән горусун!...

6

Чана-чан, гана-ган!

Ана гырх көзәл гызла, оғлу да гырх икидлә хан гәсринә чатанда, күн хејли учалмышды. Гәср әсрарәнкиз бир сүкута гәрг олмушду. Нә кешикчиләрдән, нә гапычылардан, нә дә саир хидмәтчиләрдән әсәр-әламәт вар иди.

Ана-оғул атдан дүшүб, ичәри кирәндә, ханын отагларыны бомбош, хәзинәни исә таланмыш көрдүләр. Онлар һејрәт вә дәһшәт ичиндә гәсрдән чыхаркән, ханын илхыларыны отаран гоча мећтәр, чылпаг бир ат белиндә чапараг кәлиб, синәси јана-јана хәбәр верди:

— Чалдылар, чапдылар, намәрдләр апардылар... Хәзаны да апардылар...—дејә о, јасавуллар кедән сәмти көстәрди.—Елә-обаја һарај салмаға мачал галмады...

Буғач анасы илә гызлары гәсрдә гојуб атланды, гырх икидлә гачагларын далынча ат башы салды.

Гачаглар сабаһ еркән, һәлә дан сөкүлмәмиш гәсрдән чыхыб бүтүн күнү чапараг кетмишдиләр. Јорулан атлары чөлә бурахыб јениләринә минмиш вә ахшама јахын сәрһәдә чатмышдылар. Баһар суларындан ашыб-дашмыш сәрһәд чајы јолу кәсмишди. Кечә ајазын дүшмәсини, суларын бир аз чәкилмәсини көзләмәли олмушдулар.

Онлар јерли-јатаглы, шах будаглы гочаман бир чинарын дибиндә дојунча јејиб, ал шәрабдан ичиб, јатыб хумарланырдылар.

Гоча хан јалныз бу сабаһ әли-голу сарыныб, таланан хәзинәси илә биркә өзү дә ата јүкләндикдә, әсил һәгигәти, башына кәлән фачиәнин дәһшәтини анламышды. Биринчи мүдһиш зәрбә, оғлунун өз әлилә гәтл едилмәси ону сарсытмышдыса, икинчи зәрбә, бу күн анладығы мүдһиш һәгигәт, ачы бир әлач кими ону ајылтмыш, һушуну башына кәтирмишди.

Ханы ағача сарымышдылар. О, архасыны гочаман чинарын саглам көвдәсинә дирәјиб, көзләрини мәчһул бир нөгтәјә зилләмиш, икид оғлунун накам талејини, вәфалы арвадынын гара бәхтини дүшүнүрдү...

Бирдән хана елә кәлди ки, гаршыдакы тәпәдән гаралан коллар, сых ағачлар арасында оғлу Буғач өз көһләни үстүндә бир анда көрүнүб јох олду.

Ону јенә дә гарамы басырды? Хан гејри-ихтијари бир

һәрәкәтлә көзләрини овушдурмаг истәјәндә, мөһкәм сарылмыш сичим биләкләрини зәнчир кими кәсди. Хан көзләрини јумуб, һирсиндән додагларыны кәмирди. Башы көксүнә әјилди.

Бир ан сонра боғуг ат таппылтылары ешидән кими олду. Башыны галдырды. Јох, јох, бу артыг горхунч бир рө'ја, гара бир хүлја дејилди: оғлу Буғач, башында гырх икиди әввәлки вүгар вә әзәмәти илә ат белиндә дүз она доғру чапырды.

Хан севинч вә дәһшәт гарышыг гејри-инсани бир сәслә һајгырды:

— Буға-а-ач!..

Ханын бу нә'рәсинә хумардан сәрасимә ајылан гачаглар дәһшәтдән јерләриндә донуб галдылар. Буғач гырх икидлә онларын башларынын үстүнү алыб, тәрпәнмәјә гојмамышды.

Буғачла бәрабәр ики чәнкавәр чәлд атдан сычрајыб чинара доғру јүјүрдүләр, ханын әл-голуну ачдылар, ата илә оғул бир-биринә сармашды.

Ики чәнкавәр илан вурмуш кими јериндә гыврылан јасавулбашыны сүрүјүб һәмин сичимлә чинарын көвдәсинә сарыдылар.

Узун вә һәрарәтли гучаглашмадан сонра Буғач атасынын әлиндән тутуб бир нечә аддым кәнара чәкилди вә сәф чәкиб јарымдаирә вурмуш икидләринә әлилә бир ишарә етди:

Гырх ох бирдән гыжылдајыб, хаини чинарын көтүјүнә мисмарлады. Инди о көтүјә јапышмыш јекә, јөндәмсиз, ијрәнч бир кирпи лешинә бәнзәјирди. Охларын арасындан мурдар гара ганы сызыб ахырды...

Буғач үзүнү галан хаин гачаглара тутуб деди:

— Сизин күнаһыныз ондан бөјүк, чәзаныз ондан ағырдыр! Сизә өлүм аздыр. Сиз мискин гуллар, јурдсуз-јувасыз сәркәрданлар кими јашамалы, бизим сәадәтимизи, јурдумузун, елимизин чаһ-чәлалыны көрүб күндә јүз дәфә өлмәлисиниз!...

Буғач әли илә узаглары, үзәринә гара булудлар чөкмүш јад торпагларыны көстәриб әлавә етди:

— Кедин, бүтүн јадлара-јағылара, бүтүн чаһана билдирин ки, бизим елдә чан дејәнә—чан дејәрләр, ган дејәнә—ган!..

ХАТИРӘЛӘР

САЈРЫШАН УЛДУЗЛАР

Улдузлар... Бә'зән галын гара булудларын ардындан көз гырпан, бир ан парлајыб јох олан улдузлар.

Бә'зән думдуру көл сују кими шәффаф сәмада парылдашан, сајрышан, әл илә тутулачаг гәдәр јахын, апајдын көрүнән улдузлар...

Хатирәләр дә белә дир:

Каһ узун илләрин ағыр булудлары ардындан бир ан бәлириб јох олар, каһ да мећтаблы бүллур сәмада парпар парылдар, јухусуз кечәләри дадлы рө'јаларла долдурар, унудулмаз күнләри, көзәкөрүнмәз, бир даһа дөнмәз дәгигәләри јенидән чанландырар, санки өмрүн јашанмыш ән әзиз, ән дәјәрли анларыны јенидән јашадар...

Јох, хатирә өмрүн дарыхдырычы саатларыны гысалтмаг, бош вахтлары өлдүрмәк үчүн—јумаг сарымаг, һөрмә һөрмәк, тәсбеһ чевирмәк, дуа охумаг гәбилиндән сәмәрәсиз әјләнчә дејил!

Хатирәләр инсан өмрүнүн күлләри-чичәкләридир: әтирләри дә вар, тиканлары да...

Хатирәләр инсан өмрүнүн бәһрәләри-мејвәләридир: ширинләри дә вар, ачылары да...

Хатирәләр инсан өмрүнүн узун-узун илләрин сүзкәчиндән кечмиш һәјат чөвһәри, дирилик чөвһәридир. Хылтлары әләниб галмыш, унудулмуш, мәғзи дурулуб бүллурлашмышдыр. Бу бүллурларда јашанмыш һәјати һадисәләрин ән бариз әламәтләри, танынмыш шәхсијјәтләрин ән чанлы хүсусијјәтләри, ән мәһрәм дүшүнчәләри, ән сәмими дујғулары, арзу вә әмәлләри әкс олунмушдур. Буна көрәдир ки, хатирәләр јалныз онлары хатырлајан вә хатырладан адамын шәхси үчүн дејил, башгалары үчүн дә ејни дәрәчәдә гијмәтлидир, һәтта фајдалыдыр да. Чүнки јашанмыш һәјат һадисәләрини јенидән, даһа дәриндән јашајыб дәрк етмәјә вә етдирмәјә, танынмыш шәхсијјәтләри јенидән даһа јахшы танымаға вә танытмаға көмәк едир.

Хатирәләр нә үчүн јазылыр?

Өзләрини бөјүк санан шөһрәтпәрәстләр хатирәләр күзкүсүндә өзләрини даһа бөјүк көрмәк вә көстәрмәк, ејбәчәрликләрини өрт-басдыр едиб, мәзијјәтләрини даһа парлаг әкс етдирмәк үчүн... Тәвазөкар ел хадимләри исә, өз һәјат тәчрүбәләринин нәтичәләрини, зәһмәтләринин бәһрәләрини башгаларына да даддырмаг, вагиф олдуглары һәјати һәгигәтләри башгаларына да чатдырмаг, таныдыглары ләјагәтли сималары башгаларына даһа јахшы танытдырмаг үчүн...

Бу бахымдан хатирәләр јазмаг садәчә хош бир арзу вә һәвәс дејил, бәлкә чүрбәчүр сәбәбләрә көрә көлкәдә галмыш һәјати һәгигәтләри ашкара чыхармаг кими мүһүм бир вәзифә—вәтәндашлыг борчудур.

Буна көрәдир ки, јарым әсрдән бәри јалныз шаһиди дејил, һәм дә аз-чох иштиракчысы олдуғум әдәби-мәдәни һәјатымызын әламәтдар һадисәләри вә көркәмли, диггәтәлајиг сималары һаггында билдикләримі сөјләмәји өзүмә борч сајыб, «Јадда галанлар» дәфтәрини јазмаға башлајырам.

КӨРҮШЛӘР

Һәрдән адам ән садә көрүнән бир суала да бирдән-бирә чаваб вермәјә чох чәтинлик чәкир. Мәсәлән, ән чох севдијин бир јазычынын илк дәфә һансы әсәрини охујубсан? Ән јахын достунла илк дәфә һарада көрүшүб таныш олубсан?

Халгымызын севимли оғлу Сәмәд Вурғунун һәјат вә јарадычылығы һаггында чох-чох әсәрләр: елми диссертасијалар, мәгалә вә монографијалар јазылмыш вә һәлә дә јазылачагдыр. Бунлар һамысы, әлбәттә, чох гијмәтлидир.

Амма һәр бир бөјүк сәнәткарын там сурәтини, онун бүтүн варлығыны, рәсмән һеч јердә чап вә е'лан едилмәмиш дујғу вә дүшүнчәләрини ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ону ән јахындан танымыш гоһум-әграба вә хүсусән јолдашларынын, үрәк достларынын мүшаһидәләри олдугча әһәмијјәтлидир.

Сәмәдлә отуз илдән артыг бир мүддәтдә јолдаш вә дост олдуғума көрә, мән дә бу вәзифәни мүмкүн гәдәр јеринә јетирмәлијәм. Бу барәдә нәшријјат вә редаксијаларын һаглы тәләбләринә һәләлик әмәли чаваб верә билмәмишәм. Инди, фүрсәт дүшдүкчә, бу борчу һиссә-һиссә дә олса өдәмәјә чалышырам.

Сәмәдлә илк дәфә нә вахт вә һарада көрүшүб таныш олмушам?

Бу суал нечә вахтдан бәри мәни нараһат етмәкдә иди. Доғру-дүрүст бир чаваб тапа билмирдим. Бу јај бир тәсадүф мәнә чох көмәк етди. Амма бунун да дәгиглијини һәлә јахшыча јохламаг лазымдыр. Чүнки мәсәлә беш-он ајын, илин дејил, тәхминән гырх илин мәсәләсидир...

* * *

Бу сәтирләр тәхминән сәккиз-доггуз ил бундан әввәл јазылмыш вә «Көрүшләр» сәрләвһәси илә «Азәрбајчан» журналында (1967, № 3) чап едилмишди. Сонралар даһа дәгиг јохламалар нәтичәсиндә бурада тәхмини олараг,

илк көрүш кими јад едилән көрүшүн илк көрүш дејил, отузунчу илләрин әввәлинә аид олдуғу ашкара чыхды.

Илк көрүш исә, хејли әввәл, ијирминчи илләрин сонларында Кәнчәдә олмушду.

1

К ә н ч ә—1927—28

Бакыдан кәлмиш, о заман шәхсән таныш олмадығым кәнч Мећди Һүсејн сијаси маариф евиндә пролетар әдәбијјатында идеја-мәзмун, шәкил, үслуб проблемләри һаггында мә'рузә едирди.

О заман әдәбијјатда, хүсусән ше'р саһәсиндә бу мәсәләләр әтрафында чох кәркин, кәскин мүбаһисәләр кедирди. Бир-биринә гаршы дуранлар јалныз пролетар вә бурҗуа әдәбијјаты дејилди. Пролетар—совет әдәбијјаты өзү дә: пролетар, кәндли, сағ-сол чығырдаш вә саир груплара ајрылыб, бунлар бир-бирини данмаг дәрәчәсиндә чәкишмәкдә идиләр. Бу күн бәјәнилиб тә'рифләнән бир әсәр вә ја јазычы сабаһ рәдд вә инкар едилирди. Мәсәлән, Чәфәр Чаббарлы—чығырдаш, Чавад вә Чавид—хырда бурҗуа, Санылы—голчомаг вә и. а. јазычылары сајылырдылар.

О заман Гәрбдәки ифрат-солчуларын тә'сиринә гапылмыш, әввәлләр шәхсән танымадығым, сонралар исә, Бакыда вә Москвада тапышыб достлашдығым адашым Микајыл Рәфили илә арамызда «сәрбәст ше'р» мәсәләси әтрафында мәтбуатда сәрт-кәскин мүбаһисә кедирди: о, әсил пролетар ше'ринин вәзнсиз, гафијәсиз, һәтта имзасыз,—јә'ни мүштәрәк-коллектив сурәтдә јарадылан ше'р, олачағыны иддиа едир, мән исә, Мајаковски вә Назим Һикмәтдән мисалларла, пролетар ше'риндә дә вәзн вә гафијәнин варлығыны, анчаг јени ше'рин мөвчуд мүәјјән өлчүләрлә мәһдудлашмајыб, мәһз бу мә'нада сәрбәст олдуғуну исбата чалышырдым. Анчаг мәсәлә, әлбәттә, јалныз вәзн, гафијә, дил-үслуб мәсәләси дејил, фәрдилик-коллективизм, мәзмун, мә'на, ше'ријјәтин маһијјәти вә әдәби ирсә мүнасибәт мәсәләләри иди.

Буна көрә күман едирдим ки, Мећди дә мә'рузәсиндә бу мәсәләләрә тохунаҹаг вә арамызда мүтләг кәскин мүбаһисә кедәчәк.

Анчаг көрүнүр Мећди аудиторијанын кәнчләрдән вә әксәријјәтлә мәним тәләбәләримдән ибарәт олдуғуну нә-

зәрә алыб, чох дәринә кетмәди вә мә'рузә бир нечә јүнкүлвари суал-чавабла баша чатды... Әсил мүбаһисә исә пролетар ше'ри нүмунәси ортаја чыханда башланды.

Меһди о заман «сәрбәст ше'рчи» шаирләрдән сајылан Әбдүлбаги Фөвзини дә мә'рузәдән сонра пролетар ше'рини нүмајиш етдирмәк үчүн өзү илә бәрабәр кәтирмишди.

Фөвзи кимә исә «Ачыг мәктуб» сәрлөвһәли бир «сәрбәст ше'р» охуду. Салондакы мәктәбли кәнчләр, бәлкә дә әдәб-әркан хатириндә, әл чалыб ше'ри алгышладылар.

Бу заман, әјниндә јахасы ачыг, түнд-боз бир солдат шинели, чох арыг олдуғу үчүн хејли учабој көрүнән гыврымсач, гарашын бир оғлан ајаға галхыб, күрсүјә кәлди (ону да дејим ки, о заман сәлигәсиз кејим-кечим, сачларын дағыныглығы, көһнә мешин пенчәк вә ја шинел, үмумијјәтлә әдәб-әркан гајдаларыны сајмајыб, өзүнү мүмкүн гәдәр кобуд көстәрмәк вә белӛликлә куја фәһләјә бәнзәмәк, өзүнү пролетар шаири сајанларын заһири әламәтләриндән иди). Гарашын оғлан салону ачыглы-ачыглы нәзәрдән кечириб сорушду:

— Бунун нәјини алгышлајырсыныз? Бу ки, ше'р дејил, ачыг мәктубдур... Инди гулаг асын, мән дә бир ше'р охујум!

Вә охумаға башлды:

Көј көл

(Әһмәд Чавада)

Гучағында бир вахт бәсләди сизи,
Көрмәди сизләри вәфалы Көј көл.
Нишан вермә она ајы-улдузу,
Артыг унутмуш о хәјалы Көј көл...

Ше'р бу сөзләрлә гуртарырды:

Көзәллији бәлли, мәшһури-чаһан,
Гисмәт олмаз бир дә сизләрә, инан.
Сизләрә чәкилән о даға дәрман
Вермәјәчәк, кәсән маһалы Көј көл!..

Бу, Сәмәд Вурғун иди!

Бу көрүш һәлә шәхсән танымадығым Сәмәдлә илк көрүшүм иди.

Бу сәтирләри јазаркән, јаддашымын дәгиглијини јохламаг үчүн, о заман Кәнчә педагожи техникумунда тәләбәм олан, инди адлы-санлы јазычымыз профессор Мир

Чәлалдан сорушдум. Мә'лум олду ки, о да һәмин јығынчагда вармыш вә мәһз белә олдуғуну тәсдиг етди.

Сәмәдин илк дәфә ешитдијим, сонра күллијјатына да дахил олмуш бу ше'ри исә, һәмин илләрдә шаир Чавад Ахундзадәнин (Әһмәд Чавадын) символик буржуа-милләтчи ше'ри кими, әлејһинә мәтбуатда кениш кампанија апарылмыш «Көј көл» сәрлөвһәли ше'ринә е'тираз мәгамында јазылмыш чаваблардан бири иди.

1927—1930-чу илләрдә Кәнчә педагожи техникумунда әдәбијјат мүәллими, Азәрбајчан Пролетар Јазычылары ассосиасијасы (АзАПП) Кәнчә шө'бәси бүросунун үзвү, маариф евиндә әдәбијјат дәрнәјинин рәһбәри идим. Гыса өмүрлү «Гызыл Кәнчә» журналынын да гејри-рәсми (ичтимаи әсаслар үзрә) мәс'ул катиби кими идим. О заман Кәнчәдә јашајан шаирләрин, о чүмләдән Сәмәдин вә Әһмәд Чәмилин ше'рләрини дә рә'ј үчүн мәнә көндәрирдиләр.

О илләрдә Сәмәд Кәнчәнин јахын кәндләриндән бириндә вә ја шәһәрин учгарында ибтидаи мәктәб мүәллими иди. Башга мүәллим вә кәнчләрлә бәрабәр о да һәрдән әдәбијјат дәрнәји мәшғәләләринә кәлирди. Башга мүәллифләр кими, Сәмәдин дә мәчмуәјә вердији ше'рләр мәним әлимдән кечирди. Шәхси танышлығымыз да бурадан башланды.

Анчаг о заман мүнасибәтимиз бир гәдәр рәсми, мүәллим-тәләбә мүнасибәти кими иди. Сонралар ачылышдыг. Ше'рләринин руһуна вә өз хасијјәтинә көрә, һәрдән она зарафатча «дәли шаир» дејәрдим. Өзү дә буну хошларды. Јанылмырамса, бәзи ше'рләрини дә белә имзалајырды.

Јери кәлмишкән «дәли» сөзүнүн хүсуси мә'насыны изаһ едим:

Һәлә институтда тәләбә икән, бир дәфә мүәллимимиз Исмајыл Һикмәтдән сорушмушдум:

— Түркләр нә үчүн рус чары бөјүк Пјотра «Дәли Петро» дејирләр?

Һикмәтбәј әввәлчә күлә-күлә:

— Түркләр бүтүн ағыллы адамлара дәли дејәрләр,— дејә чаваб вериб, сонра әлавә етмишди:—дәли сөзүнүн бир мә'насы да икид, мәрд, чошғун, ипә-сапа јатмајан, өз арзу вә әмәлләринә мәфтун—вурғун демәкдир: дәлиганлы, дәлибаш, дәличәсинә севмәк, Короғлу дәлиләри дә бурадан кәлир.

Бу мә'нада бу сөз Сәмәдин һәм шәхсијјәтинә, һәм јарадычылығына, һәм дә әсил тәхәллүсү олан «Вурғун» мә'насына доғрудан да ујғундур.

Чох-чох сонралар—1934-дә чыхмыш «Көнүл дәфтәри» китабыны мәнә бағышлајанда, Сәмәд өз хәтти илә үстүнү белә јазмышды:

«Гардашым «Мим-Ре»јә учуз бир хатирә!—
Дәли Сәмәд»
29—IV—34

Мән мәтбуатда хејли мүддәт ше'р вә саир јазыларымы ад вә фамилијамын баш һәрфләри илә Мим-Ре, јә'ни М. Р. имзалардым.

2

Москва—1931—32

Тәләбәлик илләри... Дәрсләр, мәшғәләләр вә бол-бол ичласлар... Мәишәт шәраити чох ағырдыр. Тәләбә јемәкханаларында о заманын тә'бири илә десәк, јемәјә биринчи—воблалы су, икинчијә сулу вобла...

Арабир тәгаүд вә ја тәсадүфи гонорар аланда, јазычылар иттифагынын Кертсен евиндәки јемәкханасына пәнаһ апарырдыг: Ариф, Фаруг, Сәмәд, Чаһанбахш, Јусиф Мәммәдәлизадә, сонралар Мәммәдказым Әләкбәрли... Бизим (Арифлә мәним вә Мәммәдказымын) ишимиз бир гәдәр јахшыдыр. Аспирантурада тәһсиллә јанашы ССРИ Халг Комиссарлар Советинин Милләтләр шө'бәсиндә ишләдијимиз үчүн тә'минатымыз дөзүмлүдүр. Јолдашларла аз-аз, сејрәк көрүшүрүк...

Сәмәд адәтән Кәнчәдән мүәллим досту, бурада исә, тәләбә јолдашы вә мәним кечмиш тәләбәм Чаһанбахш Чавадзадә илә биркә кәлир.

Сәмәдин шәхси һәјатында, әһвалында вә јарадычылығында кәскин дөнүш дөврүдүр:

Өлән ше'рләрим

Инчә бир баһар булудуну андыран
Вә кәнчлији бир көл кими буландыран...
Мави көзләрә
Јаздығым дастанлар...

Бу ше'рин үмумијјәтлә күмраһ, һәтта дөјүшкән руһуна бахмајараг, бу мисраларда «*өлән*» ше'рләрә јас вә мәрсијә әһвалыны дујмамаг мүмкүн дејил. Ахы һәгиги шаирин ше'ри додагдан дејил, үрәкдән кәлир, онлардан ајрылмаг асан олмур вә ајрыларкән дә, үрәкдә дәриндәрин изләри галыр:

Нә күлләри-чичәкләри сајрышан
тәр чуналы јазларын,
нә сары симләри сарылыг кәтирән
ағ сәдәфли сазларын...
нә дә ки,
зурналы дүјүнләрин шаириҗәм.
Мән
күнәши јарыша чағыран
бөјүк күнләр шаириҗәм!

Бу мисралар мүрәккәб вә гәләмлә јох, үрәк ганы илә јазылмышдыр. Ахы «бөјүк күнләр шаири» олмаг үчүн тәр чуналы јазлардан, ағ сәдәфли сазлардан әл чәкмәк, көзәллијә көз јуммаг, саза нифрәт етмәк асан дејилдир... Әслинә галса, бунлара һеч лүзум вә еһтијач да јох иди.

Тамамилә әксинә, бөјүк күнләр шаири олмаг үчүн халг ше'ринин рәмзи олан саза садиг галмаг, еләчә дә, һәм тәбиәт, һәм дә инсан руһунун көзәллијини тәрәннүм етмәк лазым иди. Елә Сәмәд өзү дә сонракы бүтүн јарадычылығы илә парлаг бир сүрәтдә исбат етди ки, совет ше'ри вә бөјүк күнләр шаири мәһз көзәллијә вә халга сәдагәтлә јарана биләр...

Анчаг о күнләр... һај-күјлү јығынчаглар, һај-күјлү шүар вә «ше'р манифестләри» кәнч шаири чашбаш салмышды. Әлбәттә, Сәмәд «өлән ше'рләрим»дәки бу мисралары «боғаздан јухары» дејил, инанараг јазмышды. Амма вахтилә үрәкдән јаратдығы ше'рләрин, илк кәнчлик илһамынын чанлы чичәкләринин «өлүмүнү» е'лан етмәк она чох ағыр кәлирди:

«Дүррәнин сәси»,
«Дилчан дәрәси»,
«Көзәлләрим»,
«Гәзәлләрим»...

Москвада Сәмәдлә һәр көрүшдә, демәк олар ки, бу барәдә каһ зарафатјана, каһ чидди сөһбәтләримиз, һәтта мүбаһисәмиз дә олурду.

Ахы бу ше'рләр јашанмыш, јә'ни илк кәнчлик мејл вә

рəғбəт, севки, мəфтунлуг мəрһəлələри кими тəзаһүр едən Мə'лумдур ки, Сəмədин кəнчлик ше'рləриндə адлары чəкилən «Д», «Л», «Ф»—уjдурма адлар дejил, һəгиги шəхсиjjətləрdир вə һəмин ше'рləрин jаранмасында мүəjjən дəрəчədə тə'сирləри олмушдур.

Бир чох бөjүк сəнəткарларын, хүсусəн шаирləрин, о чүмləдən Бajрон, Һejне, Пушкин вə башгаларынын һəjатларына аид тədгигат вə хатирələрdən мə'лум олдуғу кими, илк кəнчлик илləриндəки илк мejл вə рəғбətləр онларын гəлбиндə дəрин изləр бурахыр вə сонракы jарадычылыгларында мүхтəлиф ше'р вə поемаларда бə'зən ачыг-ajдын, jə'ни илк мejл вə рəғбət һədəфləринин адлары чəкилмəклə өзүнү бүрүзə верир, бə'зən дə, даһа доғрусу, əксəриjjətlə jаратдыглары сурətləрин дахили аləмləринин, илк мəһəббəт дуjғуларынын тəсвириндə автобиографик моментлəр бу вə jа дикəр шəкилdə тəзаһүр едир,—бу чəһətлəр белə ше'рləрə верилəн изаһларda көстəрилир.

Бу бахымдан Сəмədин «Өлəн ше'рləрим» сəрləвһəли ше'риндə вə башга автобиографик маһиjjətли ше'рləриндə, о чүмləдən күллиjjатына дахил олан «Лejласыз» (1928) вə «Сəһəрə jахын» (1929) вə с.—адлары чəкилəн вə нəзəрdə тутулан шəхсиjjətləрə мүнасибəти дə диггəтəлajиг мəсələлəрdəндир. Илк дөврdə əксəриjjətlə мejл вə рəғбəт һиссləриндəн, һəгиги дуjғулардан jаранмышды. бу мүнасибəтлəр, сонралар əксəриjjətlə сəмими достлуг шəкли алыб, өмүр боjу нəчиб бир дуjғу кими давам едир.

Истəр бу илк сəмими дуjғуларын, истəр бунларла əлагədар, һəм «күлləри-чичəкləри сajрышан тəр чуналы jазлара, ағ сədəфли сазлара», һəм дə «көзəлləрə» jазылан көзəлləмə вə гəзəлляр əсла өлмəмишdир вə өлə дə билмəзди.

Сəмədин «Өлəн ше'рləрим»и jаздыгдан узун-узун он илləр сонра бу дуjғуларын да, бу ше'рləрин дə шаирин үрəjиндə jашадығынын шəхсəн шаһиди олмушам.

Сəмədлə отузунчу илləрин орталарындан өмрүнүн сон пajызына гəдəр тез-тез ова кетдиjимиз күнləрdə о, чох вахт түфəнклə бəрабəр сазыны да көтүрəр вə jол узуну ширин-ширин чалыб зүмзүмə едəрди. Һəм дə елə көзəлинчə чалыб, пəстдən охуjарды ки, бир дəфə зарафатjана дедим:

— А Сəмəд, сən елə ашыг олсajдын да, лап Ашыг Ələскəрdən кери галмаздын!..

О да күлə-күлə деди:

— Елə инди дə бир тəрəфим ашыгдыр.

Саз чала-чала охудуғу чох көзəл бир гошма о гəдəр хошума кəлди ки, сорушдум:

— А Сəмəд, нə ə'ла көзəлləмədир. Һеч буну ешитмəмишдим. Ашыг Ələскəриндирми?

Сəмəд сазыны чала-чала чаваб верди:

— Jох, Ашыг Ələскəрин дejил, Ашыг Сəмədиндир!.. Чаванлыг ше'рləримdən...

Мən өзүмү сахлаjа билмəjиб, гejри-ихтиjари ачы бир суал вердим:

— «Өлəн ше'рləрим»dən еləми?

Сəмəд бу дəфə сазы сахлады вə габаг отурачагдан мənə сары ганрылыб, зарафатjана бир сөjүшдən сонра деди:

— Əjə, ше'р дə өləрми?!

Бəли, кағызда чохдан «өлмүш» ше'рləр шаирин үрəjиндə дипдири jашajырды вə һамы үчүн дə һəмишə jашajачагды.

3

Б а к ы—1933—1956

Бə'зən адама елə кəлир ки, илк дəфə гаршылашдығы бир һадисəни нə заман, һарадаса бир дə көрүбмүш... Бə'зən дə бир-биринə бənзəjən һадисəлəр чохдан унудулмуш хатирələри чанландырыр, əjаниляшдирир, jенидən көз габағына кətирир...

...Тəхминən отуз беш-гырх ил əввəл... Jajын сон ajы, Бакынын Пиршағы бағларында, дəниз саһилиндə...

Гələкаһ сарыдан ири бир jашылбаш өрдək саһилə jахын үзү бəри кəлирди. Jерə jатыб, кичик бир тəпənин архасына синdим. Гуш дүз үстүмə кəлир, үрəjим jалныз овчулара таныш олан чошғун бир һəjəчан илə дөjүнүр....

Амма, һejф!.. Саһил бojунча, бир-бири илə əл-гол ата-ата даныша-даныша ики учабој оғлан да кəлир. Гуш онлары көрдүкдə саһилдən узаглашмаға башлajыр. Үрəjимdə онлары сөjə-сөjə, jеримdən галхыб jүjүрə-jүjүрə, түфəнки гуша тушлajыб атырам...

Гуш ани бир һərəкəтлə бирдən-бирə дик учалыр вə дөнүб дəнизə сары учур. Бир гəдəр сонра ганадларыны

кениш ачыб, сүзә-сүзә алчалыр, алчалыр, нәһаjәт суjа гонур.

Мән кәркин бир диггәтлә далғалар арасында гушу ахтардығым заман, лап гулағымын дибиндә һәмин оғланлар әл чала-чала, истеһза илә:

— Браво! Әһсән!.. Афәрин!..—дејә чығыра-чығыра гәһгәһә чәкиб күлдүләр.

Дөнүб ачыгла онлара бахдым. Амма бири мәним гоһумум вә достум, сонралар көркәмли әдәбиjjатшүнас вә тәнгидчи олан Атабаба Мусаханлы, бири дә мәктәб вә синиф jолдашым, сонралар танынмыш мусиги мүәллими Әләкбәр Дашдәмиров иди.

— Нә олуб, нәjә күлүрсүнүз?!—дејә jарыачыглы, jарызарафат сорушдум.

— Нәjә күләчәjик, сәнин овчулуғуна!..

— Нијә ки? Көрмәдиниз дәjди, гуш суjа дүшдү, одур һа!—дејә әлимлә узагда jалныз овчу көзүнүн көрә биләчәjи кичик бир нөгтә кими далғаларын арасында енибгалхан гушу онлара көстәрдим.

Онлар даһа да бәркдән күлдүләр:

— Су гушу суjа гонар да!..

Мән даһа һеч бир сөз демәдим. Тез соjундум, түфәнки палтарларымын үстүнә атыб суjа чумдум...

Онларын чығыр-бағырла мәни чағырдыгларына әсла фикир вермәjиб, сүр'әтлә гуша сары үзмәjә башладым.

Гуш саһилдән тәхминән jарым километр гәдәр аралы суjа дүшмүшдү. Мән она jахынлашдыгча, о да үзә-үзә дәнизә сары кедир даһа да узаглашырды. Белә кетсә, мән она чата билмәjәчәк вә саһилә әлибош гаjытмалы олачагдым ки, бу да достларымын истеһзасыны һаглы чыхарачагды...

Бир аз фикирләшиб, кәскин бир һәрәкәтлә саға дөндүм. Үзә-үзә гушдан хejли узаглашдыгдан сонра, jенә үзү дәнизә дөнүб үздүм вә гушу өтдүм. Сонра тәкрар гуша сары дөндүм. Инди мән гуша jахынлашдыгча, о мәндән узаглашмаг үчүн даһа үзү саһилә үзмәли олмушду. Бир мүддәт белә үздүкдән сонра гуш саһилә jахынлашдығыны дуjуб, баш вурду вә суалты үзә-үзә мәни өтүб архама кечмәк вә беләликлә тәкрар дәнизә сары үзүб мәндән узаглашмаг истәди. Мән дә буну билиб, баш вурдум вә суjун алтында гушу тутдум, боғазындан jапышыб вар күчүмлә сыхдым... Сонра бурахдым...

Икимиз дә биһал, суjун үзүнә чыхдыг: гуш архасы үстә чеврилиб, ганадларыны чырпа-чырпа чапалajыр, мән дә голларымы кениш ачыб, архасы үстә һәрәкәтсиз суjун үстүндә узаныб нәфәсими дәрир, jорғунлуғуму алырдым...

Әлбәттә, белә тәһлүкәли бир риски, белә бәһсә киришиб, инада дүшүб узаг мәсафәjә үзмәjи һеч бир кәсә мәсләһәт көрмүрәм... Амма о заман мән гушу башым үстүнә галдырараг, саһилә чыхдыгда, достларымын бajагкы истеһзаларынын сәмими бир пешманлыгла алгыша чеврилдиjини көрдүкдә, бир аз әввәлки тәһлүкәли вәзиjjәтими дә, jорғунлуғуму да унутмушдум.

* * *

Психологларын дедиjинә көрә, биз бә'зән саатларла нәгл етдиjимиз ән узун рө'jалары вур-тут бир нечә санијәдә, һатта санијәнин нечәдә бириндә көрүрүк. Бунун нә гәдәр доғру олдуғуну билмирәм, амма бири-бириндән гырх иллик бир мәсафә илә ајрылан бу һадисәнин бири-биринә бәнзәjиши сајәсиндә тамам унудулмуш кими көрүнән бу хатирәләр бүтүн тәфәррүаты илә бир нечә санијәдә көзләрим өнүндә чанланды:

Атабаба илә Әләкбәркилин бағлары Пиршағыдан тәхминән дөрд-беш километр аралы, Күрдәханыда иди. Чаван вахтда хүсусән дәнизин гырағы илә бу мәсафәни кедиб-кәлмәк бизим үчүн хош бир әjләнчә иди вә тез-тез каһ Күрдәханыда, каһ да Пиршағыда көрүшәрдик.

Атабаба севимли мүәллимимиз, көркәмли jазычы Абдулла Шаигин бурада олачағыны сөjләjиб, мәни Күрдәханыjа чағырды.

Абдулла Шаиг ушаглыг вә кәнчлик илләриндә мәним идеалым иди вә ифтихарла дејә биләрәм ки, бир шәхсиjjәт кими, мәним үчүн һәмишәлик идеал олараг галыр. Ону һәлә шәхсән танымамышдан чох-чох әввәл, ибтидаи мәктәб jашларымда «Шәләгуjруг», «Түлкү һәччә кедир», «Jахшы арха», «Чәфәр илә Бәшир», «Көзәл баһар», хүсусән сонралар «Кәрим баба вә ајрым гызы» кими әсәрләрин ән чох севдиjим китаблар иди. Бунлары дәфәләрлә, тәкрар-тәкрар охуjардым, өвладларыма охумушам, инди дә севә-севә нәвәләримә охуjурам...

Сонралар артыг орта вә али мәктәбдә Шаиги мүәллимим кими шәхсән таныдыгда, әсәрләринә олан бу сәмими ушаглыг вә кәнчлик мәһәббәтим, шәхсинә, мисилсиз дәрә-

чәдә саф, хејирхаһ, инсанпәрвәр шәхсијјәтинә сонсуз вә әбәди бир мәһәббәтә чеврилди... Мән һәр чәһәтдән она бәнзәмәк истәјирдим. Әдәбијјата мејлим, бу сәһәдә, варса, аз-чох хидмәтим вә үмумијјәтлә һәјатда истигамәтим һамысы бу мәһәббәтин нәтичәсидир...

Ертәси күн һәмишә јанымча кәздирдијим түфәнкими вә фотоапаратымы көтүрүб Күрдәханыја кетдим...

Белә һаллларда тәбии олан хош-бешдән, гаршылыглы аиләви килеј-күзардан сонра Бакы бағларынын фәхри олан јумшаг нарын-сәдәф гумларын үстүндә, ағачын көлкәсиндә топлашдыг.

Јадымда галдығына көрә, бурада Абдулла Шаигин аилә үзвләриндән о вахт ушаг олан гызы Күлбәниз, оғлу Камал, балдызы (сонра Сәмәд Вурғунун өмүр јолдашы олан) Хавәр, Атабабанын аилә үзвләри, бир дә гарашын чаван бир оғлан вар иди.

Һеч өмрүндә дараг көрмәмиш кими, гывырчыг, ашгын-дашгын зил гара сачлары алныны вә кичкаһларыны бүрүмүшдү, сых, амма гәләмлә чәкилмиш кими мүнтәзәм, азча чатыг гара гашлары алтындан ири гонур көзләри адама ачыг-чәсарәтли нәзәрләрлә бахырды; јери тәзәчә тәрләмиш сејрәк гарамтыл бығларынын алтында назик додаглары инадчыл бир ифадә илә гысылмышды; күндән гарсаландығына көрә,бир аз да гаралмыш үзүндә көзләри вә дишләри пар-пар парылдајырды. Бүтүн бу әламәтләрә көрә гәшәнк бир гарачы кәнчинә бәнзәјән бу оғлан Сәмәд иди...

Бу бизим илк көрүшүмүз дејилдисә дә,—амма Москвадакы сон көрүшдән сонра Сәмәд бир даһа гајытмајыб, тәһсилини Бакыда давам етдирдијиндән, бир нечә илдән бәри көрүшмәдијимиз үчүн, һәм дә тамамилә көзләнилмәз олдуғундан, илк көрүш кими тә'сирли иди.

Сәмәдлә мүнасибәтимиздә бир чәһәти хүсусилә гејд етмәк истәјирәм. Јашыд олдуғумуз һалда, Сәмәд мәнимлә һәмишә өзүндән јашлы бир адам кими, өз дили илә десәк, бөјүк гардаш кими, сәмими бир һөрмәтлә рәфтар едәр вә јери дүшәндә, мәни бөјүк гардашы Мећдиханла мүгајисә едәрди.

Гәрибәдир ки, али мәктәбдә тәләбәлик, сонралар мүәллимлик јолдашым, көркәмли алимләримиздән Јусиф Мәммәдәлијевлә дә мүнасибәтимиз белә иди. Һәр икиси илә ән јахын сәмими јолдашлығымызла јанашы, арамызда бир нөв бөјүк-кичиклик мүнасибәти дә варды. Бу,

бәлкә дә ондан ирәли кәлирди ки, мән һәмишә, хүсусән чаванлыгда һәгиги јашымдан хејли бөјүк көрүнмүшәм. Мәсәлән, 1926—30-чу илләрдә Кәнчә педагожи техникумунда Јусифлә мүәллимлик етдијимиз заман, тәләбәләримиздән Мир Чәлал вә мәрһум Чәфәр Хәндан дејирдиләр ки, о заман тәләбәләр арасында сөһбәтдә мәнә гырхгырх беш јаш верирләрмиш. Һалбуки о илләрдә ијирми бир-ијирми беш јашларында идим.

Бу хүсусијјәт, јә'ни јашымдан бөјүк көрүнмәјим үмумијјәтлә сәрфәли олмаса да, мәнә бир үстүнлүк верирди ки, јери кәләндә, бөјүк гардаш кими һәр икисинә «гулагбурмасы» вермәјә ихтијарым варды. Мән дә бу ихтијардан арабир истифадә едирдим...

Нә исә... Сәмәдлә бу көрүшдән сонра мүнасибәтләримиз сәмими вә давамлы достлуға чеврилди.

Бизим танышлыг вә достлуғумуз мүәјјән дәрәчәдә овчулуг һәвәси илә дә әлагәдарды. Бу көрүш заманы мән Күрдәханыја түфәнкли вә фотоапаратла кәлмишдим. Ағач алтында бир гәдәр сөһбәтдән сонра Сәмәд тар чалыр вә пәсдән зүмзүмә едирди. Мән фото илә һамынын шәклини чәкдим. Һејф ки, нә шәкил, нә негатив мәндә галмамышдыр. Еһтимал ки, Сәмәд вә ја Камалкилдә галмыш олар...

Сәмәд сөһбәт едәндә дә, чалыб охујанда да тез-тез көзләрини ағачдан асдығым түфәнкә зилләјир, бахыр, бахырды...

Бир аз сонра ајаға галхды вә јахынлашыб түфәнки көтүрдү:

— Олармы, чыхаг бир аз кәзәк?—дејә мәнә мүрачиәт етди.

— Нијә олмур,—дедим.—Лап јахшы олар!..

Сәмәд бојланыб јан-јөрәни көздән кечирди:

— Бураларда гуш-зад олурму?

— Олур,—дедим.—Бу вахт әнчир вахтыдыр. Јахшы зәрд олар, ванај олар...

Сәмәд суаледичи нәзәрләрлә мәнә бахды. Билдим ки, бу гушлары танымыр. Чүнки бунлар, һәмин гушларын јалныз Абшерона мәхсус јерли адлары иди. Буна көрә дә изаһат вердим:

— Зәрд башга рајонларымызда сарыкөјнәк вә ја сарысандал дејилән гуш, ванај да көјәрчин чинсиндән олан гумру гушудур.

— Онлары да вурарлармы? Этләри јејилирми?

— Башга јерләрдә билмирәм, амма Абшеронда ов етмәли гуру гушлары аз олдуғундан, һәмин гушлары, һәлә үстәлик торағај, сығырчын, көјәрчин кими гушлары да овлајыр вә ләззәтлә јејирләр.

Бу сөһбәтдән сонра кәзмәјә чыхдыг. Гәсдән кәзмәк дејирәм, чүнки бу јахында ова чыхмалы јер јох иди, вахт да ахшамүстү иди.

Сәмәд түфәнки чијнинә салмадан әввәл долдурмаг истәди. Гојмадым:

— Һәлә јох!—дедим.—Ов јеринә чатмамыш түфәнки долдурмаг олмаз!..

О, патронлары әлиндә сахлајыб, бош түфәнки чијнинә салды.

Јери кәлмишкән гејд едим ки, сонралар Сәмәдлә тәхминән он илдән артыг тез-тез ова чыхардыг, амма овчулуг гајда-ганунларыны: евдә, машында, адам арасында түфәнки долу сахламамағы, гарасына түфәнк атмамағы, долу патронлары ајаг алтына салмамағы вә саир еһтијат тәдбирләрини она өјрәдә билмәдим ки, билмәдим... Мәнә овда «сәркәрдә» дејәр, амма әмрләримә чох да әмәл етмәзди. Бу сәбәбдән бир нечә дәфә чох тәһлүкәли вәзијјәтләрдән тәсадүфән саламат гуртардыг...

Күрдәханы бағлары илә кәнд арасында бош, кол-кос басмыш хејли мәсафә вар. Бураларда бир-ики саат кәздик, торағаја, көјәрчинә вә саир хырда гушлара бир гәдәр түфәнк атдыг, даһа доғрусу Сәмәд атды...

Бу илк ов мәшгиндә Сәмәдин пис түфәнк атмадығыны она сөјләдикдә, көксүнү өтүрүб деди:

— Нәслимиздә овчу чохдур... Атам да овчу иди... Бир јахшы туламыз да вар иди... ады да Тирмә...

Вә узун, јаныглы бир рәвајәт данышды:

...Атасы Јусиф киши гочалыб јохсуллашыбмыш. О дәрәчәдә ки, өз вәфалы ов туласыны бәсләмәјә, једиртмәјә дә имканы јох имиш. Тула да гочалыбмыш... Киши бир күн Сәмәдлә Мећдихана тапшырыр ки, туланы апарыб аздырсынлар... Онлар да Күр гырағына, коллуглара-калафалыглара, чох-чох узаглара кедиб, туланы аздырыр, кор-пешман, дәрдли-јаныглы, динмәз-сөјләмәз, ағлаја-ағлаја евә гајыдырлар...

Бу һәзин сөһбәтдән сонра Сәмәд деди ки, илк имкан олан кими, бир түфәнк алачаг вә һәрдән ова чыхачајыг...

* * *

Јенә бир гыш күнү Бакыда... Јанылмырамса, отузунчу илләрин орталарында иди... Сәмәд дә, мән дә Москвадан, тәһсилдән јеничә гајытмышдыг... Көрүшдүк...

— А Микајыл, јаман дарыхмышам, кәлсәнә бир ова чыхаг!..

Ов дејәндә, адам ағыллы-башлы, јараглы-сурсатлы әсил овлагда ова чыхмағы тәсәввүр едир. Амма о заман нә онда, нә дә мәндә белә бир имкан јох иди. Мәним ијирми чаплы бирчә тәклүлә түфәнким, он-он беш долу патронум варды. Бир аз әнчир ричалы, бир парча чөрәк вә јарым литрлик бир термосда чај көтүрүб, индики Дағүстү паркын јаны илә Јасамала сары пијадача јола дүшдүк.

О заманлар Јасамал илә Шубаны арасындакы дөшләрдә индики Дағүстү паркын (С. М. Киров адына Мәдәнијјәт вә истираһәт паркы) арха әтәкләриндә тәк-тәк кәклик, гајалыгларда чөл көјәрчини оларды... Амма биз бир шеј тапмадыг... Кәзә-кәзә ашағы ениб дәниз саһилинә чыхдыг...

Әтраф бүтүн гар иди. Бакыда тәк-тәк дүшән күләксиз, гуру, шахталы бир һава вар иди... Јорулмушдуг. Саһилә јахын бир дашын гарыны тәмизләјиб отурдуг, «сүфрәмизи» ачдыг. Мән термосдан гајнар чајы стәкана төкүб буғлана-буғлана Сәмәдә вердим. О, ләззәтлә ичәрәк дејирди:

— Ваj сәни!... Бу гарда, шахтада, дәнизин гырағында гајнар хоруз пипији чај!.. Әјә, бу нә јахшы шеjдир!..

Гуш олмадығы үчүн, дашдан, тахтадан нишана гојуб, бир нечә күллә атдыг вә үрәјимизи сојудуб, паj-ниjада шәһәрә гајытдыг!..

Ики-үч күндән сонра Сәмәдлә бир дә көрүшәндә, гашлары, көзләри ојнаја-ојнаја мәни гучаглады:

— Ә, сағ олмуш, һардасан? Сәни јаман ахтарырам. Билирсәнми, мәнә нә јахшылыг еләјибсән!..

Мән онун мүбалиғәли данышыгларына бәләд олдуғум үчүн, бу чошғунлуға о гәдәр дә мә'на вә әһәмијјәт вермәјиб сорушдум:

— Нә вар, нә олуб бәјәм?

— Әшши, билирсән, мәни дирилдибсән һеj!.. Нечә вахтдыр, ағыллы-башлы јуху јата билмирдим. Иштаһам-задым јохду, башым һеj ағрыјырды... О күндән лап ахшамдан башымы гојан, бир дә сәһәр ајылырам. Елә иш-

таһа ачмышам ки, лап бир тоғлуну дирибашлы јеjәрәм. Баш ағрысы-зад да билмирәм!..

— Бәс сән нә билирдин?—дедим.—Ов бәjәм елә гуш вурмагдан, һејван гырмагдан ибарәтдир?.. Овун әсил ләззәти дә елә бундадыр ки, суjун-һаван дәjишир, бәдәнчә jорулуб, руһча динчәлирсән!..

— Jох,—деди,—өзүм өлүм, нечә олса, бу jахында бир түфәнк алачам... Һәрдән ағыллы-башлы ова кедәк!..

Бу арзу чох тезликлә баш тутмады... Сонра да мүһарибә башланды.

...Бир күн Сәмәдин көзләри өнүндә машын бир ушағы басмыш, өзү сон дәрәчә һәссас, әсәбләри сон дәрәчә кәркин олан Сәмәд бу мәнзәрәjә давам кәтирмәjиб, бир нөв әсәб хәстәлиjинә тутулмушду. Өз дедиjинә көрә, кечәләр ону гара басырмыш, jухусу, иштаһасы, үмумиjjәтлә руһи мүвазинәти позулмушду. Һәкимләр она фикрини дағытмаг, әсәбләрини сакитләшдирмәк үчүн бир мүддәт Бакыдан кәнара чыхыб, мүмкүн гәдәр чөлдә-баjырда олмағы мәсләһәт көрмүшдүләр. Сәмәд өзү бунун ән jахшы әлачы ов олдуғуну сөjләjәндә, һәкимләр дә тәсдиг едиб, мәсләһәт көрмүшдүләр...

Кәрәк ки, мүһарибәнин сон или иди. Jазычылар Иттифагында нә исә, тәнтәнәли бир ичлас вар иди. Елә jухары салонда ичлас кедә-кедә, Сәмәд мәни өз кабинетинә чағырды. Бир алман фирмасынын бурахдығы он алты чаплы гошалүлә бир түфәнк көстәрди:

— Буну алмышам,—деди.—Бир бах көр нечә түфәнкдир?

Түфәнки она сатан адам таныш бир чилинкәр иди. Азәрнәшрдә вә Jазычылар Иттифагында jазы машынларыны тә'мир едәрди. О да бурада иди. Jанында хejли jекә чүссәли бир ов туласы да вар иди. Сәмәд туланы да тумарлаjа-тумарлаjа деди:

— Буну да алмышам,—көр нечә туладыр?

Мән күлә-күлә дедим:

—А Сәмәд, бунлары бурада, кабинетдә jохламаг—сынамаг олмаз. Гәти бир шеj дејә билмәрәм. Түфәнк лап да ә'лалардан дејил, тула да үздән пис көрүнмүр. Кәрәк чөлдә-баjырда бир сынаjаг...

О илләрдә кеjфиjjәтли ов сурсаты, хүсусән jахшы барыт, килиз вә капсул тапылмырды. Түфәнки сынамаг үчүн мүхтәлиф өлчүләрдә бир гәдәр патрон долдурдум. Бир-ики күн сонра түфәнки дә, туланы да jохламаг үчүн

jахын бир jерә, Пиршағы тәрәфләрә кетдик. Шаир Мәммәд Рәһим дә бизимлә иди.

Машындан дүшдүк. Сәмәд түфәнки долдурмаг истәjәндә дедим:

— Jох, Сәмәд, вер. әввәл мән атым.

— Нијә?—дејә тәәччүблә сорушду вә севимли ојунчағыны әлиндән вермәк истәмәjән тәрс, инадлы бир ушаг кими түфәнки кери чәкди.

Дедим:—Ахы, түфәнк бир гәдәр көһнәдир. Өзүмүз ону сынагдан чыхармамышыг. Патронлары чүрбәчүр өлчүдә долдурмушам. Түфәнк партлаjа биләр, бир хата чыха биләр.

Сәмәд бир аз да тәәччүблә үзүмә бахды:

— Бәс сән атанда партламаз?

— Ола биләр партласын, ола биләр партламасын... Һәр һалда әввәл мән сынамалыjам. Чүнки патронлары мән долдурмушам, мәс'улиjjәт дә мәним олмалыдыр.

Сәмәд бир ан дурухду. Сонра инадла деди:

— Елә шеj jохдур, өзүм атачағам!..

— Онда мән дә патрон вермәjәчәjәм!..

Нә исә... түфәнки jохладыг. Сынагдан jахшы чыхды. Туланы бурада jохламаг мүмкүн дејилди. Чүнки гуш jох иди. О да сонралар өзүнү чох jахшы көстәрди. Умдуғумуздан чох-чох jахшы, бир аз дәлисов, амма чалышган, давамлы-дөзүмлү, хүсусән вурулмуш jаралы гушлары чох jахшы ахтарыб тапан вә кәтириб кәлән бир тула олду.

Анчаг тула, тәзә алынанда, һәр мә'нада хам иди. Jә'ни ов тә'лим-тәрбиjәси көрмәмиш вә бу чинс тулаларын гуjруғу дибдән кәсилмәли олдуғу һалда, бунун jекә, узун гуjруғу варды, кол-коса илишиб ганаjа вә ов етмәjә мане ола биләрди. Одур ки, бир мүддәт сонра гуjруғуну, бу ишдә дә маһир олан овчу достумуз «узун» Аллаһjар кәсди, гулағыны да мән сырғаладым.

Әһвалат белә олмушду: Сәмәдлә Хачмаз-Дәвәчи тәрәфләрә чил (дүзән кәклиjи) вә гырговул овуна кетмишдик. Рәһим дә бизимлә иди. Сәмәдин туласы Рекс илк заманлар һәмишә етдиjи кими, биздән хejли ирәлидә, өз кефи үчүн о jан-бу jана чумур, гушлары һүркүдүб гачырдыр вә бизә көмәк етмәк бир jана, әксинә, мане олурду. Буна көрә дә мән Сәмәддән ајрылыб, хejли ирәлидә кедирдим ки, һеч олмаса тәсадүфән раст кәлән гушлардан овлаjа билим.

Бирдән гаршыдан, алтмыш-јетмиш аддымлыгда галын отларын арасындан бәрк гачан бир довшан көрүнүб јох олду. Мән довшанын сүр'әтини нәзәрә алараг, түфәнки тушлајыб атдым. Анчаг һәмин јердән бирдән-бирә Рекс зинкилдәјә-зинкилдәјә чыхыб, кери, Сәмәдә сары гачды вә ајагларынын алтында јерә сәрилди.

Сән демә, тула нәинки Сәмәди, һәтта мәни дә өтүб кечәрәк, раст кәлдији довшаны говлајырмыш вә мәним довшана атдығым күлләнин сачмаларындан бир нечәси дә онун пајына дүшүбмүш!

Довшан јаддан чыхды. Мән дә тез ора, Сәмәдин јанына чумдум. Бәли, Рексин гулагларындан, дөшүндән ган сызыр, көзләри бәрәлә галмыш, өзү дә һушуну итирмишди. Сәмәд ону гучаглајыб бағрына басмышды. Үстбашы гана булашмышды.

Мән бәрк пәрт олуб, далбадал:

— Ај һај, бу нә пис иш олду, ај Сәмәд, нә пис олду!.. Һејф туладан! Һејф!..—дејә өз-өзүмә дејинир вә көтүкләрини кәмирә-кәмирә, папиросу папироса чалајырдым.

Мәни белә көрән Сәмәд үрәк-дирәк верди:

— Ајә, чәһәннәмә!.. Бир тула нәдир, сән Јосканы (оғлу Јисифи) дә вурсан, чанын сағ олсун!.. Ди бәсдир!..

Бир аз сонра Сәмәд туланы гучағына алды вә биз машына тәрәф кетдик. Амма тула јаваш-јаваш өзүнә кәлиб көзләрини ачмыш вә о јан-бу јана бојланырды.

Һара исә, јахын бир јерә чатыб, бир зоотехник тапдыг. Мә'лум олду ки, сачмалар туланын дөшүндән јалныз дәрини ганадыб, јерә дүшүб, бир сачма гулағыны дәлиб кечиб, бир сачма да гулағынын дәрисинә батыб галыб... Тула горхудан биһал олубмуш!.. Доғрудан да арадан бир-ики саат кечмәмиш, тула јенә ов ахтармаға башлады...

Амма бу әһвалат елә һәгиги мә'нада туланын «гулағында сырға» олуб галды. Даһа овда Сәмәддән чох узаглашмыр вә ағыллы-башлы ов ахтарырды.

* * *

Бу замандан Сәмәдлә әсил ов сәфәрләри, ов јолдашлығы да башланды, нә башланды...

Самурдан Гарајазыја, Хәзәрдән Араза гәдәр Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәздик.

Илк бөјүк сәфәримиз Сәмәдин вәтәнинә, Газах тәрәфә, Гарајазыја олду вә бир һәфтәјә гәдәр сүрдү.

Буну да бојнума алым ки, Сәмәдлә илк дәфә ова чыханда, мәним тәхминән ијирмииллик ов тәчрүбәм варды. Амма гырговулу илк дәфә онунла бирликдә Гарајазыда көрдүм.

Бу сәфәрдә шаир Мәммәд Раһим дә бизимлә иди. Стансијада вагондан дүшдүкдә, бизи Сәмәдин гоһумларындан, нутри (гундуз) совхозунун ишчиси Искәндәр адлы күмраһ бир киши гаршылады. О, ичинә гуру от дөшәнмиш бир араба илә кәлмишди. Биз арабанын јанынча кедирдик.

Бирдән башымызын үстүндә јекә, әфсанәви, рәнкарәнк кәпәнәкләрә бәнзәр ики гушун бир-бирини говалаја-говалаја ојнашдығыны көрдүк. Сәмәд вә Искәндәр икиси дә бирдән:

— Гырговул!—дејә гышгырдылар.

Түфәнкләримиз чијнимиздә олса да, бош иди.

Гушлар ојнаша-ојнаша, биздән әлли-алтмыш аддым аралы, галын отларын ичинә гондулар. Демә Раһимин түфәнки долу имиш, һәмин јерә тушлајыб далбадал ики күллә атды .Гушларын учмадығыны көрдүкдә, елә билдик ки, икиси дә вурулмушдур. Амма нә гәдәр ахтардыгса, һеч түкләрини дә тапмадыг!

Мән сонрадан билдим ки, гырговул, турач, билдирчин кими гушлар, түфәнк нәдир, һеч топ сәсинә дә јерләриндән галхмазлар, онлары јалныз јахшы ов туласы, изләринин гохусу илә тапыб, овчунун өмри илә һаваја галдыра биләр.

Бу сәфәрдән сонра тез-тез Дәвәчи тәрәфләрә кедәр, орада о заманкы рајком катиби Мирәһмәд Ағајевин бизи таныш етдији јерли овчуларын бәләдчилији илә бә'зән дә елә кәлиши көзәл ова чыхырдыг.

Әсил сәмәрәли-ләззәтли овчулуғумуз бир гәдәр сонра башланды. Чох јахшы јолдаш, јахшы овчу вә Азәрбајчанын бүтүн ов јерләринә гарыш-гарыш бәләд олан Аллаһјар Әлишоғлу Чаванширлә, көркәмли нефтчи мүтәхәссисләримиздән Әсәд Рүстәмбәјов вә мүһәндис Аллаһјар Беһбудзадә илә биркә тез-тез ова кедирдик. Бу ики Аллаһјары бир-бириндән сечмәк үчүн Әлишоғлу Чаваншир Аллаһјара, боју узун олдуғуна көрә,—«Узун»—Беһбудзадәјә исә, бојуна көрә—«Көдәк», ја да «Адаш» дејәрдик.

Бу ов сәфәрләри һаггында, үмумијјәтлә овда Сәмәдлә башымыза кәләнләр: көрдүкләримиз, ешитдикләримиз,

дуjдугларымыз, дүшүндүкләримиз барәсиндә кәләчәкдә даһа әтрафлы јазачағам. Индисә, буну демәјим ки, бизим кими һәвәскар овчулар үчүн овдан јеканә мәгсәд, әлбәттә, гуш вә һејван овламаг дејилди. Амма ова јалныз «илһам» алмаг, турачлара, гырговуллара, чејранлара ше'р јазмаг үчүн дә чыхмырдыг. Бу чәһәтдән бә'зи һекајә вә поемаларда Сәмәди овда јалныз бир шаир—философ кими сејрчи тәсвир едәнләр чох-чох јанылырлар. Онлара көрә, Сәмәд куја овда түфәнки бир јана атыб, тәбиәти сејрә далыр, илһам алыр, һәјат-өлүм һаггында дәрин дүшүнчәләр аләминә гәрг олур, һәтта овчу јолдашларыны да турача, гырговула, чејрана түфәнк атмаға гојмурмуш.

Сәмәд һаггында белә бир тәсәввүр јаратмаг, нәинки көкүндән јанлышдыр, һәтта чошғун, еһтираслы, әсил һәјат адамы олан Сәмәди руһаниләшдирмәк, өвлијалашдырмаг демәкдир ки, бу да онун чанлы бир инсан олараг, әсил симасыны тамамилә тәһриф едир. Сәмәд онунла бирликдә ова чыхан јолдашларын һамысындан даһа чошғун, даһа еһтираслы, даһа «мәһсулдар» бир овчу иди. Биз һәр биримиз бир гуш вуранда, о, үчүнү-бешини вурмаға чалышыр вә буну бачарырды. Түфәнки боша чыханда һирсләнир, гәзәбләнир, чәтин шәраитдә бир гәшәнк узунгујруг гырговул хорузуну вуранда исә, әксинә, чошуб-дашыр, бир әлиндә түфәнки, бир әлиндә гушу галдырыб «Гәггили-гуггулу!..»—дејә-дејә, чығыра-чығыра атылыб-дүшүр, севиндијиндән ојнајырды. Ән үмидсиз вәзијјәтләрдә, мәсәлән, бәрк гарлы-јағмурлу һавада да биз ону дилә тутуб гајытмаг истәдикдә, о, өзүнү нечә дејәрләр, ода-көзә, даһа доғрусу, кола-коса, суја-гара тохујуб, һеч вахт әлибош гајытмазды. Бу исә, бир чохларынын тамамилә јанлыш күман етдикләри кими—залымлыг, инсафсызлыг дејил, ирадә мөһкәмлији, мәгсәддән дөнмәзлик, һәр бир чәтинлијә үстүн кәлмәк, истәдијинә мүтләг наил олмаг кими сәчијјәви хүсусијјәтләрдир ки, бунлар Сәмәдин, үмумијјәтлә, һәјатда мәрданә симасынын ајрылмаз чизкиләридир.

Тарихи вә ја мүасир көркәмли сималарын әдәби-бәдии портретини вә ја һәјатларындан ајры-ајры епизодлар верәркән, әлбәттә, фото дәгиглији мүмкүн дә, лазым да дејил,—амма бу да вар ки, бу заман һәгиги симаны тәһриф етмәмәли, хүсусән бу вә ја дикәр әсәрин јаранмасы мотивләри илә әлагәдар олдугда, јанлышлыға јол верилмәмәлидир.

Бу бахымдан Сәмәдин ел маһнысы кими дилдән-дилә дүшмүш «Чејран» ше'ринин јаранмасы илә әлагәдар бир һекајәни көздән кечирмәк истәрдим.

Сәнәткарлығына да, шәхсијјәтинә дә, бәдии зөвгүнә дә сәмими рәғбәт бәсләдијим көркәмли насиримиз Илјас Әфәндијевин «Шәһәрдән кәлән овчу» һекајәсини нәзәрдә тутурам. Һекајәнин овчулуг вә үмумијјәтлә һәгигәтә ујғунлуг бахымындан нөгсанларыны нәзәрә алмасаг, демәк олар ки, бу да Илјасын башга һекајәләри кими, бәдии чәһәтдән көзәл, тәсвирләри тә'сирли, лирик бир һекајәдир. Һәтта тәбиәтә мәһәббәт һиссини гүввәтләндирмәк бахымындан мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәтә дә маликдир. Елә буна көрә дә һәмин һекајәни, демәк олар ки, јазылдығы илдән бәри тәртибатчы-мүәллифи олдуғум әдәбијјат дәрслијинә дә дахил етмишәм.

Амма мәзмун вә нәтичә е'тибарилә һекајәдән белә чыхыр ки, куја Сәмәд чејранлары көрәндә, дәрин хәјалларә далыб, нәинки өзү атмыр, һәтта овчу јолдашыны да атмаға гојмур. Сонра да бу мәнзәрәдән илһам алыб «Чејран» ше'рини јазыр.

Бә'зән бәдии һәгигәтлә, һәгиги-һәјати һәгигәти гаршыгаршыја гојур вә биринчинин хејринә икинчидән мүәјјән дәрәчәдә күзәштә кедирләр. Буна бәдии һәгигәтлә һәјати һәгигәт арасында кәскин зиддијјәт вә ја бөјүк зәрурәт олдуғу һалларда јол верилә биләр.

Бурада исә, буна һеч бир еһтијач јохдур. Һәтта һәгигәтдән күзәштә кетмәк, һекајәнин инандырычылығыны да бир гәдәр азалдыр. Ахы шаири илһамландыран мотив чох зәиф көрүнүр. Мә'лум олдуғу кими, ше'рдә белә мисралар вар:

Овчу, инсаф елә, кечмә бу дүздән,
О чөлләр гызыны ајырма биздән,
Гојма *ағры кечә* үрәјимиздән
Гыјма әл *ганына бојана чејран!*

Әкәр һекајәдә овчу чејраны вурсајды, ган төкүлсәјди вә шаир бундан мүтәәссир олсајды,—онда белә мисраларын јаранмасынын мотиви инандырычы оларды. Јохса, еләчә сүрүнүн кәлиб сағ-саламат кечдијини көрмәклә (ахы Сәмәд чејран сүрүсүнү илк дәфә көрмүрдү) белә јаныглы ше'р јазылдығыны мотивләндирмәк олмаз.

Тамамилә ајдындыр ки, Илјас бурада Сәмәди «залым» овчу кими дејил, үрәјијумшаг бир шаир кими вермәк истәмиш вә буна наил дә олмушдур.

Анчаг тәәссүф ки, бу, Сәмәдин һәм һәссас бир шаир, һәм дә еһтираслы бир овчу симасыны, һәм дә «Муған» поемасы кими мүһүм бир әсәринә пролог вердији көзәл бир ше'ринин јаранма мотивини тәһриф едир вә бу бахымдан нөгсанлыдыр.

Әслиндә «Чејран» ше'ринин јаранмасы доғрудан да овда баш вермиш тәһлүкәли вә бир гәдәр дә фачиәли бир һадисә илә әлагәдардыр. Һәмин һадисәнин јалныз шаһиди дејил, һәм дә ән јахындан иштиракчысы олмуш бизим ов јолдашымыз вә достумуз Аллаһјар Чаваншир буну олдуғу кими, белә нәгл едир:

«Јадымдадыр ки, ијун ајынын әввәлләри иди. Бир истираһәт күнү ахшам Сәмәдлә овчулар стендиндә нөвбәти мәшгдән сонра мәни евинә наһара апарды. Наһардан сонра тәклиф етди ки, сәһәр тездән чөлә кедәк вә бир балача кәзәк. Мән е'тираз едиб дедим, ов вахты дејил. Гушлар вә һејванлар бала вермәлидирләр.

Чавабында Сәмәд деди:

— Јадындадырмы, Падар вә Гарасу дәмирјолчуларыбизә демишдиләр ки, мал-гараја ики чанавар даданыб, онлара бәрк зијан верир. Хаһиш етмишдиләр ки, чанаварлары вураг.

— Бәли,—дедим,—јадымдадыр. Анчаг көчәри чамаат гојунлары вә мал-гараны јајлаглара апарыблар, чанаварлар да онларын ардынча кедиб...

Бу дәфә Сәмәд гәзәблә деди:

— Ај Аллаһјар, сәни баша сала билмирәм ки, чөлә кетмәк лазымдыр. Башым бәрк ағрыјыр, әлимдә вачиб јазым вар, баш ағрысындан гуртара билмирәм.

— А Сәмәд,—дедим,—даһа бунун гаршысында мән нә дејә биләрәм? Кедәк дејирсән, кедәк дә!

Ертәси күн сәһәр тездән, саат дөрд-беш радәләриндә Падар вә Гарасу стансијасы јахынларында Ширван дүзүндә шофер Анатолинин сүрдүјү машында кедирдик. Сол тәрәфдә тәхминән једди-сәккиз јүз метрлик ирәлидә бир һејванын гачарағыны көрдүк. Чох диггәтлә бахандан сонра, бунун чанавар олдуғуну јәгин етдик. Анчаг чанавардан тәхминән јүз әлли метр керидән бөз бир ит дә онун далынча гачырды. Биз машынын сүр'әтини артырыб, јүз метрлијә чатар-чатмаз, ачыг-ашкар көрдүк ки, чанавар бир фараш гузуну бојнунун сағ тәрәфиндә тутуб, јанынча гачырды. Буну көрәндә Сәмәд учадан чығырды:

— Анатоли, бәрк сүр, ағрыны алым!

Биз чанавара јахынлашанда о, ишинин горхулу олдуғуну дујуб, гузуну ағзында бир дәфә һавада фырладыб јерә чырпды вә өзү бәрк гачмаға башлады. Елә бу заман Сәмәдин түфәнки ачылды, чанавар дәрһал јыхылды.

Биз машындан дүшәндә, чанавар һәлә өлмәмишди. Ачыглы-ачыглы ја өз ајағыны, ја да ағзына кечән гараған вә јовшан колларыны кәмирир вә улајырды. Бу анда гәзәбли көпәк дә өзүнү јетириб, илдырым кими чанаварын үстүнә тулланды вә ону боғазлады. Чанавар да кирәвә тапыб, итин дөш тәрәфини ағзына алды вә өз боғазыны итин ағзындан гуртарды. Ит, јенидән үзүгојлу јерә сәрилмиш чанаварын белинә тулланды вә ону пејсәрләјиб һөвкәләмәјә башлады. Чанавар өләндән сонра боз ит, тамамилә чанаварын ганына бојанмыш һалда ондан әл чәкди.

Бу дәһшәтли һадисә чох мараглы иди. Ит чанаварла боғушанда, биз итә һеч бир көмәклик етмәдик, чүнки Сәмәд гојмајыб деди:

— Гој ит чанавардан ачығыны чыхсын, өз күчүнә инансын вә бундан сонра да чанавардан горхмасын.

Чанавар өләндән сонра ит тез кери дөнүб кетди. Биз дә чанавары көтүрүб онун ардынча кетдик. Ит гузунун дүшдүјү јерә чатыб, онун јанында дурду. Бәрк јорулдуғундан ләһләјирди. Биз ону тутуб су вермәк истәдик, амма ит горхуб обаја тәрәф гачды. Гузу да өлмүшдү. Чанавары вә гузуну нишанладығымыз бир телеграф ағачынын дибинә гојдуг. Икинчи чанавары ахтармаға кетдик.

Үч саатдан чох икинчи чанавары ахтардығса да, тапа билмәдик.

Һәмин дүздән кедәркән, тәхминән једди-сәккиз јүз метрлик ирәлидә бир чејран көрдүк. Бу, ана чејран иди. Илин бу вахтында ана чејран ја боғаз, ја да јеничә балаламыш олар. Өзү дә бир тәһлүкә көрдүкдә, гачыб ја сүрүнү, ја да балаларыны хәбәрдар етмәјә чалышар. Бу вахт тәкә чејранлар ајры сүрү һалында кәзәрләр, ана чејранлар исә, балаларын гајғысына галарлар. Чејранларын хасиjjәти белә дир.

Биз машыны сүрә-сүрә кетдијимиз заман, доғрудан да бирдән-бирә гаршыда, једди-сәккиз метрликдә бир бала чејранын гараған колунун дибиндән галхдығыны көрүб дәрһал гышгырдым:

— Анатоли, машыны сахла!

Сүрүчү чәлд тормозладыса да, машынын сүр'әти артыг олдуғундан сахлаја билмәди. Машын бала чејраны ики тәкәринин арасына алыб, үстүндән кечди вә дөрд-беш метрликдә даjанды.

Биз чәлд машындан дүшүб, кери дөндүк. Демә, гараған колунун дибиндә ики бала чејран вармыш. Машынын алт hиссәси онлары вурдуғуна көрә, икиси дә jазыг-jазыг чапалајыб чан верирди!

Бу фачиәни көрән Сәмәд, ики әлилә башыны сыхыб, галын сачларыны гамарлајыб гарышдырмаға башлады вә hәм jаныглы, hәм ачыглы бир сәслә деди:

— Aj Узун, бу нә иди биз еләдик, aj Узун, нә пис олду!..

Мән дә онун кими кор-пешман чаваб вердим:

— Еләдир, Сәмәд!.. Биз бөjүк зүлм еләдик!..

hәдсиз дәрәчәдә пәришан вә пешман олан шаир дәрин фикрә кедиб, далбадал папирос чәкә-чәкә, санки өлән балалара вә гачан ана, чејрана нәсә демәк истәjирди...

Нәhаjәт машына отуруб, чанавары гоjдуғумуз jерә гаjытдыг. Jыртычы гушлар биздән сонра чанаварын вә гузунун үстләринә гонуб, онлары дидик-дидик етмишдиләр.

Евә гаjытмалы олдуг. hәмишә jол узуну ширин-ширин сөhбәт едән, зарафатлашан Сәмәд инди саатларла jол кетдиjимиз hалда, әсла диниб-данышмырды. Онун фикрини дағытмаг үчүн мән чүрбәчүр суаллар веридимсә дә, hеч бир чаваб вермирди. hәтта hәрдән дејинирди дә:

— Узун, мане олма!..

Тәхминән үч саат jол кедәндән сонра ахыр Сәмәд дилә кәлиб деди:

— Aj Узун, сабаh ахшам бизә кәл. Сәнә чејран барәсиндә тәзә бир ше'р охуjачағам...

Ахшам саат дөрд радәләриндә jолумуз Гарачала совхозунун хуторларындан дүшдү. Сағда-солда турачлар банлашырды. Сәмәд машындан дүшүб, jахында банлаjан турача сары кетмәк истәjәндә, мән е'тираз етдим, чүнки илин бу вахтында бураларда чох илан олдуғуну билирдим.

Сәмәд сөзүмә гулаг асмајыб кетди. Тәхминән әлли-алтмыш метр кетмишдик ки, бөjүк бир су архынын гыраға чатды. Шоферлә мәним көзүмүз Сәмәддә иди. Бирдән о, сол ајағыны hавада ирәли атмаға башлады. Көрүнүр jатмыш күрзә иланыны тапдалајыбмыш. Илан онун ајағына доланыбмыш. Jахшы ки, ајағында узунбоғаз дәри чәкмә вармыш! О, түфәнкин гундағы илә күрзәнин башыны jерә сыхыб, ајағыны хилас етдисә дә, бу дәфә илан түфәнкин гундағына доланды. Сәмәд чәлд түфәнкин лүләсиндән тутуб, иланы сүр'әтлә кәнара туллады вә нишан алыб, далбадал ики күллә атды. Елә бу вахт биз өзүмүзү она jетирдик.

Сәмәд тагәтсиз бир hалда jерә чөкүб, чаланын гырағына дирсәкләнмишди. Дили сөз тутмадығына көрә, әли илә ишарә едиб, иланы мәнә көстәрди. Иланын бәдәни отлар арасында чырпынырды. Мән, әлимдә түфәнк, ehтиjатла илана jахынлашдым. Түфәнкин лүләси илә иланы jердән галдырыб өлмүш олдуғуну көрдүм. Сәмәдә jахынлашдым. Онун симасындан ган тамамилә гачыб, рәнки ағармыш, бәрк тәр төкүрдү. Мән онун чинағына кирдим, әли илә ишарә етмәсиндән баша дүшдүм ки, папирос истәjир. Чибиндән папиросу чыхарыб ағзына вердим вә jандырдым. Jарым саатдан сонра Сәмәд jаваш-jаваш өзүнә кәлди вә hәзин, амма гәти сәслә деди:

— Товбалар олсун, aj Узун, товба, товба!

Доғрудан да бу hадисәдән сонра Сәмәд бир дә чејран овуна чыхмады...

Сәмәдлә вә'дәләшдиjимиз кими, hәмин фачиәли күнүн сабаhы ахшам наhар вахты Сәмәдкилә кетдим. hеч наhар етмәjи көзләмәдән мәнә «Чејран» ше'рини охуду. Ше'р чох хошума кәлди, хаhиш етдим ки, бир дә охусун.. Бир дә охуду».

* * *

Аллаhjарын бу садә, амма чох мә'налы шаhидлиjи ајдын көстәрир ки, Сәмәд үчүн ов hеч дә «ганлы бир әjләнчә» дејил, әксинә, чох мүhүм бир истираhәт васитәси имиш: кәркин, зеhни jарадычы зәhмәтдән сонра бу васитә илә динчәлиб, jенидән ишләмәк үчүн енержи топлаjырмыш, о, зәhмәткешләрин мал-гарасыны, еләчә дә чејранлары вә саир hејванлары горумаг гаjғысына да галыб, зијанәвәр чанаварлары вурмаға вахт сәрф етмәкдән чәкинмирмиш, hәтта итлә чанаварын боғушмасы епи-

зодунда «гој ит өзү ачығыны чыхсын вә кәләчәкдә чанавардан горхмасын» демәси дә чох мараглыдыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр «Ч е ј р а н» кими јаныглы, дәрин тә'сирли бир ше'рин вә хүсусән:

Гојма *ағры кеча* үрәјимиздән,
Гыјма *ал ганына бојана* чејран!—

кими мисраларын мәһз белә фачиәли, ганлы, тәһлүкәли һадисәләрин тәәссүраты нәтичәсиндә јарандығыны ајдын көстәрир.

Бәли, достумуз Аллаһјарын нәгл етдији бу сәрт һәјат һәгигәти, гејри-бәдии дә олса, ше'рин јаранмасы мотиви илә бәрабәр Сәмәдин симасыны,—һәм һәссас бир шаир, һәм дә әсил овчу кими көзләримиз өнүндә чанландырыр.

Овун нечә мәрданә бир идман нөвү олдуғуну билмәјәнләр, онун ләззәтини дадыб-дујмајанлар, буну Сәмәд кими бир сәнәткара «јарашдырмајыб», ону овда өвлијалашдырыр, куја романтикләшдирмәјә чалышырлар ки, бу да биһудә вә күлүнч бир зәһмәтдир. Чүнки Сәмәдин нә дағда-дашда илһам ахтармаға еһтијачы варды,—(илһамы, нечә дејәрләр, овчунун ичиндәјди),—нә дә ки белә сүн'и сурәтдә бәзәк-дүзәјә, романтикләшдирилмәјә еһтијачы варды!..

Әлбәттә, овун бир идман кими һәр инсан үчүн, хүсусән јарадычы сәнәткар, үмумијјәтлә зеһни әмәклә мәшғул оланлар үчүн башга фајдалы чәһәтләри дә чохдур. Сәнәткарлардан, ән һуманист јазычылар кими танынмыш Л. Н. Толстој, Туркенев, Пришвин, даһи В. И. Ленин, бөјүк сијаси хадимләрдән С. М. Киров кими сималарын да аз-чох һәвәскар овчулугла мәшғул олдуглары һамыја мә'лумдур.

Һәвәскар овчулуг бу бахымдан да Сәмәд үчүн чох фајдалы иди. Мәсәлән, мүһарибә вахты да, мүһарибәдән сонра да, өлкәнин тәбиәти, халгын һәјаты илә јахындан билаваситә әлагә онун јарадычылығына да чох фајдалы тә'сир едирди...

* * *

Јенә Абшерон... Пиршагы... Августун сонлары... Мүлајим хәзри әсир, ахшам саат беш-алты радәләри... Евдәјәм...

Бирдән Сәмәдин чөлдә ов шәраитиндә олдуғу кими,

гәсдән чобансајағы, Газах ләһчәси илә учадан чағырышыны ешидирәм:

— Ајә, һардасан, ај оjчу гардаш!..

Сәмәд белә чығыра-чығыра, күлә-күлә, чијниндә түфәнк, јанында шаир Зејнал Хәлил вә шаир-алим Чәфәр Хәндан, пилләләри чыхыр, мәнимлә гучаглашыб өпүшүр, евдәкиләрлә зарафатлашыр... Јенә мәнә дөнүр:

— Ди тез ол, түфәнки көтүр, бир дәниз гырағыны һәрләнәк!..

Ону дилә тутурам:

— Ај Сәмәд, кәлибсиниз, хош кәлибсиниз, бир отурун, көрәк нә вар-нә јох, бу вахт ов олмаз ки... Ахы һәр шејин бир вахты вар, тәһри вар!..

Сәмәд мәни һеч данышмаға да гојмур:

— Ә, дур еј, бизи көзләјирләр...

Сәмәдин бу чүр көзләнмәдән ова дә'вәти мәним үчүн һеч дә јени вә тәәччүблү бир шеј дејилди. Бүтүн овчулугумуз мүддәтиндә тәк-тәк һаллар оларды ки, нә вахт, һара вә нә овуна кедәчәјимизи бир нечә күн әввәлдән биләк. Елә һәмишә белә, көзләнмәдән, һазырлыгсыз, нечә олду, һара кәлди, кедәрдик.

Мәсәлән, бир дәфә, гышын оғлан чағы, кечә саат ики радәләриндә јолдашым мәни ојатды:

— Дур, көр гапынын зәнкини вуран кимдир. Һәм зәнки вурур, һәм дә саз чалыб-охујурлар...

Елә бу анда һәјәтдән Сәмәдин гәһгәһәси вә јахшы таныш олан ов чағырышы ешидилди:

— Ајә, ојчу да бу вахт јатармы?! Дур, кедәк!

Нә патрон вар, нә јола пал-палтар, нә јемәк-ичмәк һазырланыб... Белә һалларда бә'зән кәләк ишләтмәк дә лазым кәлирди. Сәмәдин шофери Абдуллаја ишарә едиб бајыра чағырырам, куја тәкәр бошалыб, карбүратор зибилләниб вә саир бәһанәләрлә биртәһәр ләнкијиб сәһәри ачыр, сонра јахын бир јерә кедиб бир аз һәрләнир, гајыдырдыг...

Инди дә будур:

— Кедәк, кедәк!...

Беш-алты патронла түфәнки көтүрдүм.

Сәмәд оғлуму да сәсләди:

— Ә, Елиш, сән дә түфәнкини көтүр, бәри кәл!..

Оғлум Елсевәр онда доггуз-он јашларында иди. Кичик чаплы јүнкүл бир гошалүлә түфәнки варды.

Бизим бағын јанындан кечән јолун ағзында Сәмәдин

бир чох ов мачәралары вә јол һадисәләримизин шаһиди олан гәһвәји «Победа»сындан башга адамла долу бир машын да варды...

Пиршағы габағы—чимәрлик түнлүк олдуғундан, машынлары Пиршағы илә Нардаран—Гәләкаһ арасында, Күрдәханы бағлары габағына сүрдүк. Јахында көһнә вә учуг бир вәтәкәнин габағында бөјрүүстә саһилин гумуна чөкмүш сыныг-салхаг бир гајыг варды. Бурада машынлардан дүшдүк, о бири јолдашларла да көрүшдүк. Бунлар Сәмәдин бөјүк гардашы Мәһдихан, јахын достларындан Мәһсүн Поладов, Миргасым, Һәсән Гијасбәјли вә јахшы хатырламадығым бир-ики башгалары иди...

Әлбәттә, бу ов дејил, еләчә кәзинти, әјләнчә иди.

Бир аздан Гәләкаһ сарыдан, Абшеронда «чығчығ» дејилән, гағајы чинсиндән хырдача бир гуш үзү бәри кәлирди. Бәдәни тәхминән сығырчын бојда, ганадлары исә чох ири олан бу гушун учушу ағыр, амма гејри-мүнтәзәм олдуғундан, ону һавада вурмаг о гәдәр дә асан дејил. Бу гуш ов гушу сајылмыр, әти јејилмир, амма овчу дарыханда, лап өз папағыны да нишанә гојуб атар.

Гушу көстәриб дедим:

— Одур һа, кәлир! Овчулар кедиб гајыға кирсинләр. Биз дә бурдан һүнәринизә тамаша едәрик!

Мән өз түфәнкими Зејнал Хәлилә вердим. Сәмәд, Зејнал вә оғлум Елсевәр гајыға кирдиләр.

Гуш түфәнк мәнзилинә јахынлашанда, Сәмәд дә, Зејнал да адама бир күллә атдылар. Икинчини атмаға мачал галмамыш, Елсевәр дә атды, гуш һәрләнә-һәрләнә суја дүшдү...

Ов шәраитиндә Сәмәдин габағындан галхан вә өтән гуша өзү түфәнкинин ики көзүнү дә атыб бошалтмамыш, башгасы атанда, јаман ачығы тутар, гәзәбләнәр, дејинәрди. Инди исә, күлә-күлә, зарафатјана оғлума ачыгланды:

— Әјә, Елиш, мәним гушуму вурурсан?.. Бир бәри кәл, көрүм!.. Бу саат сәни сынајачағам...

Даһа гуш олмадығындан, јердән әл бојда бир тахта парчасы көтүрүб:

— Ди, вур көрүм!—дејә вар күчү илә һаваја туллады.

Елиш түфәнки чәлд галдырыб атды. Јерә дүшән тахтаны јохлајанда, мә'лум олду ки, једди-сәккиз гырма дәјмишдир.

Сәмәд тахтаны бир дә тулламаг истәјәндә, дедим:

— Јох, бу олмаз. Инди башгасыны тулла. Јохса, јенидән тахтаја гырма дәјиб-дәјмәдијини билмәк олмаз.

Елиш икинчи тахтаны да вурду.

Сонра Сәмәд вә Зејнал олан-галан патронларыны һаваја тулланан тахтаја атдыларса да, дәјмәди ки, дәјмәди.

Сәмәд зарафатјана бир гәзәблә Елиши сүзә-сүзә, севинә-севинә вә куја һәдәләјә-һәдәләјә деди:

— Јахшы, Елиш, сағлыг олсун, сәнинлә давамыз галсын пајыза... Тахта вурмаг һүнәр дејил, сәни кәрәк турачда-гырговулда сынајам!..

Анчаг...

...Пајызын илк күнләриндә Сәмәдлә чох вахт олдуғу кими, јенә дә көзләнмәдән, һазырлыгсыз бир ов сәфәримиз олду. Зејнал Хәлил дә бизимлә иди. Јолумуз Хызы тәрәфә дүшдү, овлаг таныш иди. Бураларда дәфәләрлә олмушдуг. Хејли ениш-јохуш кәздик. Арада Зејнал биздән бир гәдәр ајры дүшдү. Узагдан онун түфәнк сәсини ешитдик. Кәлиб бизә чатанда, ики кәклик чолпасы вурдуғуну көрдүк. Биз һәлә һеч бирчә түфәнк дә атмамышдыг. Белә һалларда Сәмәд, һәмишә олдуғу кими, ачыглы-ачыглы сорушду:

— Әјә, бунлары һарда вурдун? Нечә вурдун, бә нијә биз көрмәдик?!

Зејнал деди ки, гушлары гајанын ардындан пусуб, дәнләдикләри јердә вуруб...

Сәмәд гәһгәһлә күлдү:

— Дејирәм ахы!.. А, овчу да јердә гуша түфәнк атармы?

Зејнал сорушду:

— Бә нејләјәјдим?

Мән дедим:

— Һеч олмаса, галдырыб көјдә вурајдын! Биз дә көрәрдик, ләззәт алардыг!

Зејнал күлә-күлә чаваб верди:

— Јох, ашна, мән нәгди гојуб, нисјә ахтармарам!

Һәмишә ов тутмајанда олдуғу кими, Сәмәдин ганы гара иди. Бојланыб јан-јөрәни көздән кечирә-кечирә, тәхминән јарым километрликдә сәрт јохуш бир гајалығы көстәриб деди:

— А Микајыл, нечә билирсән, ораларда гуш олармы?

Елә мән өзүм дә овдан әлибош гајытмаг истәмирдим. Сәмәдин көстәрдији јер исә, доғрудан да гушун бол јери иди.

— Чох ола биләр... Истәјирсән, кедәк ахтараг!..

Сәмәд бир дә о тәрәфә бахыб, гәрарсыз бир һалда јенә сорушду:

— Јә'ни олармы?

Сонра ағыр-ағыр бир гајанын кәнарына отуруб папирос јандырды...

Сәмәдин бу һәрәкәти—ов ахтармагдан чәкинмәси мәни чох тәәччүбләндирди. Һәмишә овда ән чәтин јерләрдә, гарлы-јағышлы һаваларда бизим һамымызы, әсла јорулмаг билмәјән Узун Аллаһјары да, һәтта чошғун һәвәсли ов туласы Рекси дә јоруб әлдән салан Сәмәд, илк дәфә иди ки, ов далынча кетмәкдән чәкинирди.

Мән көзалты диггәтлә ону нәзәрдән кечирдим. Үзү хејли солғунлашмыш, нәфәси тәнкләширди. Чох јорғун көрүнүрдү. Һәтта папиросу да ахыра гәдәр чәкмәјиб јарымчыг атды.

Мән иши белә көрүб дедим:

— А Сәмәд, дәдә-бабадан ешитмишик ки, «армуд вахтында дәјәр». Бизим тәләсмәјимиз наһагдыр. Овун вахтына һәлә вар. Көрүрсән ки, Зејналын вурдуғу гушлар да чолпадыр. Гушлар һәлә бала бөјүдүрләр. Гајыдаг кедәк, бир аз сонра кәләрик..

Һеч көзләмәдијим һалда Сәмәд разылашды.

О күн илк дәфә овдан әлибош гајытдыг...

Демә, бу, садәчә јорғунлуг дејил, о хаин хәстәлијин илк әламәтләриндән имиш...

...Ким дејә биләрди ки, бу пајыз Сәмәдин сон пајызы олачаг, она бир дә ова чыхмаг гисмәт дејилмиш!.. Ким дејә биләрди ки, бу көрүш бизим Сәмәдлә сон көрүшүмүз иди!..

Иш белә кәтирди ки, Сәмәди хәстәлик јатағында көрмәк мәнә мүјәссәр олмады... Амма буна һејфсиләнмирәм. Чүнки Сәмәди бу сон көрүшдә мән, јорғун да олса, үзү күләр, парлаг көзләриндә һәјата мөһкәм инам көрмүшәм. Одур ки, сурәти һәмишә көзләрим өнүндә диридир, һәмишә чанлыдыр!..

1968—1975

* * *

Бу хатирә гырыгларыны унудулмаз Сәмәд һаггында ән һәјәчанлы вахтларымда јаздығым ики гејди јад етмәклә гуртармаг истәјирәм:

Бунлар бир-бириндән ијирми дөрд күн фәрглә јазылмышдыр:

Бири—«*Ел севкиси*»—1956-чы илин дөрд мајында, бири дә «*Ајрылармы көнүл чандан?!*»—ијирми сәккиз мајында... Биринчиси—Сәмәдин *анадан олмасынын* әлли иллик јубилејинә, икинчиси дә—*...вахтсыз өлүмүнә* һәср едилмишдир:

1

Ел севкиси

Самурдан—Араза, Абшерондан—Гарајазыја гәдәр Азәрбајчан торпагларыны, доғма јурдун ојлагларыны аддым-аддым, гарыш-гарыш кәзин... Једдисиндән-јетмишинә гәдәр,—ағзы пак ана сүдү гохујан саф үрәкли балалардан тутмуш сач-саггалы гарлы дағлар кими ағармыш вүгарлы бабалара гәдәр, һамы—алими дә, чобаны да, гочасы да, чаваны да ону јахшы таныјыр, үрәкдән севир...

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр,
Чејран гачар, чүјүр мәләр...
Нә чохдур ојлағын сәнин,
Аранын, јајлағын сәнин!

Пајызын ал-әлван, зәрли-бәзәкли палтарларыны кејмиш галын мешәнин рәнкарәнк халы дөшәнмиш кими күллү-чичәкли бир таласы... Тиканлы гол-будағыны тор кими һөрүб, јолу кәсмиш бөјүрткән коллары хышылты илә араланыр. Ортабојлу, әскәр кими гывраг кејимли, сач-саггалы дүмағ, јанаглары гыпгырмызы бир киши јолумузу кәсир... Бирбаш Сәмәдин үстүнә јеријиб, ону гучаглајыр:

— Хош көрдүк, ај елоғлу!.. Кедәк, гонағым олун!.. Мәшһур ел гәһрәманы Гачаг Нәби илә јашыд вә адаш олан бу гывраг вә чевик кишинин дәјәси чыр көјәм, гарағат вә әзкил колларындан сечилмир... Јашы бәлкә дә јүзү ашмыш олан бу кишијә гоча демәјә дә адамын дили кәлмир. Еркәк кабабынын габырға сүмүкләрини дишләри илә гыра-гыра, кишн елин вар-дөвләтиндән, хош күзәранындан да данышыр, әкәр-әскијиндән, дәрдиндән-азарындан да дејир, килејләнир...

Данышанын да, динләјәнин дә көзләриндә каһ севинч

вә сәадәт, каһ да арабир гәзәб вә һиддәт гығылчымлары парылдајыр...

Бу гығылчымлары Сәмәдин чошғун ше'рләриндә дә көрүрүк...

* * *

Әлиндә бир сәнәк сәрин булаг сују кәтирән хырдача бир оғлан дәјәјә кирир. Томбул јанагларындан ган дамыр. Чатма назик гара гашларынын алтындан кишинин көзләри кими гајнар-ојнаг гонур көзләри саф ушаг мәһәббәти илә шаирә зилләнир...

— Нәвәндирми?

— Нәтичәмдир!..

Ајы баласы кими јан баса-баса јеријән бу конбул ушағы фәрәһлә сүзән киши әлавә едир:

— Јахшы сөз билир. Дејир, ашыг олачағам...

Сонра ушаға дөнүр:

— Әјә, бир о ирәмәләри оху, көрүм!..

Ушаг назланмадан, әзилиб-бүзүлмәдән, амма ушаглара мәхсус тәбии бир утанчаглыгла, бир аз да гызарараг, јары ше'р, јары нәғмә кими, сәсини чәкә-чәкә, ширин бир дил илә охујур:

Ирәмәләр, ај ирәмәләр!
Гојнунда кәкликләр мәләр...
Ачылсын гызыл дүјмәләр,
Көрүнсүн о тәр...

Динләјәнләр гәһгәһә илә күлүшүр... Ушаг да мә'сум-мә'сум күлүмсәјир.

Халг ше'риндәки бу шухлуғу, ушағын мә'сум тәбәссүмүндәки о сафлығы биз Сәмәдин ше'рләриндә дә дујуруг...

* * *

Зурналы-гаваллы бир кәнд тоју...

Дамы титрәдиб торпағыны төкән алгыш курултулары бирдән-бирә кәсилир. Араја чөкән сүкут о гәдәр ани вә дәриндир ки, адамын гулаглары чинкилдәјир... Һамы кәркин бир интизар ичиндә...

Сәмәд ше'р охујур:

Вурғунун хәјалы кәзди араны,
Көзүндә ојнады дағын бораны...
Гышын буз гатығы, јајын ајраны,
Пајызын гајмағы јадыма дүшдү!..

Ше'рин сон мисралары сылдырымдан гранит гајалар үзәринә ашан шәлалә далғаларынын ичинә сәпиләнинчи дәнәләри кими алгыш курултулары ичиндә итиб-батыр. Бу курултулар кет-кедә чошғун дәниз далғалары кими аһәнкдарлашыр, сонра чәнкијә бәнзәр мәрданә ритмли рәгс һавасына чеврилир...

Оғланлы-гызлы кәнчләр чијинләрини, голларыны ата-ата, ајагларыны, дөјүш мејданына кирирләрмиш кими, јерә дөјә-дөјә, Азәрбајчан халг рәгсләри ојнајырлар... Гара зурнанын, нағаранын мүшајиәти илә јүзләрлә әлин ејни бир анда бир-биринә чырпылмасындан доған сәсләр јајлым атәши кими уғулдајыр...

Биз бу мәрданә чәнки ритмини, бу чошғун аһәнкдарлығы Сәмәдин ше'рләриндә дә ешидирик.

* * *

Халгын өз әзиз оғлу Сәмәд Вурғуна, онун сәнәтинә сонсуз мәһәббәтинин әсил сәбәби,—онун јарадычылыг исте'дадындан даһа үстүн бир фитри исте'дада малик олмасыдыр ки, бунун да бирчә ады вар:

— Ел севкиси!

4 мај, 1956.

Сон көрүш

Бакынын баш күчәсиндә издиһам далғаланыр, анчаг сәссиз-сәмирсиз, лал ахан әзәмәтли бир нәһрин далғалары кими...

Мај сәмасы инсанларын үзләри кими булудлу, булудлар инсанларын көзләри кими долу...

Бу нә издиһамдыр, бу нә ахындыр?!

Ел өз әзиз оғлунун көрүшүнә кедир... Сон көрүшүнә...

О, елдән ајрылыр:

Фәгәт, сәндән кен дүшәндә,
Ајрылыг мәндән дүшәндә,—
Гынамасын елләр мәни!..

Ајрылыг нәдир? Мәкәр бу көрүш сон көрүшдүрмү? Ел ону бир дә көрмәјәчәкми?!.

Јох, әсла јох!..

Ел ону көрәчәк, һәр күн, һәр саат, һәр ан көрәчәк! Јурдумузун саф үфүгләриндә һәр сәһәр дан сөкүләндә,

аналар өз көрпәләриндән илк дәфә «ана» сөзүнү ешидиб күләндә, ону көрәчәкләр...

Вәтән сәмаларында учалан тораҝајын нәғмәсиндә дә, дағлары јериндән гопаран нәһәнк екскаваторларын нә'рәсиндә дә биз ону көрәчәк, онун сәсини ешидәчәјик...

Азад дүнјанын һәр бир јериндә гардаш елләр дә, кәләчәк хошбәхт нәсилләр дә өз уча диләкләриндә, өз тәмиз үрәкләриндә ону көрәчәкләр...

Чүнки:

Өлмәз сәнәт, өлмәз әсәр...

буна шаһид

Низамиләр, Фүзулиләр...

Өлүм нәдир, ајрылыг нәдир!..

Јох, јох!..

Һеч бир заман ајрылмамыш, ајрылмајачаг, нә о, елдән, нә ел ондан:

Ајрылармы көнүл чандан!..

28 мај, 1956

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I

(Ше'рләр)

Хош көрдүк 3
Вәтән нәғмәси 5
Күнәш 6
Јанғы 9
Бәнөвшәләр ачыланда 10
Үрәкдә изләр 11
Үрәк јаныр 12
Инсан үрәји 13
Һәкимлә сөһбәт 14
Ким 15
Һәрәкәт 16
Инсан өмрү 18
Адам вар ки... 20
Сүрүнәнләр, учанлар 21
Бәјаз кечәләр 22
Ахшам күнәши 24
Чағырыш 25
Ана өјүдү 27
Анд : 29
Сәадәт вә зәфәр 32
Јадындамы?.. 34
Һаггын зәфәри 36
Даһа да јүксәкләрә 38
Космосда илк һејкәл 40
Планетдаш 42
Бизим күнәш 43
Булварда 45
Ики булвар 47
Көрпәләр 51
Илк аддымлар 52
Хәзри, кәл 54
Минарәләр 55

Күсү-барыш 56
Көзләр 57
Өпүшләр 58
Алмаз 61
Одлар гушу 63
Инам 64
Ешг олсун 65
Рәссам-снајпер 66

II

(Сатира)

Камал вә чамал 67
Узун вә бөјүк 69
Адам—алим 71
Мәсләкбаз тимсаһ 73
Көзәллик барәсиндә 74
Товуз вә дәниз 76
Сәхавәтли ханым 78
Ушаг, ат вә һәјат 80
Горучу 82
Дозангурду вә саир һәшәрат 84
Аслан үрәји 87
Мәрд—намәрд 89
Бәдбиң—никбин 90
Чанаварлар 91
Дағ кәлинин һејкәли 93
Чәлладын өлүмү 94
Торағајын нәғмәси 95
Тиканлы сөзләр 98

III

(Поемалар)

Гарангуш јувасы 100
Лејла 116
Зәр јазылы мәрмәр китаб 129
Әл-әлә 132
Һүнәр-зәфәр бајрамы 137
Нахышлар 142
Бешбармаг 173

IV

(Һекајәләр)

Хан чинарын бир јарпағы 205
Ишыглар јанды 208
Дүшәркәдә 218
Бош горхулар 228

Көзәллијин кешијиндә 237
Шаһин 249
Адашлар 264
Сәһәр шәфәги 283
Ачлар—тохлар, чохлар—азлар 291
Бабәкин анды 304
Ана үрәји—дағ чичәји 309

V

(Һагирәләр)

Сајрышан улдузлар 328
Көрүшләр 330

Редакторлары
Фәтәли Саһиб, Тәнзилә Чәмилова.
Рәссамы **Ә. Мәммәдов.**
Бәдии редактору **В. Сарычалинскаја.**
Техники редактору **Н. Сүлејманов.**
Корректору **Р. Мурадова.**

Јығылмаға верилмиш 29/XII-1975-чи ил. Чапа имзаланмышдыр 9/XI-1976-чы ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики ч/в. 11,5. Шәрти ч/в. 19,32. Учот нәшр. в. 16,2. ФГ 19637. Сифариш № 20. Тиражы 10000. Гијмәти 1 ман. 14 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. „Кәнчлик" нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4. „Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

М. Рзакули-заде

ВЕСЕННЕЕ СОЛНЦЕ

Избранные произведения

(На азербайджанском языке)

Гянджлик · Баку · 1977